

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Тошкент молия институти

Тоҳир Маликов

Молия:
хўжалик юритувчи субъектлар
МОЛИЯСИ

ўқув қўлланма

ТОШКЕНТ
“IQTISOD-MOLIYA”
2009

Маликов Т.С. Молия: хўжалик юритувчи субъектлар молияси. Ўқув қўлланма. –Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2009, – 288 бет.

**Иқтисод фанлари доктори, профессор А.В. Ваҳобовнинг
умумий таҳрири остида**

Ўқув қўлланмаси “Молия” фани дастури асосида ёзилган бўлиб, унда хўжалик юритувчи субъект (ХЮС) лар молияси давлат молиявий салоҳиятининг асоси, ХЮС ларни молиявий ислоҳ қилиш, уларнинг молиявий ресурслари, асосий ва айланма капитал доиравий айланишининг молиявий жиҳатлари, ХЮС ларнинг ишлаб чиқариш харажатлари, фойдаси ва рентабеллиги, ХЮС маркетинг стратегиясининг молиявий йўналишлари, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва янгилаш инвестицион дастурларини молиялаштириш, ХЮС ларнинг молиявий барқарорлиги каби масалалар ўз аксини топган. Уларнинг мазмун-моҳиятини тўғри тушуниш ҳамда тез ва осон ўзлаштириб олиш мақсадида қўлланмада ўзига хос бўлган жуда кўплаб турли чизмалар келтирилган. Ҳар бир бобнинг охирида келтирилган баҳс-мунозара ёки назорат шаклидаги саволлар ҳам худди шу мақсадлар учун хизмат қилади.

Қўлланма студентлар, магистрантлар, аспирантлар, иқтисодий йўналишдаги олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари, мамлакатнинг молия тизимида фаолият кўрсатаётган амалиётчи мутахассислар ва ХЮС лар молияси муаммолари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Тошкент Молия институти қошидаги илмий-услубий кенгаш қарорига мувофиқ ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия этилган (2009 йил 16 апрелдаги 3-сонли кенгаш қарори).

Такризчилар: и.ф.д., проф. Н.Ҳ.Ҳайдаров
и.ф.д., проф. О.К.Иминов

ISBN 978-9943-13-131-6

© «IQTISOD-MOLIYA», 2009
© Маликов Т.С., 2009

1-боб. Хўжалик юритувчи субъектлар¹ молияси – давлат молиявий салоҳиятининг асоси

1.1. Давлатнинг молиявий салоҳияти ва унинг хўжалик юритувчи субъектлар молияси билан ўзаро боғлиқлиги

Давлатнинг молиявий салоҳияти бозор иқтисодиёти субъектлари ва аҳолининг пул даромадлари ва жамғармалари асосида шаклланиб, ўзаро боғланган қуйидаги бўғинлардан ташкил топади:

- республика ва маҳаллий бюджетлар, давлат нобюджет фондлари бюджетлари; давлат кредитлаштириш ресурслари; давлат (унитар) ХЮС лари ва давлатнинг иштирокидаги ХЮС лар молияси. Давлатнинг молиявий салоҳияти таркибига асосий фондлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, моддий айланма маблағлар, уй-рўзғор мулклари, номоддий активлар қиймати – инсон капитали кирадиган моддий капитал кўринишидаги миллий бойлик ҳажми (ўлчами)ни киритиш мумкин;

- хусусий ХЮС лар молиявий салоҳияти. У айланмадан ташқари активлар ва айланма активларининг йиғиндисидан ташкил топади. Бу ерда айланмадан ташқари активлар номоддий активлар, асосий воситалар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, моддий бойликларга даромадли қўйилмалар, узоқ муддатли молиявий қўйилмалар, айланмадан ташқаридаги бошқа активлардан иборат. Шунингдек, бу ерда айланма активларнинг таркибига захиралар, дебиторлик қарзлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар, пул маблағлари ва бошқа айланма активлар киради. ХЮС ларнинг молиявий салоҳияти уларнинг янги қиймат яратишдаги қобилиятига боғлиқ. Бир хил молиявий-иқтисодий қудратга эга бўлган ХЮС лар бир-биридан тубдан фарқ қилувчи молиявий натижаларга эришиши мумкин. Бу мол-мулкдан, ишлаб чиқариш-технологик жараёнлар ва кадрларни бошқариш самарадорлигига, менежмент малакасига, тадбиркорликнинг натижалилигига, молиявий ресурслар ва ташқи қарзлардан оқилона фойдаланишга боғлиқ бўлади;

---

¹ Ушбу ўқув қўлланмасида хўжалик юритувчи субъектлар дейилганда, энг аввало, корхоналар ва хўжалик юртишнинг қолган барча шакллари назарда тутилади.

- банк-кредит тизимининг молиявий салоҳияти – кредит ресурсларига бўлган иқтисодийнинг эҳтиёжларини қондириш бўйича кредит ташкилотлари активлари ва реал имкониятларининг йиғиндиси. Жуда кўпчилик мамлакатларнинг банк-кредит тизими ҳозирги пайтда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини кредит ресурслари билан таъминлаш имкониятига эга эмас. ХЮС ларга тақдим этилаётган кредит ресурслари, асосан, қисқа муддатли характерга эга. Асосий капитални шакллантиришдаги кредитларнинг салмоғи иқтисодий самарадорлигининг ўсиши учун етарли эмас;

- суғурта фондларининг молиявий салоҳияти. Бу салоҳият тадбиркорлик рискларини пасайтирадиган ва жамғармалар ҳамда инвестициялар ўсишини таъминлайдиган пул суғурта ресурсларини шакллантириш бўйича суғуртавий молиявий-иқтисодий имкониятлар йиғиндисининг амалга оширилиши орқали намоён бўлади;

- уй хўжаликларининг молиявий салоҳияти. Бу салоҳият уларнинг жами даромадлари, солиқ, рента ва фоиз тўловлари, инвестицион талабнинг ўсишига истеъмол ва жамғаришнинг таъсири орқали ифодаланади.

Ҳозирги пайтда жуда кўп мамлакатларда аҳолининг жамғармалари, ХЮС ва ташкилотларнинг жамғармалари сингари кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш мақсадлари учун тўлиқ фойдаланилмаяпти.

1.2. Молиявий салоҳият ўсишининг омиллари

Мамлакат молиявий ва инвестицион тизимининг асосини иқтисодий реал сектори молияси ташкил этади. Моддий бойлик ишлаб чиқариш соҳасида ишлаб чиқариш самарадорлигига катта таъсир кўрсатувчи молиявий муносабатлар шаклланади.

ХЮС ларнинг молиявий ресурслари улар томонидан олинган пул даромадлари ва ишлаб чиқариш ресурслари иқтисодий доиравий айланиши самарадорлигининг ўсишига хизмат қиладиган, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни молиялаштириш жараёнини амалга оширишга ёрдам берадиган ва уларнинг ихтиёрида бўлган қарз маблағлари асосида ташкил топади.

Ҳозирги вақтда капитал қўйилмаларни молиялаштиришда ХЮС ўз маблағларининг (соф фойда ва амортизация) салмоғи муҳим аҳамиятга эга. Бунда амортизация ажратмаларини шакллантириш ва улардан самарали фойдаланиш алоҳида ўрин тутди.

ЯИМ ва МД ни қайта (иккиламчи) тақсимлаш давлат ва ХЮС лар ўртасидаги молиявий муносабатлар доирасида содир бўлади. Ана шу даражада ХЮС лар ва аҳолининг бирламчи даромадлари бир қисмини тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) солиқли ундириш йўли билан, шунингдек, давлат кредитлаштириши ҳисобидан мамлакатнинг давлат молияси шаклланади.

ХЮС лар пул ресурсларини, уй хўжаликлари даромадларини иккиламчи қайта тақсимлаш кредит-банк соҳаси ва суғурта тизими орқали ҳам амалга оширилади. Булар депозитли, векселли, пулли ва банкларнинг бошқа жамғарма операциялари, улар томонидан юридик шахслар ва аҳолига узоқ, ўрта ва қисқа муддатли кредитлар ва ссудалар бериш, турли рискларни суғурта қилиш шаклларида содир бўлади.

Кўп даражали бюджет тизими ва нобюджет фондлар фаолиятидаги қайта тақсимлаш жараёнларини такомиллаштириш молиявий салоҳиятни янада кучайтириш ва давлат молиявий ресурслари ўсишининг қуйидаги йўналишлари билан узвий боғланган:

- бюджет-солиқ соҳасидаги даромадларни қайта тақсимлашнинг самарадорлигини ошириш. Бу нарса давлат томонидан таъсирчан фискаль сиёсатни ҳаётга татбиқ этиш билан боғлиқки, бу сиёсат, ўз навбатида, ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва ХЮС ларнинг инвестицияларга йўналтириладиган молиявий ресурсларининг ўсиши рағбатлантирилишини кўзда тутмоғи керак;

- банк-кредит сектори орқали пул ресурсларининг қайта тақсимланишини оптималлаштириш. Бунинг энг асосий иқтисодий инструментлари ва механизмлари қуйидагилар ҳисобланиши мумкин: кредит сиёсати; узоқ, ўрта ва қисқа муддатли кредитлар ҳажмларининг нисбати; Марказий банкнинг ҳисоб ставкаси; ссуда ва депозит фоизларининг ставкаси; қимматли қоғозлар бозори. Иқтисодиётда бу инструмент ва механизмлардан фойдаланган ҳолда давлат томонидан маълум бир мақсадга йўналтирилган тарзда тартибга солиш давлат, ХЮС ларнинг инвестицион имкониятлари чегараларини кенгайтиради, аҳолининг пулли жамғармаларини инвестицияларга жалб қилади;

- янги самарали иқтисодиётни – интеллектуал инфраструктуранинг юқори суръатларда ривожланиши фарқланувчи белгиси бўлган билимлар иқтисодиётини шакллантирадиган ХЮС ларнинг илдам ривожланиши. Мамлакат рақобатбардош иқтисодиётининг ядросини юқори қўшилган қиймат ва юқори даражада қайта иш-

ланадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган янги тармоқлар ташкил этмоғи лозим. Иқтисодиёт таркибий тузилишида хом ашё-энергия секторининг ҳукмронлик қилиши, ёқилғи-энергетика комплексининг саноат ишлаб чиқаришида, консолидациялаштирилган ва республика бюджети даромадларида, экспортда ва валюта тушумларида нисбатан катта салмоқнинг эгаллаши иқтисодиётнинг шу томонга деформациялашганлигидан далолат беради. Миллий хўжаликнинг бундай таркибий номувофиқлиги иқтисодиётни қолоқлик сари етаклайди, уни модернизация қилиш вазифаларини мураккаблаштиради. Шу муносабат билан хом ашё тармоқларидан юқори технологияли ишлаб чиқаришга капиталнинг оқиб ўтишини таъминловчи самарали механизмларни ишлаб чиқиш муаммоси долзарблик касб этиб, бу нарса охир-оқибатда, давлатнинг молиявий салоҳиятини юқори даражага кўтаради.

- ХЮС лар молиявий салоҳиятининг даражаси уларнинг самарали инвестицион-тадбиркорлик фаоллигига боғлиқ. Замонавий ўзгарувчан (динамик) иқтисодий муҳит хорижий капитални қўшган ҳолда ўз ва жалб қилинган инвестицион манбалар асосида ишлаб чиқаришни доимий равишда илмий-техник жиҳатдан янгилашни ва ривожлантиришни талаб қилади.

Ҳозирги пайтда ишлаб чиқариш компанияларининг молиявий барқарорлиги ва рақобатбардошлигини таъминлашнинг ўзига хос омили уларнинг йирик тадбиркорлик тизимларига (молия-саноат гуруҳлари, концернлар, конгломератлар, холдинглар, концорциумлар ва бошқалар) бирлашиши ҳисобланади. Банк ва саноат капиталининг реал қўшилиши ва таъсирчан молиявий капиталнинг шаклланиши содир бўлмоқда. Буларнинг натижасида ишлаб чиқариш масштабларининг ўсишидан вужудга келган самара, иқтисодиёт таркибий тузилмаларининг ўзаро таъсирчанлиги ва инвестицияларнинг ўсишидан олинган синергетик самара компанияларга йирик масштабли молиявий вазифаларни ечишга имкон бермоқда.

1.3. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

1.1. Давлатнинг молиявий салоҳияти ва унинг хўжалик юритувчи субъектлар молияси билан ўзаро боғлиқлиги

- Давлатнинг молиявий салоҳияти нималар асосида шаклланади?

- Давлатнинг молиявий салоҳияти ўзаро боғланган қандай бўғинлардан ташкил топади?
- Давлатнинг молиявий салоҳияти таркибига нималарни киритиш мумкин?
- Хусусий ХЮС лар молиявий салоҳияти нималарнинг йиғиндисидан иборат?
- Айланмадан ташқари активларнинг таркибий қисмларига нималар киради?
- Айланма активларнинг таркиби нималардан ташкил топади?
- ХЮС ларнинг молиявий салоҳияти нимага боғлиқ?
- Банк-кредит тизимининг молиявий салоҳияти нималардан иборат?
- Суғурта фондларининг молиявий салоҳияти нималарда намоён бўлади?
- Уй хўжаликларининг молиявий салоҳияти нималар орқали ифодаланади?

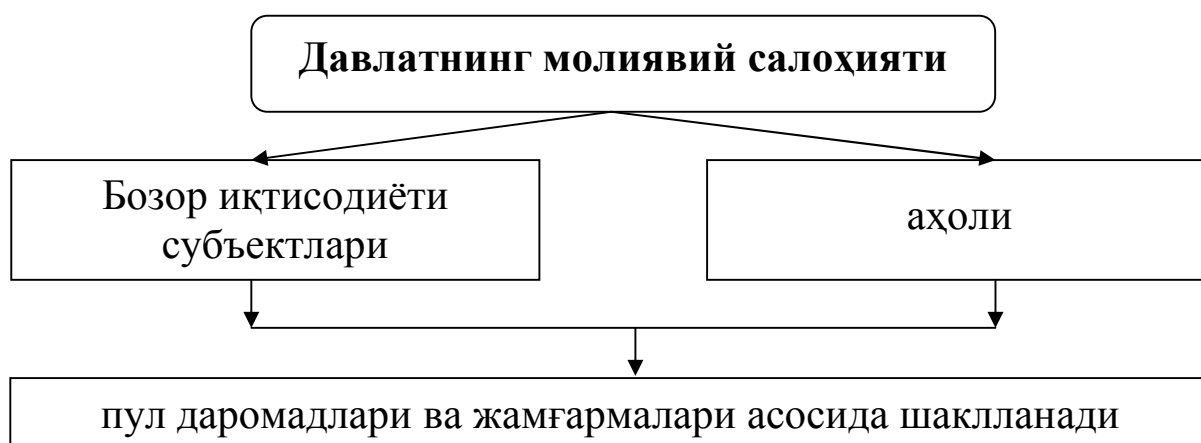
1.2. Молиявий салоҳият ўсишининг омиллари

- ХЮС ларнинг молиявий ресурслари нималар асосида ташкил топади?
- Мамлакатнинг давлат молияси нималар ҳисобидан ташкил топади (шаклланади)?
- Молиявий салоҳиятни янада кучайтириш ва давлат молиявий ресурслари ўсишининг қандай йўналишлари мавжуд?
- Бюджет-солиқ соҳасидаги даромадларни қайта тақсимлашнинг самарадорлигини ошириш нималарни кўзда тутмоғи керак?
- Банк-кредит сектори орқали пул ресурсларининг қайта тақсимланишини оптималлаштиришнинг энг асосий иқтисодий инструментлари ва механизмлари нималар ҳисобланиши мумкин?
- Билимлар иқтисодиётини шакллантирадиган ХЮС ларнинг илдам ривожланиши нималарни тақозо этади?
- Давлатнинг молиявий салоҳиятини нималар юқори даражага кўтаради?
- ХЮС лар молиявий салоҳиятининг даражаси нималарга боғлиқ?
- Ҳозирги пайтда ишлаб чиқариш компанияларининг молиявий барқарорлиги ва рақобатбардошлигини таъминлашнинг ўзига хос омили нималар ҳисобланади?

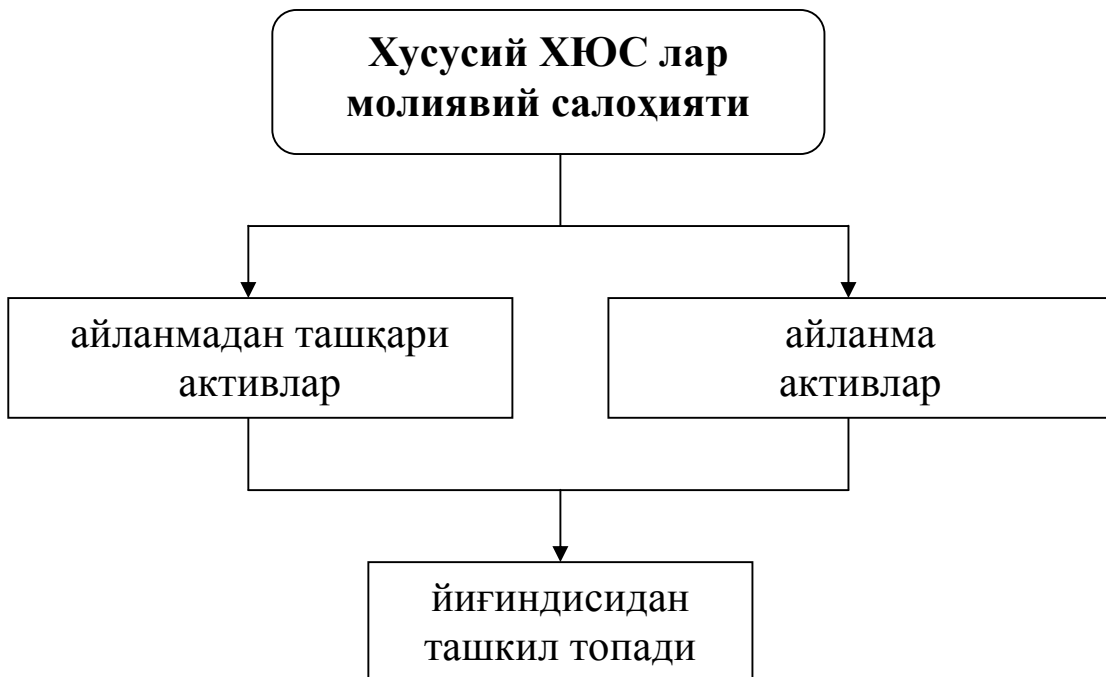
1.4. Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар

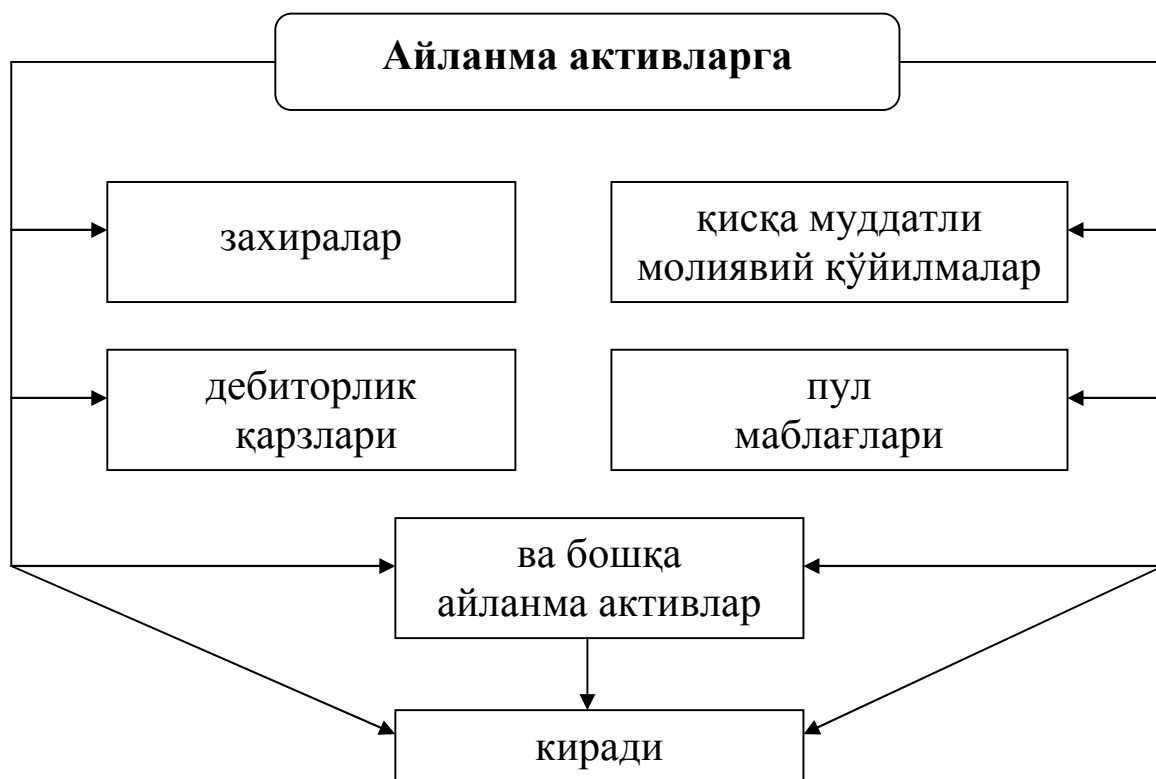
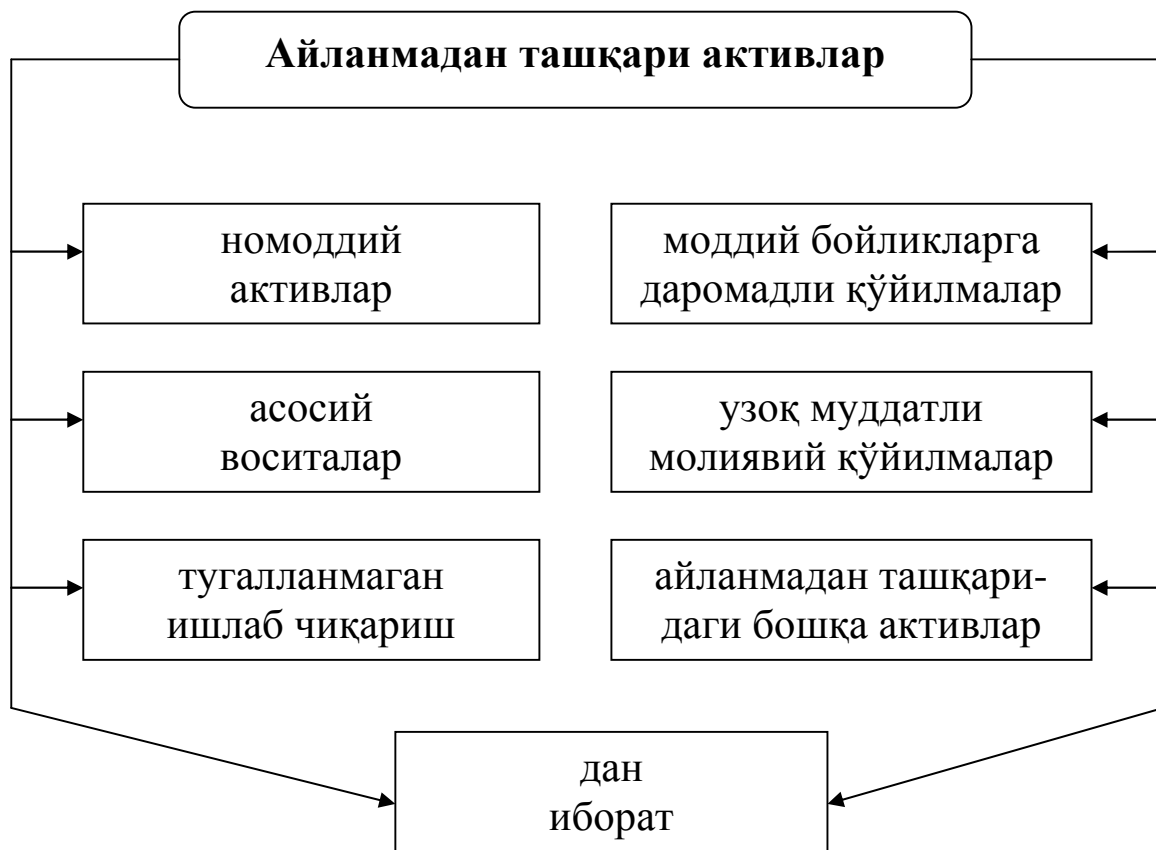
1-боб. Хўжалик юритувчи субъектлар молияси – давлат молиявий салоҳиятининг асоси

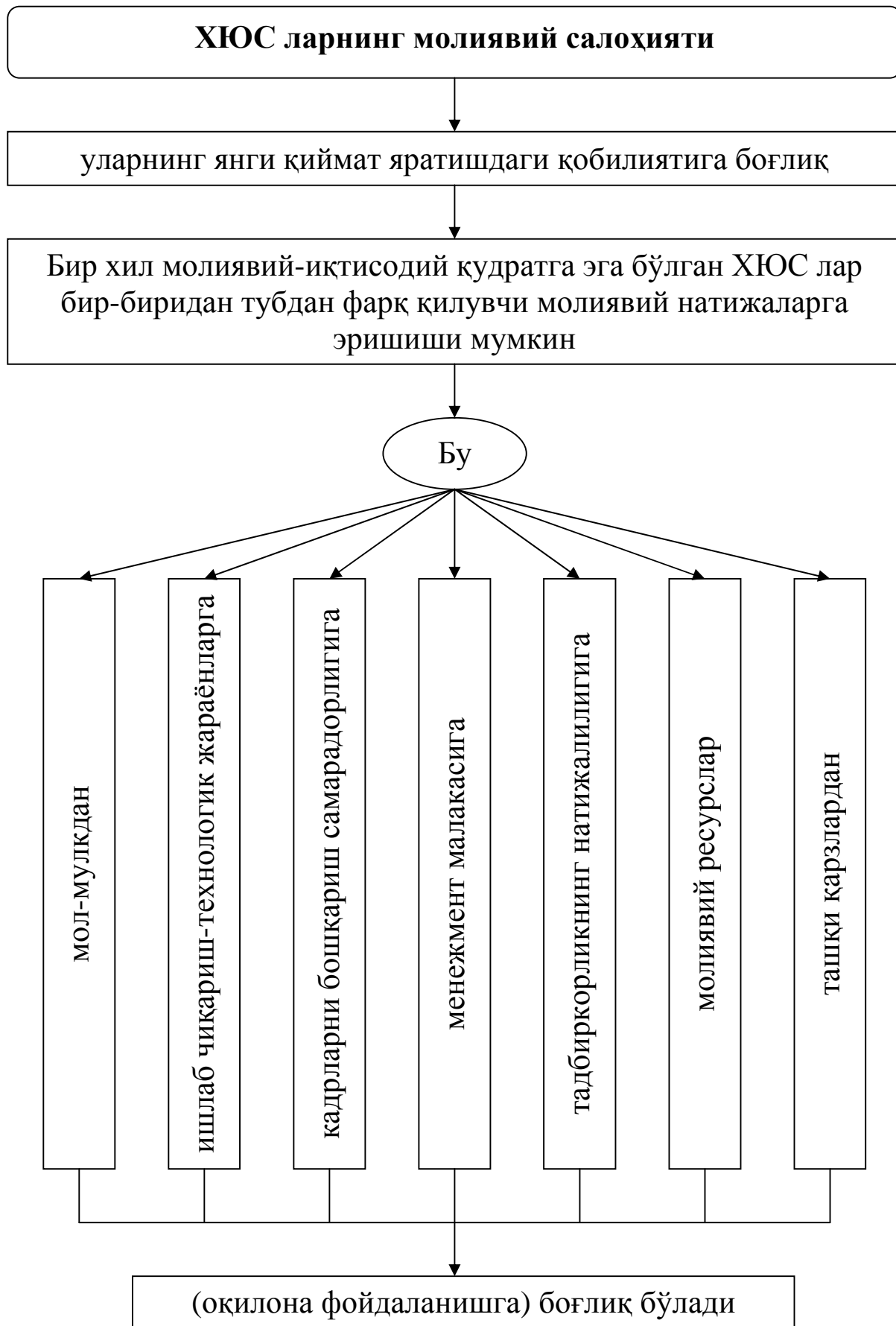
1.1. Давлатнинг молиявий салоҳияти ва унинг хўжалик юритувчи субъектлар молияси билан ўзаро боғлиқлиги

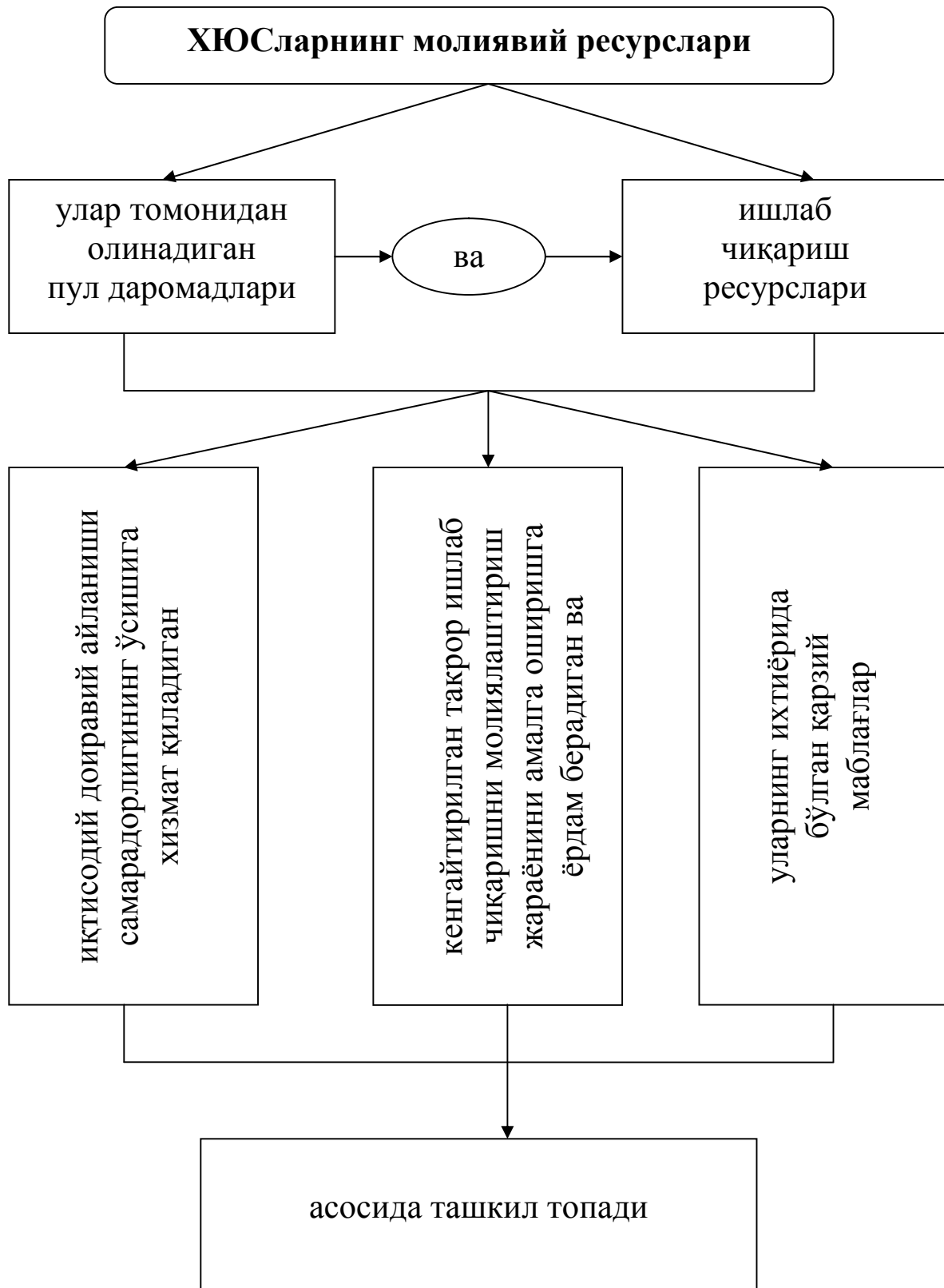
**Суғурта фондларининг
молиявий салоҳияти**

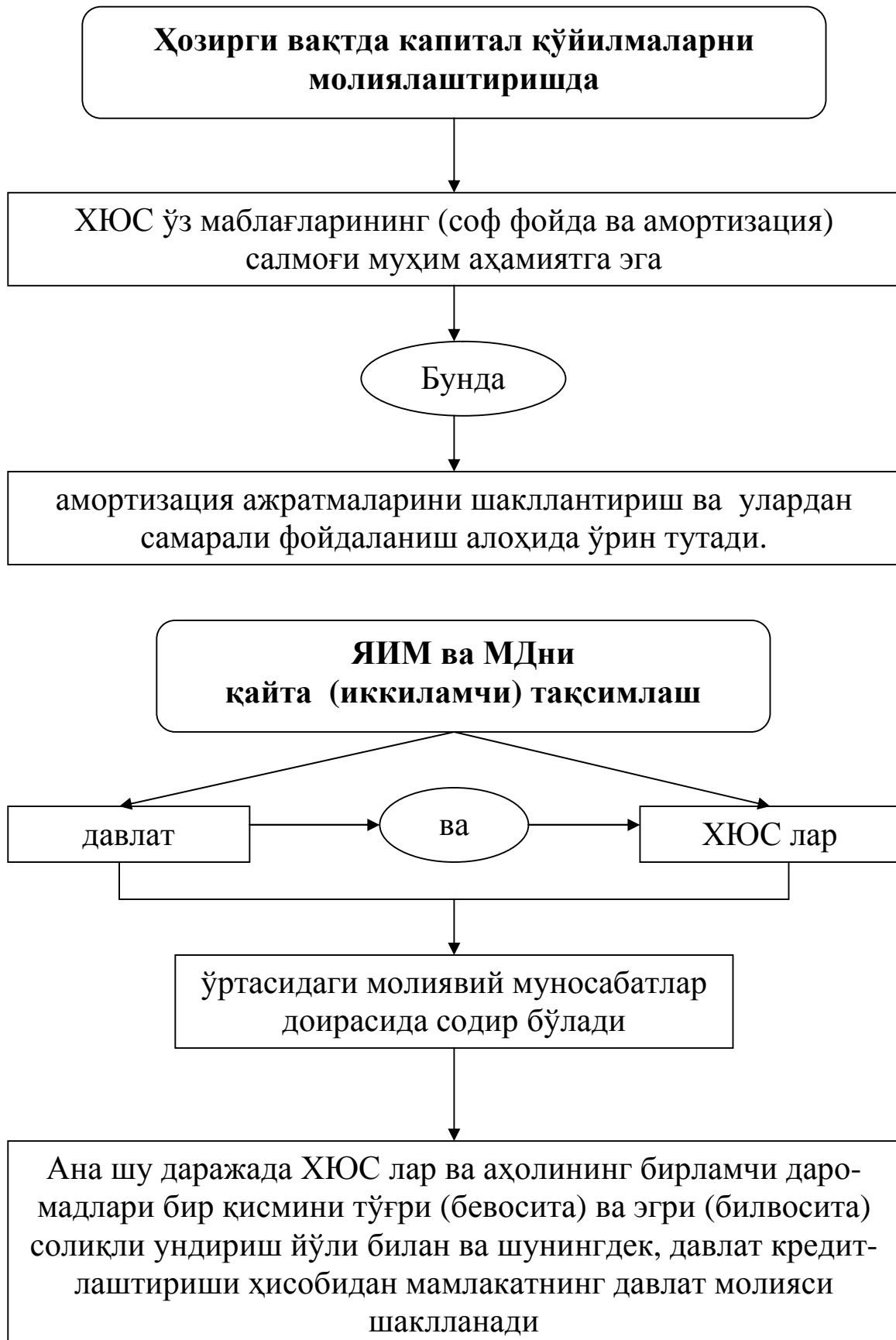
тадбиркорлик рискларини пасайтирадиган ва жамғармалар ҳамда инвестициялар ўсишини таъминлайдиган пул суғурта ресурсларини шакллантириш бўйича суғуртавий молиявий-иқтисодий имкониятлар йиғиндисининг амалга оширилиши орқали намоён бўлади

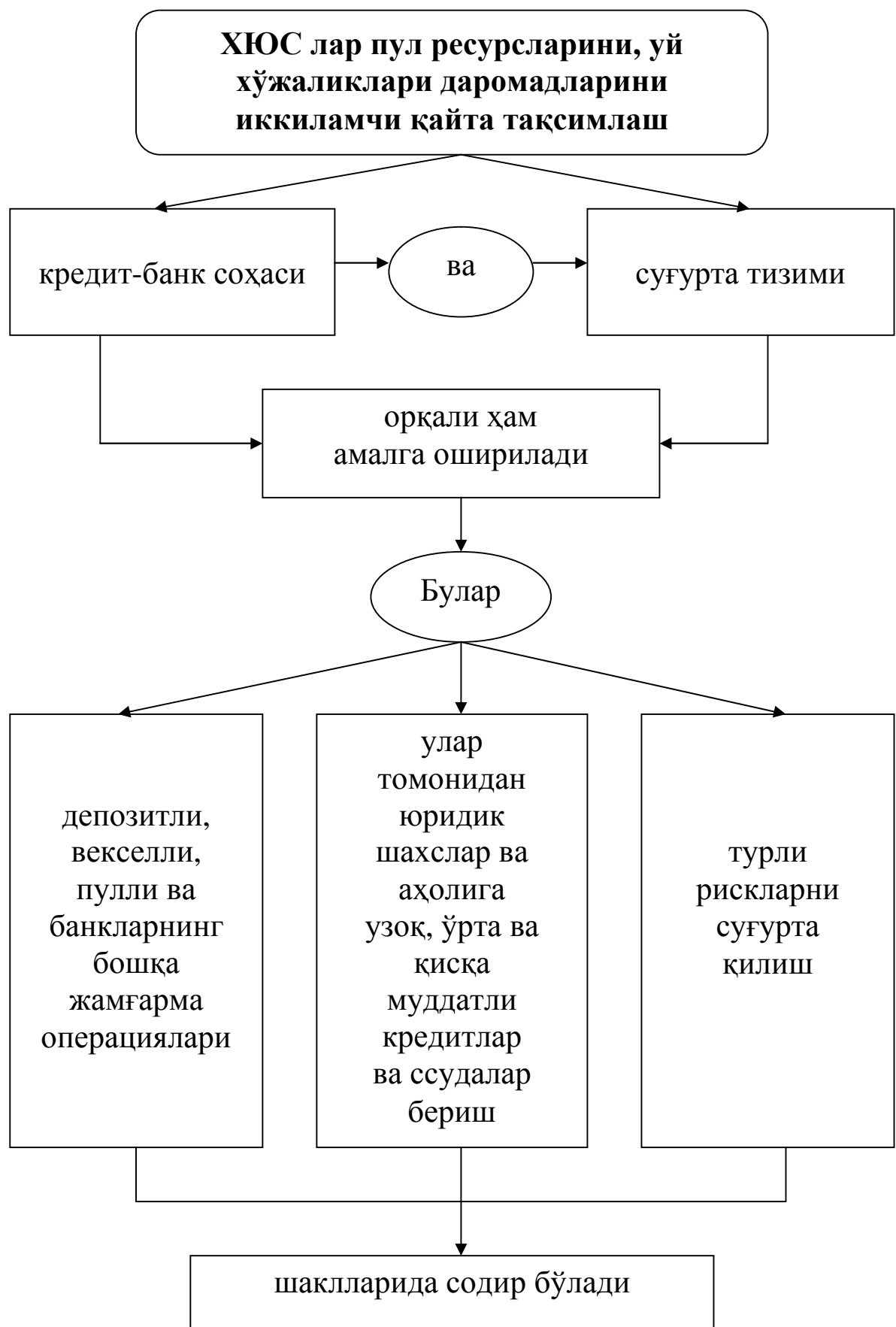
**Уй хўжаликларининг
молиявий салоҳияти**

1.2. Молиявий салоҳият ўсишининг омиллари

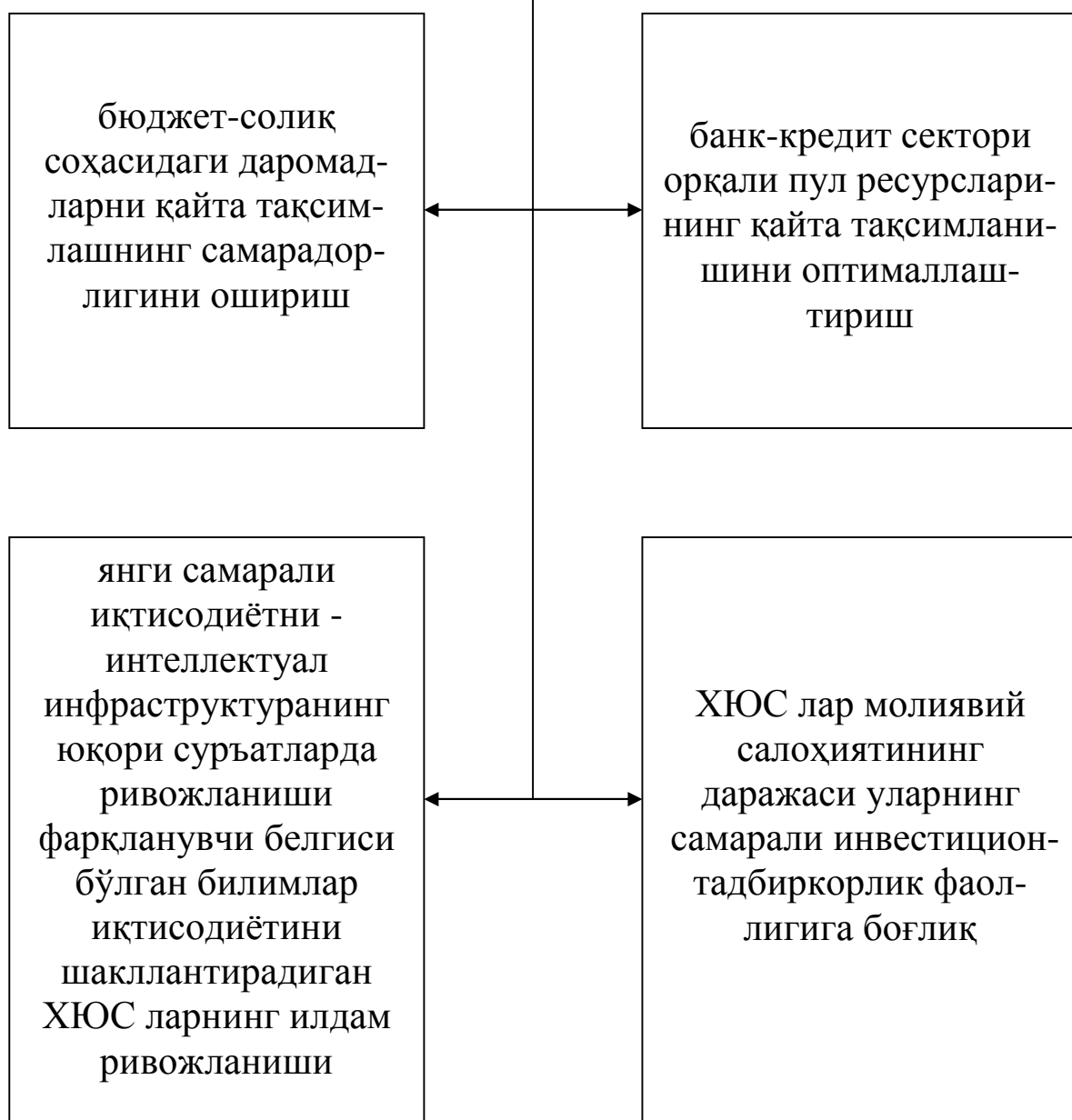

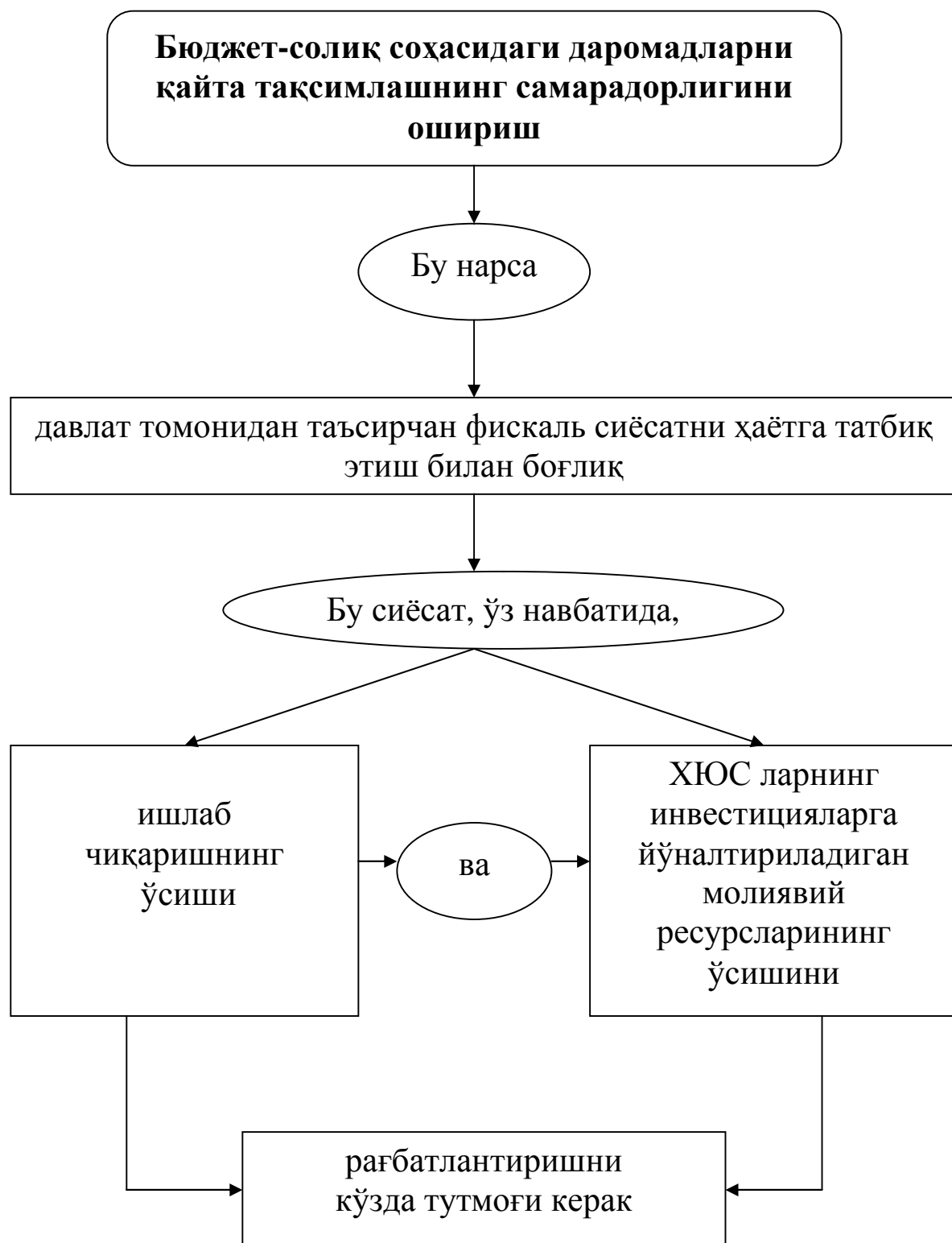

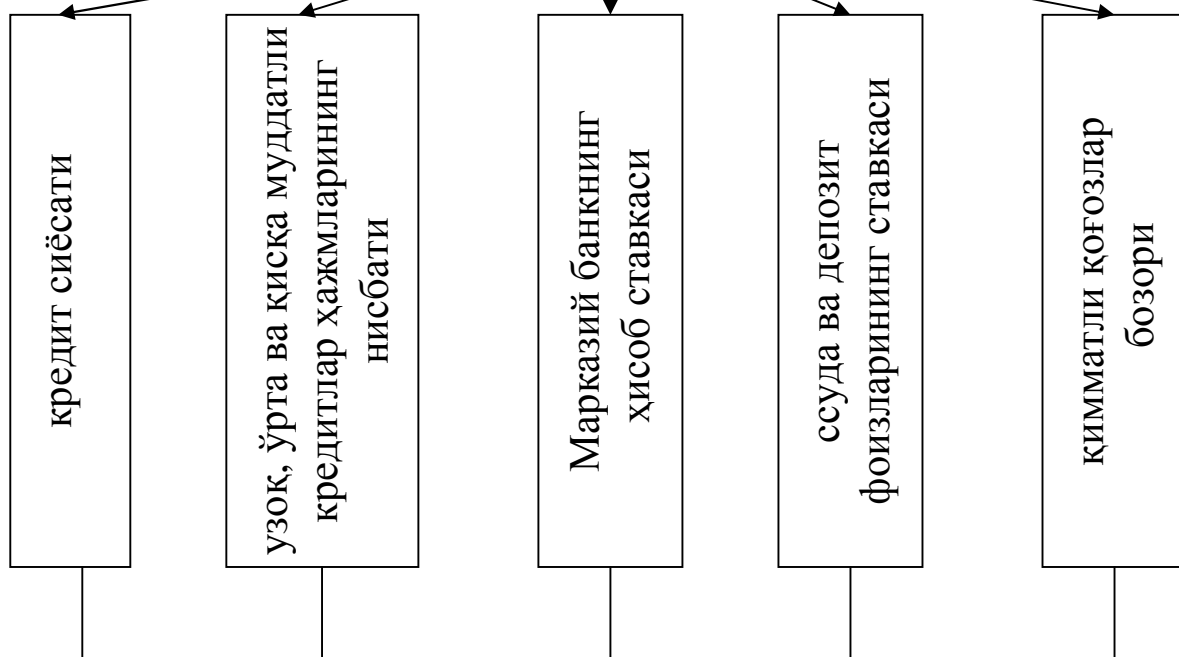
Кўп даражали бюджет тизими ва нобюджет фондлар фаолиятидаги қайта тақсимлаш жараёнларини такомиллаштириш молиявий салоҳиятни янада кучайтириш ва давлат молиявий ресурслари ўсишининг қуйидаги йўналишлари билан узвий боғланган

Банк-кредит сектори орқали пул ресурсларининг қайта тақсимланишини оптималлаштириш

Бунинг энг асосий иқтисодий инструментлари ва механизмлари қуйидагилар ҳисобланиши мумкин

Иқтисодиётда бу инструмент ва механизмлардан фойдаланган ҳолда давлат томонидан маълум бир мақсадга йўналтирилган тарзда тартибга солиш давлат, ХҲС ларнинг инвестицион имкониятлари чегараларини кенгайтиради, аҳолининг пулли жамғармаларини инвестицияларга жалб қилади

**Янги самарали иқтисодиётни – интеллектуал
инфраструктуранинг юқори суръатларда
ривожланиши фарқланувчи белгиси бўлган
билимлар иқтисодиётини шакллантирадиган
ХЮС ларнинг илдам ривожланиши**

Мамлакат рақобатбардош иқтисодиётининг ядросини юқори
қўшилган қиймат ва юқори даражада қайта ишланадиган
маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган янги тармоқлар ташкил
ЭТМОҒИ ЛОЗИМ

Иқтисодиёт таркибий тузилишида хом ашё-энергия
секторининг ҳукмронлик қилиши, ёқилғи-энергетика
комплексининг саноат ишлаб чиқаришида, консолидация-
лаштирилган ва республика бюджети даромадларида,
экспортда ва валюта тушумларида нисбатан катта салмоқнинг
эгаллаши иқтисодиётнинг шу томонга деформациялаш-
ганлигидан далолат беради

Миллий хўжаликнинг бундай таркибий номувофиқлиги
иқтисодиётни қоқоқлик сари етаклайди, уни модернизация
қилиш вазифаларини мураккаблаштиради

Шу муносабат билан хом ашё тармоқларидан юқори
технологияли ишлаб чиқаришга капиталнинг оқиб ўтишини
таъминловчи самарали механизмларни ишлаб чиқиш
муаммоси долзарблик касб этиб, бу нарса охир-оқибатда,
давлатнинг молиявий салоҳиятини юқори даражага кўтаради

ХЮС лар молиявий салоҳиятининг даражаси уларнинг самарали инвестицион-тадбиркорлик фаоллигига боғлиқ

Замонавий ўзгарувчан (динамик) иқтисодий муҳит хорижий капитални қўшган ҳолда ўз ва жалб қилинган инвестицион манбалар асосида ишлаб чиқаришни доимий равишда илмий-техник жиҳатдан янгилашни ва ривожлантиришни талаб қилади

Ҳозирги пайтда ишлаб чиқариш компанияларининг молиявий барқарорлиги ва рақобатбардошлигини таъминлашнинг ўзига хос омили уларнинг йирик тадбиркорлик тизимларига (молия-саноат гуруҳлари, концернлар, конгломератлар, холдинглар, концорциумлар ва бошқалар) бирлашиши ҳисобланади

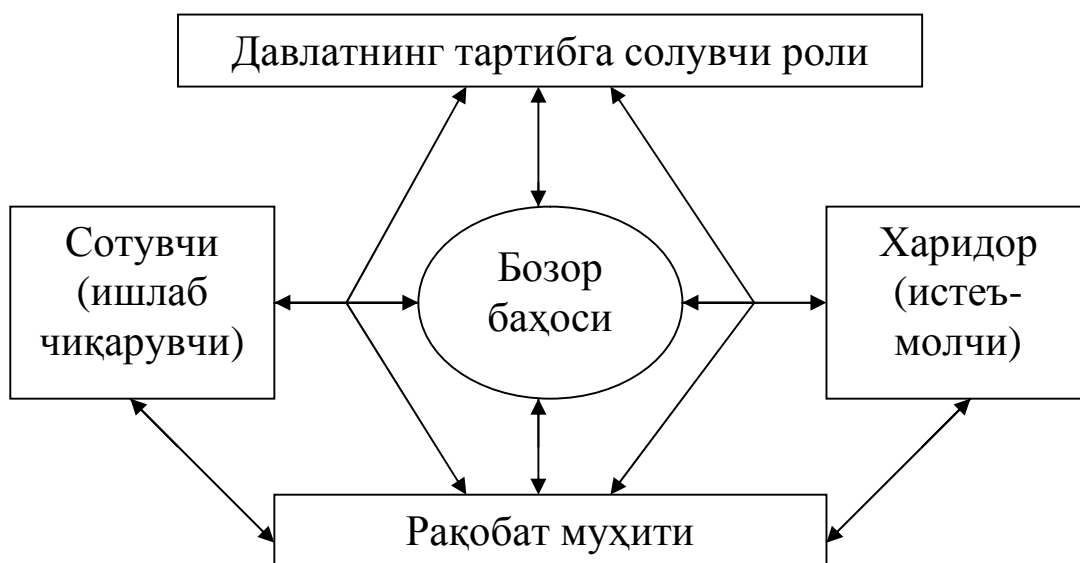
Банк ва саноат капиталининг реал қўшилиши ва таъсирчан молиявий капиталнинг шаклланиши содир бўлмоқда

Буларнинг натижасида ишлаб чиқариш масштабларининг ўсишидан вужудга келган самара, иқтисодиёт таркибий тузилмаларининг ўзаро таъсирчанлиги ва инвестицияларнинг ўсишидан олинган синергетик самара компанияларга йирик масштабли молиявий вазифаларни ечишга имкон бермоқда

2-боб. Хўжалик юритувчи субъектларни молиявий ислох қилиш

2.1. Хўжалик юритувчи субъектларни ислох қилиш ва молиявий хўжалигини қайта қуришнинг зарурлиги

ХЮС ларнинг фаолиятида сифат ўзгаришларни амалга оширмасдан туриб бозор иқтисодиётини ривожлантириш мумкин эмас. Уларни ислох қилиш жараёнининг мазмуни бозор муносабатлари ривожланишининг қонуниятларидан келиб чиқадики, уларда бирламчи бўгин (ХЮС лар) га алоҳида ўрин берилиши керак. Бозор иқтисодиётидаги ўзаро алоқаларнинг умумий модели қуйидаги чизмада келтирилган (2.1-чизма):

2.1.1-чизма. Бозор иқтисодиётидаги ўзаро алоқалар модели

Бозор иқтисодиёти шароитида ХЮС лар харидор ва сотувчи сифатида майдонга чиқиб, товарлар ва хизматлар бозорида ўзгарувчан талаб ва таклиф асосида рақобат муҳитида аниқланадиган баҳо орқали ўзаро таъсир (алоқа)да бўлади. Баҳоларнинг йиғиндиси тушумнинг ўлчамини белгилаб (аниқлаб) берганлиги учун ХЮС (фирма, корпорация ва ҳ.к.)ларнинг молиявий аҳволи билан уларнинг бозордаги фаоллиги, улар фаолиятида тараққиётнинг бозор омиллари ўзгариши (динамикаси)ни ҳар томонлама ҳисобга олиш

ўртасида тўғри боғланиш мавжуд. Бу омилларни ҳисобга олиш ХЮС лар, фирмалар ва корпорациялар фаолиятининг бутун фалсафасини принципиал жиҳатдан ўзгартиришни талаб қилади. ХЮС ларни бозор шароитларига мослаштириш бўйича асосланган чоралар тизимини ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш, ХЮС ларни бозор иқтисодиётининг мустақил (тўлақонли) субъектига айлантириш уларни молиявий ислоҳ қилишнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Бозор иқтисодиёти сари юз тутилганлигига 15 йилдан кўпроқ вақт бўлганлигига қарамасдан ҳамон мамлакатимиз ХЮС ларининг маълум бир қисми динамик ривожланаётган бозор муносабатларига мослашаётганлиги йўқ. Айрим экспертларнинг баҳосига кўра, саноат ХЮС ларининг $\frac{1}{4}$ қисминигина бозор иқтисодиётининг тўлақонли субъектлари сафига киритиш мумкин.

Янги шароит муносабати билан ХЮС ларни молиявий ислоҳ қилишнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- фаолиятни бозор талабларига йўналтириш ва энг янги технологияларга инвестициялар асосида инновацион жараёнларни ривожлантириш йўли билан маҳсулотлар ва хизматлар рақобатбардошлигини таъминлаш;

- ХЮС капиталини шакллантириш ва бошқариш самарадорлигини ошириш;

- ХЮС ривожланишини молиявий жиҳатдан таъминлаш ва унинг молиявий барқарорлигини ошириш резервларини қидириб топиш ва жалб қилиш;

- ишлаб чиқаришнинг барча омилларидан самарали фойдаланиш ва маҳсулот бирлигига тўғри келувчи харажатларни камайтириш асосида уларнинг даромадларини ўстириш йўли билан ХЮС ларнинг инвестицион жозибadorлигини ошириш;

- активларни реструктуризация қилиш ва бозор конъюнктурасини башоратлаш, товарлар ва хизматларнинг тўловга лаёқатли талаби ва таклифи асосида ХЮС фаолиятини диверсификациялаш.

ХЮС лар, фирмалар ва корпорацияларни молиявий ислоҳ қилишда капитализация жараёни, яъни мавжуд салоҳият (активлар)дан энг яхши фойдаланиш ҳисобидан компаниянинг қийматини ошириш ва шу асосда капиталлаштиришнинг асосий манбаини – капитални ўстиришга йўналтириладиган соф фойдани ўстириш алоҳида ўрин эгаллайди. Соф фойдани капиталлаштириш коэффициенти актив (капитал)ни оширишга йўналтирилган соф фойда

қисмининг ХЮС соф фойдаси умумий ҳажмига нисбати билан аниқланади. Уни формула шаклида қуйидагича акс эттириш мумкин:

$$K_k = (C\Phi_{kk} : C\Phi_{yx}),$$

бу ерда: K_k – соф фойдани капиталлаштириш коэффициентини;
 $C\Phi_{kk}$ – активлар (капитал)ни оширишга йўналтирилган соф фойданинг қисми;
 $C\Phi_{yx}$ – ХЮС соф фойдасининг умумий ҳажми.

Капиталлаштириш жараёни инвестицион-инновация стратегиясини амалга ошириш асосида фақат активлар ҳажмини оширишни эмас, балки уларнинг янада самаралироқ фойдаланилишини кўзда тутганлиги билан ҳам муҳимдир. Уни қуйидаги тартибда аниқласа бўлади:

$$K_a = (K_y : A_0),$$

бу ерда: K_a – активларни капиталлаштириш коэффициентини;
 K_y – таҳлил даврида ўз капиталининг ўсиши;
 A_0 – таҳлил даври охиридаги активлар.

Капиталлаштириш жараёни ишлаб чиқаришда илмий ютуқларнинг моддийлашганлигини акс эттирувчи илғор инновацион ишлаб чиқариш воситалари ва технологияларига қўйиладиган капитал шаклининг интеллектуаллаштиришга асосланиши керак.

Ўзларининг фаолиятларига янги сифат талабларини илгари сураётган самарали бозор ўзаро алоқаларининг тизимига нисбатан тезроқ кириш учун ХЮС лар томонидан молиявий ислоҳ қилишнинг асосланган дастурини ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ. Бунда бутун хўжалик-ишлаб чиқариш фаолиятининг натижаси сифатида юқори якуний молиявий кўрсаткичларга эришишга алоҳида ўрин ажратилмоғи лозим. Бир вақтнинг ўзида бундай дастур бозор омиллари ва иқтисодий ўсиш шарт-шароитларидан фойдаланиш, шунингдек, инновацион тараққиётнинг замонавий тенденцияларини амалга ошириш асосида ХЮС фаолиятининг самарадорлигини ошириш бўйича чоралар тизимини ўз ичига қамраб олади.

Молиявий ислоҳ қилиш дастури қуйидагиларни кўзда туттади:

- ХЮС нинг ташкилий ва мулкый ҳолатини ўзгартириш (юқори самарали ташкилий шакл, капиталнинг таркибий тузилишини

ўзгартириш ва уни самарадорликни ошириш мақсадлари учун жойлаштириш, юқори талабга эга бўлган маҳсулотни ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва ҳ.к.);

- ишлаб чиқаришнинг инвестицион-технологик базасини ўзгартириш (асосий фондлар ва айланма маблағларнинг таркибий тuzилиши, технологик янгиликларни жорий этиш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни янгилаш ва ҳ.к.);

- ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятининг юқори якуний натижаларига – ХЮС нинг ихтиёрига қолдириладиган соф фойдага эришиш, компаниянинг қийматини ўстириш ва харажатларни қисқартиришнинг ташкилий негизи бўлган асосланган бизнес-режани ишлаб чиқиш;

- ХЮС нинг асосланган маркетинг ва баҳо стратегиясини ишлаб чиқиш;

- ХЮС нинг молиявий стратегиясини унинг ишлаб чиқариш-маркетинг сиёсати билан ўзаро таъсирчанлиги (боғлиқлиги)ни асослаш.

Юқоридагиларнинг барчаси молиявий муносабатларни тегишли тарзда қайта қуришни, ХЮС ни бошқаришда молиявий оқимларнинг ролини оширишни; тушум, харажатлар, фойда, солиққа тортиш норма (меъёр)лари, соф фойда, умумий ва ўзлик капиталининг ҳажми ва манбаларидан иборат бўлган молиявий индикаторларнинг ўзгаришини мониторинг қилиш орқали молиявий бошқарувнинг яхлит самарали тизими шакллантирилишини талаб қилади. Бу ишлар, ўз навбатида, қуйидаги шартлар асосида амалга оширилиши мумкин:

- ХЮС хўжалик-ишлаб чиқариш фаолиятига оид молиявий оқимларнинг ўзаро алоқадорлигини кучайтириш ва уларда ишлаб чиқариш омиллари – моддий, меҳнат, информацион ва бошқа ресурсларнинг тегишли ҳаракатларини янада тўлароқ акс эттириш;

- бошқарув қарорлари қабул қилишда, ХЮС молиявий ресурслари ўсишининг резервларини тўлиқ қидириб топиш ва амалга оширишда унинг молиявий-аналитик хизматлари ролини ошириш;

- ХЮС фаолиятини молиявий ресурслар билан янада тўлиқроқ таъминлаш учун ўз билимларини сарф этаётган молиявий менежмент малакаси даражасини ошириш;

- ХЮС молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисида халқаро андозаларга мувофиқ равишда маълумотлар олиш, ХЮС лар, фирмалар ва корпорациялар фаолиятида юқори даражадаги барқарорликни таъминлаш учун молиявий ҳисоботнинг халқаро андозаларига ўтиш.

2.2. Хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ислоҳ қилиниш самарадорлигини баҳолаш

ХЮС, фирма ва корпорацияларнинг молиявий ислоҳ қилиниш самарадорлигини баҳолашнинг асосий кўрсаткичи сифатида молиявий самарадорлик, яъни соф фойда бўйича рентабеллик кўрсаткичини олиш мумкин. Уни ҳисоблаш формуласи қуйидагича:

$$P = (C_{\phi} : \check{Y}_k) \times 100$$

Бу ерда: P – соф фойда бўйича ўзлик капиталининг рентабеллиги;

C_{ϕ} – соф фойда ёки нетто-фойда;

$\check{Y}_k$ – ўзлик капитали.

Бу кўрсаткичнинг ўсиши фойдани солиққа тортишни кўшиб ҳисоблаган ҳолда ички ва ташқи характердаги кўплаб омилларга боғлиқ. Рентабелликни таркиб топтирувчиларни таҳлил қилиш учун амалиётда биринчи марта “Дюпон де Немур” компаниясида қўлланилган Дюпон формуласидан фойдаланилади. Бу формуланинг кўриниши қуйидагича:

$$P = (C_{\phi} : \check{Y}_k) \times (C_{\phi} : T) \times (T : A) \times (A : \check{Y}_k),$$

Бу ерда: P – соф фойда бўйича ўзлик капиталининг рентабеллиги;

C_{ϕ} – соф фойда ёки нетто-фойда;

$\check{Y}_k$ – ўзлик капитали;

T – тушум;

A – активлар.

Бир вақтнинг ўзида бу формуладаги $(C_{\phi} : \check{Y}_k)$ нисбати соф фойдага кўра ўзлик капиталининг рентабеллик коэффициентини кўрсатса, $(C_{\phi} : T)$ нисбати эса сотув рентабеллигини ифодалаб, бир томондан бу нисбат таҳлил қилинаётган даврда соф фойда ва сотув ҳажми (тушум) ўртасидаги нисбатни акс эттирса, иккинчи томондан эса яхлит ҳолда сотилган маҳсулотнинг даромадлилигини характерлайди ва у алоҳида олинган товар турлари даромадлилигига ва уларнинг реализация ҳажмидаги нисбатига боғлиқ. Шунингдек, $(T : A)$ нисбати хўжалик фаоллиги коэффициентини кўрсатади. Бу коэффициент активларнинг айланувчанлиги (ёки активларнинг йиллик ўртача қийматида тўғри келувчи бир сўмлик тушум ҳажми)ни акс эттиради, таҳлил давридаги активлар айланмасининг

сонини характерлайди. Активлар қанча кўп айланса, уларнинг рентабеллиги шунча юқори бўлади. ($A : \dot{Y}_k$) нисбати эса бир сўмлик ўзлик капиталига тўғри келувчи активларнинг умумий миқдорини кўрсатади. Бир сўмлик ўзлик капиталига тўғри келувчи активлар қанчалик кўп бўлса, рентабеллик даражаси шунча юқори бўлади. Бу кўрсаткич ХЮС нинг молиявий фаоллигини, унинг айланма (активлар)га капиталнинг қўшимча манбаларини жалб қилиш бора-сидаги маҳоратини акс эттирадики, бу нарса тушум ҳажми ва ХЮС даромадлилигини оширишга имкон беради.

Юқоридаги формулада келтирилган кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлигини ХЮС нинг молиявий сиёсатини ислоҳ қилишни асослаб беришда фойдаланиш мумкин. Чунки формуладаги кўрсаткичлар ХЮС якуний натижаларининг активлардан фойдаланиш даражаси, уларнинг айланиш тезлиги, реализация ҳажми ва сотилаётган маҳсулотларнинг даромадлилиги, яъни молиявий-хўжалик фаолиятининг барча асосий параметрлари билан ўзаро боғлиқлигини ифодалайди. Буларнинг барчаси истиқболга мўлжалланган бизнес-режани ишлаб чиқиш учун асос бўлиши, шунингдек, инвестицион-инновацион бизнес-лойиҳаларни асослашда хизмат қилиши мумкин.

ХЮС активларининг такрор ишлаб чиқаришдаги ролини баҳолаш учун хўжалик фаоллиги коэффициентидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу коэффицент ХЮС га тегишли бўлган тушумнинг барча активларнинг ўртача қийматига нисбати билан аниқланади. Уни формула шаклида қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$K_{x\phi} = T : A$$

Бу ерда: $K_{x\phi}$ – хўжалик фаоллиги коэффициенти;

T – тушум;

A – барча активларнинг ўртача қиймати.

Бу кўрсаткич бир сўмлик фойдаланилаётган активларга тўғри келувчи тушумни характерлайди. Унинг ўсиши ХЮС бошқа барча молиявий кўрсаткичларининг ошириши (кўпайиши)га асос бўлиб хизмат қилади.

Активларга жойлаштирилган капиталнинг оқилона таркибий тузилиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Узлуксиз равишда доиравий айланадиган ва даромадларнинг олинисига хизмат қиладиган айланма активларга моддийлаштирилган капитал ХЮС фаолиятида фаол роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам, айланма активларга жойлаштирилган тез айланаётган капиталнинг барча фойдаланилаётган капиталга нисбати

капитал ноишлаб чиқариш қобилиятининг ошганлигини акс эттиради. Буни формула ёрдамида қуйидагича кўрсатиш мумкин:

$$K_{omm} = (A_{aa} : K_{\phi}),$$

Бу ерда: K_{omm} – капиталнинг оқилона таркибий тузилиши;
 A_{aa} – айланма активлар;
 K_{ϕ} – барча фойдаланилаётган капиталлар.

ХЮС нинг молиявий ислох қилиш дастурини тузиш жараёнида ҳар бир тадбирдан маълум бир самара олиниши кўзда тутилмоғи лозим. Қуйида ўтказилиши лозим бўлган энг муҳим тадбирлар ва ХЮС (ХЮС, корпорация ва бошқалар) томонидан олинадиган фойдали жиҳатлар ўз аксини топган:

Тадбирлар	Фойдали жиҳатлар
ХЮС нинг бозордаги ҳолатини, унинг молия-хўжалик фаолиятини ва бошқарув самарадорлигини таҳлил қилиш	ХЮС ривожланишининг асосий ички ва ташқи муаммолари ва уларни ҳал этишнинг оқилона йўллари қидириб топиш, молиявий ҳолатни мустаҳкамлаш учун резервлардан фойдаланиш
ХЮС тараққиётининг молиявий стратегиясини ишлаб чиқиш	Келажакда ишлаб чиқариш-иқтисодий фаолиятнинг энг юқори самарадорлигига эришиш имконини берадиган тараққиётнинг ўрта ва узоқ муддатли мўлжалларини асослаш
Кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш	ХЮС ходимлари малакасининг ҳозирги замон ва истиқбол талабларига мувофиқ келиши. Бу нарса ХЮС молиявий ҳолати ва узоқ муддатли тараққиёти барқарорлигининг асосий омили ҳисобланади
ХЮС активларини бозор баҳолаши	ХЮС устав капиталини ошириш имкониятларини амалга ошириш. Бу нарса кредиторларнинг эҳтимолий талабларини қондиришнинг минимал кафолатлари даражасини оширишни ва шу ҳисобидан контрагентлар билан юқори даражада барқарорликни, фирма қийматининг ошишини таъминлайди
Мол-мулкни инвентаризация қилиш ва ХЮС мулккий комплексини реструктуризация қилишни амалга ошириш	Ноишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш, ХЮС мол-мулкдан оқилона фойдаланиш, улардан фойдаланишнинг молиявий самарадорлигини ошириш
Ерга эгалик ҳуқуқини амалга ошириш	Барча мулккий комплексга эгалик ҳуқуқини тўлақонли амалга ошириш ҳисобидан ХЮС нинг инвестицион жозибadorлигини ошириш. Бу нарса фаолиятнинг ҳуқуқий мустақиллиги ва барқарорлигини таъминлайди

<p>ХЮС уставини қайта кўриб чиқиш ва менежмент билан шартномани аниқлаш</p>	<p>Раҳбарлар суиистеъмолликлари имкониятларини чеклаш, иштирокчи (таъсисчи)лар олдидаги уларнинг жавобгарликлари ва ХЮС фаолиятининг натижаларидан уларнинг манфаатдорлигини кучайтириш, шу асосда бошқарув қарорларининг сифатини ошириш</p>
<p>Молиявий ҳисоботнинг халқаро андозаларидан фойдаланишга ўтиш</p>	<p>ХЮС фаолиятининг “ойдинлик” даражасини ошириш ва инвестицион жозибадорликнинг янада юқорироқ даражасини таъминлаш</p>
<p>Бюджетлар тизимидан фойдаланиш асосида ХЮС нинг асосланган бизнес-режасини ишлаб чиқиш. Қарз маблағларини жалб қилишнинг жорий ва истиқболдаги режаларини тузиш</p>	<p>ХЮС хўжалик-молия фаолиятида аниқ асосланган мўлжалларнинг мавжудлиги. Бу нарса ХЮС жорий ва истиқболдаги ривожланишининг энг муҳим муаммоларини ечишга молиявий ресурслар ва кучларнинг концентрация қилинишига имкон беради.</p>
<p>Тараққиёт башоратларини бозор муҳитининг асосий параметрлари билан боғлиқликда ишлаб чиқиш</p>	<p>Келажакка ишончни шакллантиради. Бу нарса эса, ўз навбатида, иқтисодий ўсишни рағбатлантиради ва унинг барқарор ривожланишини таъминлайди, фаолиятнинг барча соҳаларида резервларни қидириб топиш ва уларни амалга оширишга ёрдам беради.</p>
<p>Ҳаракат (амал)даги ХЮС да инвестицион-бизнес лойиҳани ишлаб чиқиш</p>	<p>Ишлаб чиқариш циклининг алоҳида жойларида тараққиётнинг асосий пропорцияларини асослаш ва қувватлардаги номувофиқликка барҳам бериш. ХЮС нинг умумий ишлаб чиқариш имкониятларини анча оширишга ёрдам беради</p>
<p>Активларнинг таркиби ва таркибий тузилмасини такомиллаштириш</p>	<p>Юқори талабга эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга мувофиқлигини таъминлаш мақсадида ХЮС нинг ишлаб чиқариш аппарати самарадорлигини ошириш. Активларни уларнинг “балласт” қисмидан тозалаш ва кераксиз активларни сотиш</p>

ХЮС ни молиявий ислоҳ қилиш режасининг барча бўлинмалари капитални шакллантириш ва ундан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, ХЮС фаолиятида капиталлаштиришнинг оқилона даражасига эришиш борасидаги ягона асосланган концепцияга бўйсунуши ва ўзаро мувофиқлаштирилиши керак. Бу ислоҳ қилиш жараёнида анча юқори бўлган интеграль самарага эришишга имкон беради.

2.3. Молиявий резервлар – хўжалик юритувчи субъектнинг ислоҳ қилиш тизимида

Гўё тўлиқ тугаллангандек бўлишига қарамасдан ХЮС да ривожланишнинг кўшимча ресурсларини қидириб топишда доимий равишда имконият пайдо бўлади. ХЮС ларнинг тараққиётини белгилайдиган омилларнинг ўзаро таъсири натижасида вужудга келадиган фойдаланилмаган потенциал имкониятлар улар ишлаб чиқариш-иқтисодий ва молиявий фаолиятининг резервлари сифатида майдонга чиқади.

Молиявий резервларни қидириб топишнинг асосий методи молиявий таҳлил ҳисобланади. Айнан молиявий таҳлил асосида молиявий резервларни қидириб топиш бўйича ХЮС нинг сиёсати ишлаб чиқилади. Фаолият кўрсатиш шароитларидан қатъий назар резервларни қидириб топиш ва уларни амалга ошириш ХЮС ходимлари учун доимий фаолиятга айланмоғи лозим. Хорижий (Япониядаги сифат тўғараклари, АҚШ ва Германиядаги янгиликлар тўғрисидаги таклифларни рағбатлантириш ва бошқалар) ва мамлакатимиздаги илғор компанияларнинг тажрибаси шуни кўрсатадики, қаерда резервларни излаш ва улардан фойдаланиш узлуксиз давом этаётган, янгиликлар кенг жорий этилаётган бўлса, ўша ерда инвестициялар ўсади, ХЮС нинг молиявий аҳволи мустаҳкамланади, иқтисодий тараққиёт суръатлари ошади.

Молиявий резервларни шакллантириш омиллари тизими жуда кенгдир. Муҳимлигига кўра уларнинг даражаларини қуйидагиларга ажратиш мумкин (2.3.1-чизмага қаранг):

Молиявий, ишлаб чиқариш ва бошқарув соҳаларидаги энг муҳим резерв бу ходимларнинг малакасини оширишдир. Ривожланаётган интеллектуал инқилоб, “билимлар иқтисодиёти”га ўтиш ва ходимларнинг интеллектини шакллантириш шароитида қабул қилинаётган бошқарув қарорларида уларнинг моддийлашуви иқтисодий ўсишнинг стратегик омилига айланади.

2.3.1-чизма. Молиявий резервларни шакллантириш даражалари ва омиллари

Молиявий менежерларнинг юқори касбий даражаси ХЮС нинг молиявий барқарорлик даражасини ошириш резервларининг барча кўринишларини қидириб топиш ва амалга оширишнинг асосий шартидир. Саводсизлик билан қабул қилинган молиявий қарорлар (бизнинг амалиётимизда бундай қарорлар жуда кўп ва тез-тез учраб туради) макро ва микро даражада жуда катта ҳажмдаги йўқотишларга олиб келади. Шунинг учун ҳам, кадрларнинг малакасини ошириш ва ходимларда замонавий интеллектуал салоҳиятни шакллантириш компаниялар томонидан мураккаб замонавий молиявий-иқтисодий муаммоларни ечишнинг асосий шarti ҳисобланади.

Молиявий резервлар ХЮС иқтисодиётининг ягона комплекс сифатида ривожланиши билан узвий боғланган. Хом ашё ва мате-

риалларни истеъмол қилишдаги ўзгаришлар, меҳнат унумдорлигининг ўсиши ёки камайиши, асосий фондлардан фойдаланишнинг яхшиланиши ёки ёмонлашуви ва ҳ.к. – буларнинг барчаси компаниянинг даромади даражасини, унинг молиявий аҳволини белгилаб беради. Худди шу нарса бозор шароитларининг – баҳо, рақобатчиларнинг пайдо бўлиши, хўжалик ва бошқа рискларнинг – ўзгаришига ҳам тегишлидир. Молиявий натижалар – хўжалик фаолиятининг якуний натижаси – доимий равишда ички ва ташқи омилларнинг таъсири остида бўлади.

ХЮС молиявий барқарорлигининг ички резервлари, асосан, тараққиётнинг ишлаб чиқариш, ташкилий ва инновацион-инвестицион омиллари билан боғлиқ бўлади.

Молиявий барқарорликнинг ташқи резервлари эса бозор конъюнктураси, ХЮС нинг маркетинг ва баҳо стратегияси, солиққа тортишни оптималлаштириш, ҳисоб-китобларнинг самарали тизимини ташкил этиш, банк кредитлари ва кредиторлик қарзлари кўринишидаги қарз маблағларини жалб қилишдан фойдаланиш ва ҳ.к.лар билан боғлиқ. Бир вақтнинг ўзида ХЮС га тушумларнинг ўз вақтида тушишига, дебиторлик қарзларининг камайишига эришиш, кредиторлик қарзларидан капиталнинг манбаи сифатида фаол фойдаланиш ҳам керак.

Молиявий резервларни излаб топиш ва уларни амалга оширишнинг асосий йўналишлари орасида ХЮС нинг мол-мулкидан янада самаралироқ фойдаланишни алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ. Бу ерда бунинг асосий кўрсаткичи активларнинг рентабеллиги саналиб, уни қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

$$P_a = (\Phi_c : A_y) \times 100,$$

Бу ерда: P_a – активларнинг рентабеллиги;

Φ_c – соф фойда;

A_y – таҳлил давридаги активларнинг ўртача ўлчами.

Агар соф фойданинг ёки нетто-фойданинг баҳо ва тўлиқ таннарх ўртасидаги фарқ ҳамда солиқ тўловлари ўлчамига камайтирилганлигидан иборат эканлиги инобатга олинадиган бўлса, активларнинг рентабеллиги фақат бозор конъюнктурасига боғлиқ бўлмасдан, балки фойдадан олинадиган солиқ суммаларига ҳам боғлиқ эканлиги маълум бўлади:

$$C_{\phi} = B_m - (T_m + C_m)$$

Бу ерда: C_{ϕ} – соф фойда;

B_m – маҳсулот баҳоси;

T_m – маҳсулот тўлиқ таннархи;

C_m – солиқ тўловлари.

Активларнинг рентабеллиги кўрсаткичи бир сўмлик активларга (ХЮС нинг бутун мол-мулкига) тўғри келувчи соф фойданинг миқдорини кўрсатади ва ХЮС фаолиятининг молиявий фаоллигини ўзида акс эттиради. Бу кўрсаткичнинг даражаси ХЮС активларининг таркибий тузилишига – асосий фондлар актив ва пасив қисмларининг, асосий ва айланма капиталнинг нисбатига – боғлиқ.

ХЮС асосий капиталдан фойдаланишга тавсифнома берувчи муҳим кўрсаткичлардан бири фонд қайтими ҳисобланиб, уни қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$\Phi_k = (P_m : A_{\phi})$$

Бу ерда: Φ_k – фонд қайтими;

P_m – реализация қилинган маҳсулот ҳажми;

A_{ϕ} – асосий фондларнинг йиллик ўртача қиймати.

Асосий фондларнинг актив қисмига (дастгоҳлар, машиналар, механизмлар ва ҳ.к.) қанча кўп асосий капитал жойлаштирилган (қўйилган) бўлса ва улар йил давомида қанчалик кўп айланиш содир этса, ХЮС шунча кўп фойда олади.

Айланма активлар ХЮС капиталининг энг фаол элементи ҳисобланади. Йил давомида улар айланишининг миқдори (сони) капиталдан фойдаланишнинг интенсивлик даражасини кўрсатади. ХЮС нинг айланма маблағлари энг фаол “ишловчи” капиталдир. Шу муносабат билан капиталнинг фаоллик коэффициенти алоҳида аҳамият касб этиб, уни аниқлашни формула ёрдамида қуйидагича акс эттирса бўлади:

$$K_{\phi k} = K_{aa} : K_{\phi a},$$

Бу ерда: $K_{\phi k}$ – капиталнинг фаоллик коэффициенти;

K_{aa} – айланма активлар (ишлаётган капитал);

$K_{\phi a}$ – барча активлар (ХЮС нинг барча капитали).

Шунинг учун ҳам, ХЮС резервларининг бутун бир қисми айланма маблағлардан фойдаланиш, улар айланишининг тезлиги билан боғлиқ. Ана шу мақсадда ишлаб чиқариш захираларининг ортиқча қисмини қидириб топиш ва реализация қилиш асосида айланма маблағларнинг таркибий тузилишини оптималлаштириш, дебиторлик қарзлари ва тайёр маҳсулот захираларига қўйилмаларни қисқартириш талаб этилади. Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг резервларини қидириб топиш учун уларнинг абсолют ва нисбий озод бўлишини (бўш бўлишини, бўшагини) аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Таҳлил қилинаётган даврнинг боши ва охиридаги айланма маблағлар ҳақиқий ўлчамлари ўртасидаги фарқ уларнинг абсолют озод бўлишини (абсолют иқтисод қилинганлигини) кўрсатади. Айланма маблағларнинг нисбий озод бўлиши эса уларнинг ҳисобли ўлчам таққослаганда қанча иқтисод қилинганлиги тавсифлайди, ўтган даврда улардан фойдаланиш самарадорлигини ҳисобга олган ҳолда ҳақиқатдаги айланишга хизмат қилиш учун ХЮС га қанча айланма маблағлар керак бўлиши мумкинлигидан дарак беради.

Нисбий озод бўлиш ХЮС айланма маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини характерлайди – уларнинг шартли озод бўлишини кўрсатади ва уни қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$O_n = A_{xy} - A_{oy} \cdot x (P_{oc} : P_y),$$

Бу ерда: O_n – айланма маблағларнинг нисбий озод бўлиши;

A_{xy} – таҳлил қилинадиган даврдаги айланма маблағларнинг ҳақиқий миқдори (йиллик ўртачаси);

A_{oy} – базис (ўтган) даврдаги айланма маблағларнинг миқдори (йиллик ўртачаси);

P_{oc} – ҳисобот (жорий) даврда реализация қилинган маҳсулотлар ҳажми;

P_y – ўтган (базис) даврда реализация қилинган маҳсулотлар ҳажми.

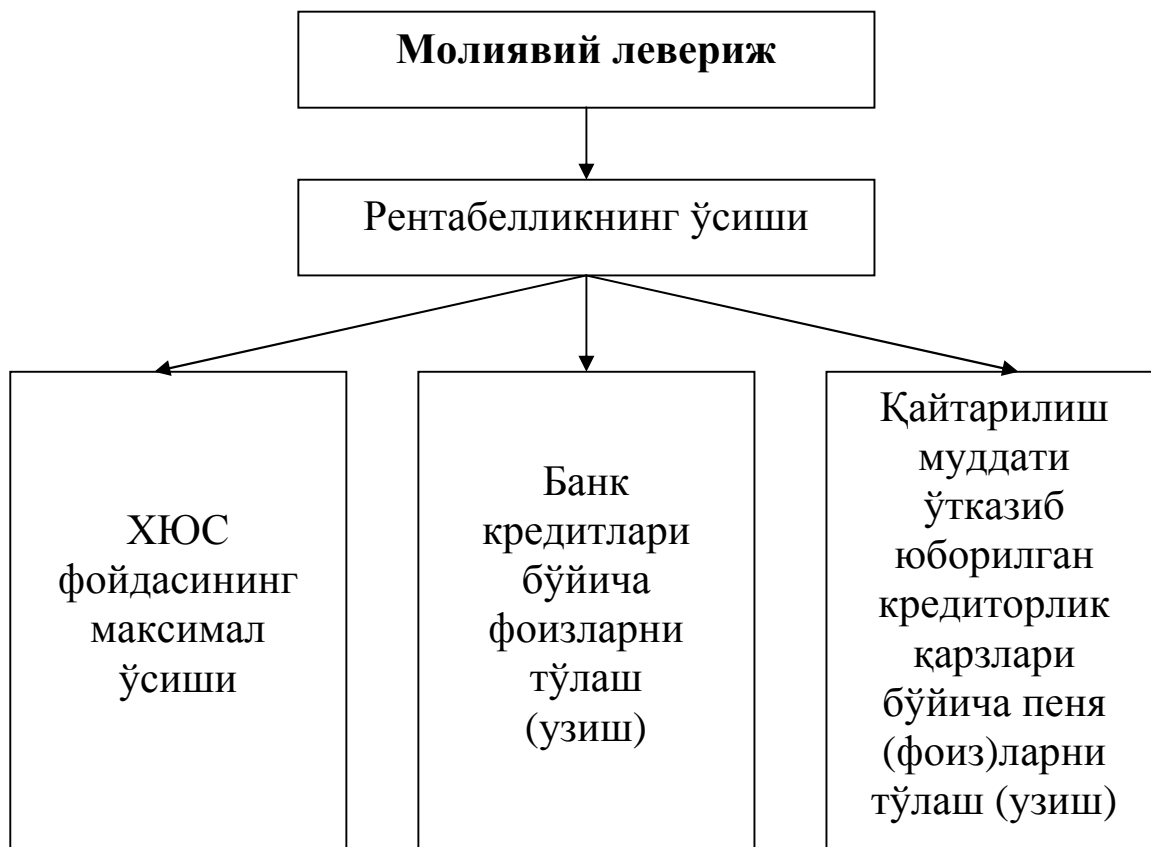
Айланма маблағларнинг айланувчанлигини тезлаштириш ХЮС молиявий аҳволини мустаҳкамлашнинг муҳим резерви ҳисобланади. Бунинг натижасида озод бўлган маблағлар инвестицияларга, инновацион фаолиятга, активларнинг таркибий тузилишини такомиллаштиришга ва ҳ.к.ларга йўналтирилиши мумкин.

Молиявий резервларни жалб қилишда молиявий левериждан фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Компаниянинг айланмасига турли шаклларда қарз маблағларини жалб қилиш эвазига рентабелликнинг ўсишига молиявий левериж дейилади. Молиявий левериж ХЮС қарз капиталининг ХЮС ўз капиталига нисбатини кўрсатувчи молиявий фаоллик коэффиценти орқали ифодаланади. Уни формула орқали қуйидаги тарзда кўрсатиш мумкин:

$$K_{mf} = K_q : K_y,$$

Бу ерда: K_{mf} – молиявий фаоллик коэффиценти ёки молиявий левериж;
 K_q – қарз капитали;
 K_y – ўзлик капитали.

Бу кўрсаткич кўпчилик ҳолларда молиявий ричаг (дастак) кўрсаткичи деб ҳам юритилади ва бунда қўшимча қарз капиталини жалб қилишнинг ричаги (дастаги) бўлиб, компаниянинг ўзлик капитали майдонга чиқаётганлиги назарда тутилади. Банк ссудалари ва кредиторлик қарзлари кўринишларида жалб қилинган қарз капиталидан фойдаланиш улар жалб қилингунга қадар эришилган рентабеллик даражасидан кўра юқорироқ бўлган рентабеллик даражасига эришишни таъминласагина самарали бўлиши мумкин. Бу, ўз навбатида, ХЮС дан қарз маблағларини янада самаралироқ фойдаланиш имконини берувчи бизнес-лойиҳаларни ишлаб чиқишни талаб қилади. Фақат шу ҳолдагина молиявий левериж ёки молиявий ричаг (дастак) самараси вужудга келиши мумкин. Рентабелликнинг янги даражаси ХЮС кредитдан фойдаланганлиги учун банк кредитининг фоизини ва қайтарилиш муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзлари учун тўловларни тўлашни етарли даражада (ҳатто анча ошган ҳолда) қоплаши керак. Қарз маблағларидан фойдаланиш ХЮС нинг максимал қўшимча фойда олишини таъминламоғи лозим. Молиявий левериж самарасини олиш ва уни тақсимлашнинг умумий кўриниши 2.3.2-чизмада келтирилган:

2.3.2-чизма. Молиявий леве́риж самарасини олиш ва уни тақсимлашнинг умумий кўриниши

Бизнесни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш мақсадида капитални тўлдиришнинг барча манбаларидан (кредитлар ва кредиторлик қарзларидан) максимал фойдаланишга молиявий фаолиятни йўналтирибгина қолмасдан, молиявий менежмент макродаражада ҳам молиянинг асосий – компаниянинг барча хўжалик-ишлаб чиқариш фаолиятини пул маблағлари билан таъминлаш – функциясини аниқ бажариши ҳам керак. Агар ана шу принцип амалга оширилса ва молиявий хизмат ҳисоб-китоб ҳисобварағига пулларнинг доимий равишда тушиб туришини таъминласа, тўлаш муддати келган талабномалар бўйича тўловларни ўз вақтида амалга оширса, тўловларнинг узоқ муддатли узайтирилишига йўл қўймаса, бу ХЮС нинг мустаҳкам молиявий ҳолати ва соғлом тўловга қобиллигининг асосий белгисидир.

ХЮС нинг тўлов қобилияти даражасини ошириш учун дебиторлик қарзларини қисқартириш, молиявий ресурсларнинг айланишини тезлаштириш, таъсирчан маркетинг стратегияси ва баҳо сиёсатидан фойдаланиш, маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини қисқартириш, ишлаб чиқаришни бошқаришда янги

технологиялар ва бошқарувнинг инновацион тизимларини жорий этиш бўйича чораларнинг комплекс тизими ишлаб чиқилиши керак.

Тўловга қобиллик коэффициенти қуйидагича аниқланади:

$$K_{mq} = (\sum \Pi_m : M) \geq 1,$$

Бу ерда: K_{mq} – тўловга қобиллик коэффициенти;

$\sum \Pi_m$ – ХЮС нинг барча пул маблағлари;

M – узиш муддати келган тўловлар бўйича мажбуриятлар.

Коэффициентнинг даражаси бирга тенг ёки ундан катта бўлмоғи лозим. Ана шу шарт бажарилса, ХЮС тўловга қобил ҳисобланади. Агар муддати ўтган кредиторлик қарзларининг умумий миқдори ва тўловларнинг кечикиши белгиланган меъёрдан ошса, кредиторларнинг аризасига мувофиқ тегишли суд бу ердан келиб чиқувчи барча оқибатларни инобатга олган ҳолда ХЮС ни банкрот деб эълон қилиш жараёнини бошлаши мумкин. Шу муносабат билан қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратмоқ лозим:

- бозорга фаол кириш билан боғлиқ ҳолда ХЮС молиявий барқарорлигининг ўсишига;
- банкротликнинг мавжуд белгиларига ўз вақтида барҳам беришга (молиявий мустаҳкамлик захирасини назорат қилиш);
- инвестицияларнинг қопланиш муддатларини қисқартиришга;
- ишлаб чиқариш ва товарлар реализацияси харажатларини қисқартириш эвазига фойданинг ўсишига.

Бунда ХЮС фойдасининг ўсишига таъсир қилувчи барча омиллардан фаол фойдаланмоқ лозим. Ҳар бир гуруҳ омиллари ҳисобидан фойда миқдори ўзгаришининг ҳисоб-китоби қуйидаги тарзда амалга оширилиши керак:

– сотилаётган маҳсулот бирлигига қилинган харажатлар ўзгаришининг фойдага таъсири. Буни қуйидаги тарзда аниқлаш мумкин:

$$\Delta \Phi_m = (T_o - T_1) \times P x_1,$$

Бу ерда: $\Delta \Phi_m$ – таннарх омилининг таъсири остида фойданинг ўзгариши (+,-);

T_o, T_1 – мос равишда ўтган (базис) ва ҳисобот йилларидаги маҳсулот таннархи;

$P x_1$ – тегишли йилдаги реализация ҳажми.

– баҳолар ўзгаришининг фойда миқдорига таъсири. Бу таъсирни қуйидагича аниқласа бўлади:

$$\Delta \Phi_{\phi} = (\mathbf{B}_1 - \mathbf{B}_0) \mathbf{x} \mathbf{P} \mathbf{x}_1,$$

Бу ерда: $\Delta \Phi_{\phi}$ – баҳо омилининг таъсири остида фойданинг ўзгариши;

$\mathbf{B}_1, \mathbf{B}_0$ – тегишли йиллардаги маҳсулот бирлигининг баҳоси;

$\mathbf{P} \mathbf{x}_1$ – тегишли йилдаги реализация ҳажми.

– маҳсулот реализацияси ҳажми ўзгаришининг фойда миқдорига таъсири. Уни қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$\Delta \Phi_p = (\mathbf{P} \mathbf{x}_1 - \mathbf{P} \mathbf{x}_0) \mathbf{x} (\Phi_0 : \mathbf{P} \mathbf{x}_0),$$

Бу ерда: $\Delta \Phi_p$ – реализация омилининг таъсири остида фойданинг ўзгариши;

$\mathbf{P} \mathbf{x}_1, \mathbf{P} \mathbf{x}_0$ – тегишли йиллардаги реализация ҳажми;

Φ_0 – базис йилдаги фойда миқдори.

– реализация қилинган маҳсулот ассортиментининг фойда миқдорига таъсири. Бу таъсирни қуйидаги тартиб асосида аниқлаш мумкин:

$$\Delta \Phi_{ac} = \left[\sum (q_1 - q_0) \mathbf{x} \mathbf{P}_0 \right] \mathbf{x} \mathbf{P} \mathbf{x}_1,$$

Бу ерда: $\Delta \Phi_{ac}$ – реализация қилинган маҳсулот ассортиментининг ўзгариши натижасида фойданинг ўзгариши;

q_1, q_0 – ўтган (базавий) ва ҳисобот ёки режа йилида маълум ассортиментдаги маҳсулотнинг салмоғи;

$\mathbf{P}_0$ – ўтган (базавий) йилдаги маҳсулот турининг ҳар бир ассортиментининг бўйича сотув рентабеллигининг даражаси;

n – ўтган (базавий) йил билан таққосланадиган маҳсулот ассортиментлари кўринишларининг сони.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда фойда ўсиши (камайиши)нинг умумий ўлчами ҳар бир омилларнинг фойдага таъсири йиғиндисидан ташкил топиб, уни қуйидаги тарзда ифодалаш мумкин:

$$\Delta \Phi_y = \Delta \Phi_m + \Delta \Phi_b + \Delta \Phi_p + \Delta \Phi_{ac},$$

Бу ерда: $\Delta \Phi_y$ – омилларнинг таъсири остида фойда ўсиши (камайиши)нинг умумий ўлчами (миқдори);

$\Delta \Phi_m$ – таннарх омилининг таъсири остида фойданинг ўзгариши (+,-);

$\Delta \Phi_b$ – баҳо омилининг таъсири остида фойданинг ўзгариши;

$\Delta \Phi_p$ – реализация омилининг таъсири остида фойданинг ўзгариши;

$\Delta \Phi_{ac}$ – реализация қилинган маҳсулот ассорти-ментининг ўзгариши натижасида фойданинг ўзгариши;

Албатта, фойданинг даражаси (миқдори)га ХЮС нинг солиқ сиёсати ҳам ўз таъсирини кўрсатади, чунки одатда, барча солиқлар товар баҳосининг таркибига киритилади. Солиқларнинг миқдори, айрим ҳолларда, баҳонинг даражасини аниқлашга ва демак, талабга ҳам ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Шунингдек, солиқлар ХЮС нинг соф фойдасига ҳам бевосита таъсир қилади, чунки соф фойда баланс (умумий) фойда ва унинг бюджетга тўланган қисми ўртасидаги фарқ сифатида ҳисобланади.

Ҳозирги шароитда иложи борица ХЮС лар фойдасининг асосий қисми бюджетга олинмаслиги ва ХЮС нинг ихтиёрига қоладиган соф фойда унинг ривожланишини молиялаштириш учун етарли бўлмоғи лозим. Бу, энг аввало, инвестицияларга тегишли бўлиб, амал (ҳаракат)даги ХЮС ларда уларнинг манбаи соф фойда-дир. ХЮС ларда соф фойда бўйича сотувнинг рентабеллиги (соф фойданинг реализация ҳажмига нисбати) юқори бўлиб, уларнинг соғлом фаолиятини таъминлашга етарли бўлиши керак.

Молиявий ислоҳ қилиш жараёнида ХЮС фаолият кўрсатиш-нинг қуйидаги параметрларига эришишга ҳаракат қилмоғи лозим-ки, улар ХЮС ишининг молиявий барқарорлиги ва баланси тарки-бий тузилмасининг ижобийлигидан дарак беради:

- тўловга қобиллик коэффициенти – ≥ 1 ;
- жорий ликвидлик коэффициенти – ≥ 2 ;
- айланма активларнинг ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффициенти – $\geq 0,1$;
- абсолют ликвидлик коэффициенти – $\geq 0,2$;
- захира ва харажатларнинг ҳажми (ўлчами) уларни қоплаш манбаларидан кичик ёки уларга тенг ($\leq$) бўлиши керак.

ХЮС фаолиятини зарарсиз ва таназзулсиз бўлишини таъминлаш учун компания иштирокчилари ва молиявий менежмент томонидан бу кўрсаткичлар доимий равишда мониторинг қилиб борилиши ва зарур бўлган ҳолларда уларнинг даражаси ўз вақтида ўзгартирилиши лозим.

2.4. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

2-боб. Хўжалик юритувчи субъектларни молиявий ислоҳ қилиш

2.1. Хўжалик юритувчи субъектларни ислоҳ қилиш ва молиявий хўжалигини қайта қуришнинг зарурлиги

- Бозор иқтисодиётидаги ўзаро алоқаларнинг умумий модели қандай кўринишга эга?
- Янги шароит муносабати билан ХЮС ларни молиявий ислоҳ қилишнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
- ХЮС лар, фирмалар ва корпорацияларни молиявий ислоҳ қилишда капитализация жараёни қандай роль ўйнайди?
- Капиталлаштиришнинг асосий манбаини нима ташкил этади?
- Соф фойдани капиталлаштириш коэффициенти қандай аниқланади?
- Активларни капиталлаштириш коэффицентининг аниқланиш тартиби қандай?
- Капиталлаштириш жараёни нималарга асосланиши керак?
- Нега ХЮС лар томонидан молиявий ислоҳ қилишнинг асосланган дастурини ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ?
- Молиявий ислоҳ қилиш дастури нималарни кўзда тутаяди?
- Молиявий бошқарувнинг яхлит самарали тизимини шакллантириш қандай шартлар асосида амалга оширилиши мумкин?

2.2. Хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ислоҳ қилиниш самарадорлигини баҳолаш

- ХЮС, фирма ва корпорацияларнинг молиявий ислоҳ қилиниш самарадорлигини баҳолашнинг асосий кўрсаткичи сифатида нимани олиш мумкин ва уни қандай аниқласа бўлади?
- Дюпон формуласининг кўриниши қандай ва унинг ёрдамида нимани ҳисоблаш мумкин?
- Активлар қанча кўп айланса, уларнинг рентабеллиги нима бўлади?
- Бир сўмлик ўзлик капиталига тўғри келувчи активлар қанчалик кўп бўлса, рентабеллик даражаси шунча юқори бўлади, деган тасдиқ тўғрими?
- Қандай кўрсаткич ХЮС нинг молиявий фаоллигини, унинг айланма (активлар) капиталнинг қўшимча манбаларини жалб қилиш борасидаги маҳоратини акс эттиради?
- ХЮС активларининг такрор ишлаб чиқаришдаги ролини баҳолаш учун қандай коэффициентдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?
- Хўжалик фаоллиги коэффициенти қандай аниқланади ва у нимани характерлайди?
- Капиталнинг оқилона таркибий тузилиши коэффициенти қандай аниқланади?
- ХЮС нинг молиявий ислоҳ қилиш дастурини тузиш жараёнида қандай тадбирлар белгиланади ва улардан қандай самаранинг олиниши (қўлга киритилиши) кўзда тутилади?
- ХЮС ни молиявий ислоҳ қилиш режасининг барча бўлинмалари нималарга мувофиқлаштирилиши керак?

2.3. Молиявий резервлар – хўжалик юритувчи субъектнинг ислоҳ қилиш тизимида

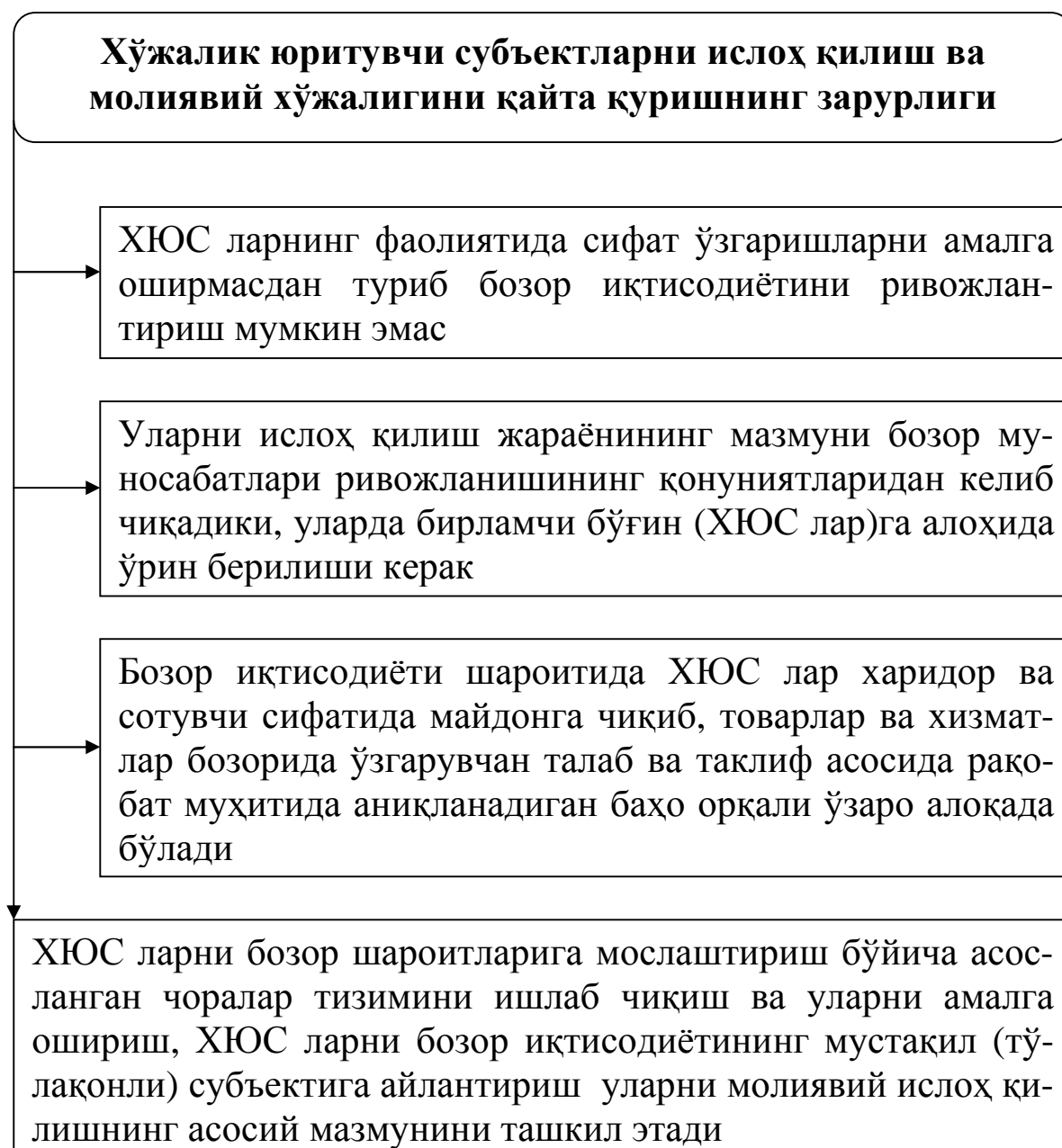
- Нималар ишлаб чиқариш-иқтисодий ва молиявий фаолиятнинг резервлари сифатида майдонга чиқади?
- Молиявий резервларни қидириб топишнинг асосий методи нима ҳисобланади?
- Молиявий резервларни шакллантириш омиллари тизими қандай ва муҳимлигига кўра уларнинг даражаларини нималарга ажратиш мумкин?
- Молиявий, ишлаб чиқариш ва бошқарув соҳаларидаги энг муҳим резерв нимадан иборат?

- ХЮС молиявий барқарорлигининг ички ва ташқи резервлари нималарга боғлиқ бўлади?
- Активларнинг рентабеллиги қандай аниқланади?
- Фонд қайтими кўрсаткичининг аниқланиш тартиби қандай ва у нимага тавсифнома беради?
- Капиталнинг фаоллик коэффициенти қандай аниқланади?
- Айланма маблағларнинг нисбий озод бўлиши нимани характерлайди ва уни қандай аниқлаш мумкин?
- Молиявий левеиж деб нимага айтилади ва у қандай аниқланади?
- Молиявий левеиж самарасини олиш ва уни тақсимлашнинг умумий кўриниши қандай?
- Тўловга қобиллик коэффицентининг аниқланиш тартиби қандай ва у нимани характерлайди?
- ХЮС ни банкрот деб эълон қилмаслик учун нималарга алоҳида эътибор қаратмоқ лозим?
- Ҳар бир гуруҳ омиллари ҳисобидан фойда миқдори ўзгаришининг ҳисоб-китоби қандай тарзда амалга оширилиши керак?
- Таннарх, баҳо, реализация, реализация қилинган маҳсулот ассортименти омилларининг таъсири остида фойданинг ўзгариши қандай аниқланади?
- Молиявий ислоҳ қилиш жараёнида ХЮС фаолият кўрсатишининг қандай параметрларига эришишга ҳаракат қилмоғи лозим?

2.5. Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар

2-боб. Хўжалик юритувчи субъектларни молиявий ислоҳ қилиш

2.1. Хўжалик юритувчи субъектларни ислоҳ қилиш ва улар молиявий хўжалигини қайта қуришнинг зарурлиги

ХЮС ларни молиявий ислоҳ қилишнинг асосий вазифалари

фаолиятни бозор талабларига йўналтириш ва энг янги технологияларга инвестициялар асосида инновацион жараёнларни ривожлантириш йўли билан маҳсулотлар ва хизматлар рақобатбардошлигини таъминлаш

ХЮС капиталини шакллантириш ва бошқариш самарадорлигини ошириш

ХЮС ривожланишини молиявий жиҳатдан таъминлаш ва унинг молиявий барқарорлигини ошириш резервларини қидириб топиш ва жалб қилиш

ишлаб чиқаришнинг барча омилларидан самарали фойдаланиш ва маҳсулот бирлигига тўғри келувчи харажатларни камайтириш асосида уларнинг даромадларини ўстириш йўли билан ХЮС ларнинг инвестицион жозибадорлигини ошириш

активларни реструктуризация қилиш ва бозор конъюнктурасини башоратлаш, товарлар ва хизматларнинг тўловга лаёқатли талаби ва таклифи асосида ХЮС фаолиятини диверсификациялаш

Капитализация жараёни

ХЮСлар, фирмалар ва корпорацияларни молиявий ислоҳ қилишда капитализация жараёни, яъни мавжуд салоҳият (активлар)дан энг яхши фойдаланиш ҳисобидан компаниянинг қийматини ошириш ва шу асосда капиталлаштиришнинг асосий манбаини – капитални ўстиришга йўналтириладиган соф фойдани ўстириш алоҳида ўрин эгаллайди

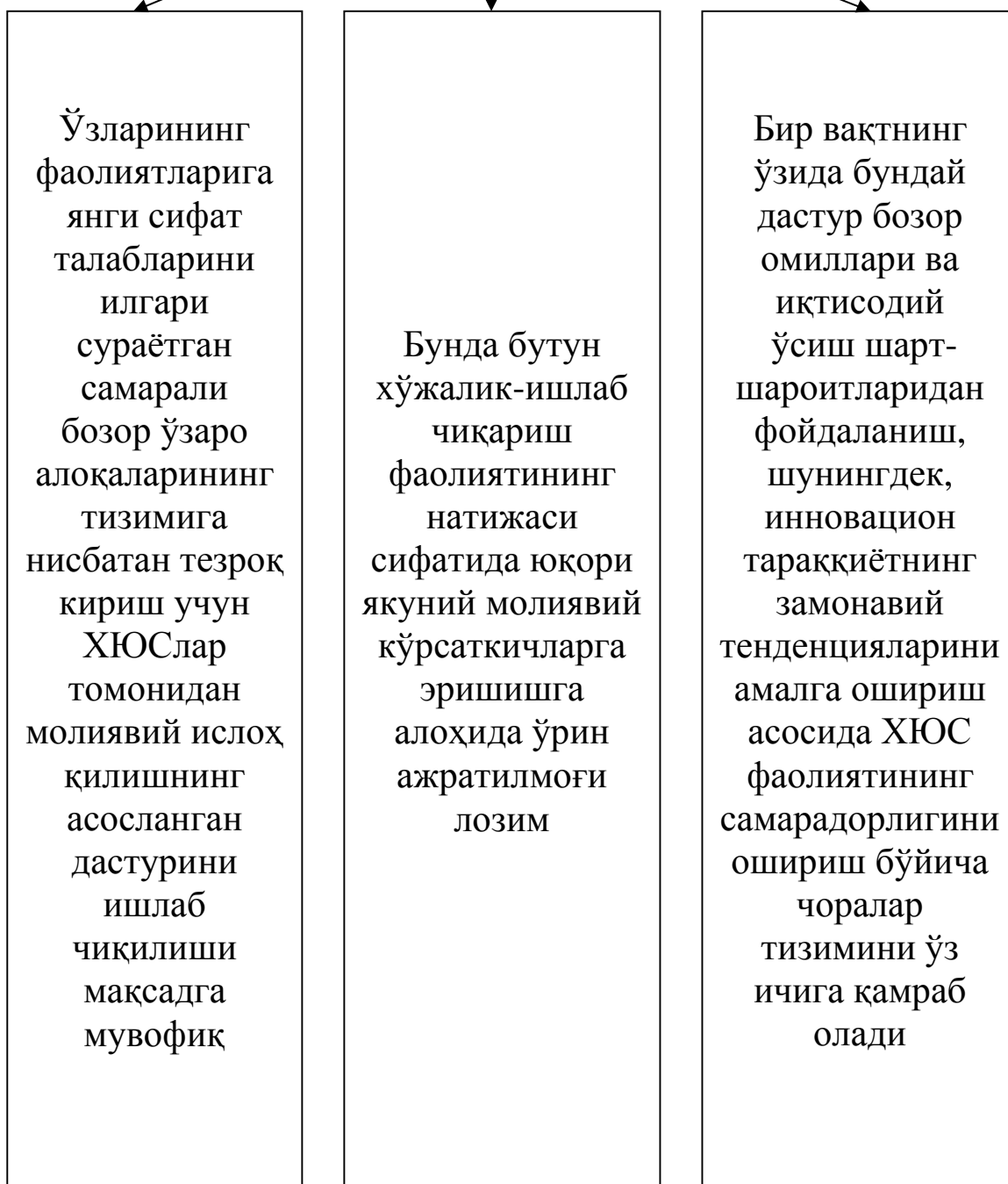
Соф фойдани капиталлаштириш коэффициенти актив (капитал)ни оширишга йўналтирилган соф фойда қисмининг ХЮС соф фойдаси умумий ҳажмига нисбати билан аниқланади

Капиталлаштириш жараёни инвестицион-инновация стратегиясини амалга ошириш асосида фақат активлар ҳажмини оширишни эмас, балки уларнинг янада самаралироқ фойдаланилишини кўзда тутганлиги билан ҳам муҳимдир

Активларни капиталлаштириш коэффициенти таҳлил даврида ўз капиталининг ўсишини таҳлил даври охиридаги активларга бўлиб топилади

Капиталлаштириш жараёни ишлаб чиқаришга илмий ютуқларнинг моддийлашганлигини акс эттирувчи илғор инновацион ишлаб чиқариш воситалари ва технологияларига қўйиладиган капиталнинг интеллектуаллаштиришга асосланиши керак

**Молиявий ислох қилишнинг
асосланган дастури**

Молиявий ислоҳ қилиш дастури қуйидагиларни кўзда тутди

ХЮС нинг ташкилий ва мулкый ҳолатини ўзгартириш (юқори самарали ташкилий шакл, капиталнинг таркибий тузилишини ўзгартириш ва уни самарадорликни ошириш мақсадлари учун жойлаштириш, юқори талабга эга бўлган маҳсулотни ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва ҳ.к.)

ишлаб чиқаришнинг инвестицион-технологик базасини ўзгартириш (асосий фондлар ва айланма маблағларнинг таркибий тузилиши, технологик янгиликларни жорий этиш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни янгилаш ва ҳ.к.)

ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятининг юқори якуний натижаларига – ХЮС нинг ихтиёрига қолдириладиган соф фойдага эришиш, компаниянинг қийматини ўстириш ва харажатларни қисқартиришнинг ташкилий асоси бўлган асосланган бизнес-режани ишлаб чиқиш

ХЮС нинг асосланган маркетинг ва баҳо стратегиясини ишлаб чиқиш

ХЮС нинг молиявий стратегиясини унинг ишлаб чиқариш-маркетинг сиёсати билан ўзаро боғлиқлигини асослаш

Молиявий ислоҳ қилиш дастурида белгиланган тадбирлар

молиявий муносабатларни тегишли тарзда қайта қуришни, ХЮС ни бошқаришда молиявий оқимларнинг ролини ошириш-ни; тушум, харажатлар, фойда, солиққа тортиш нормалари, соф фойда, умумий ва ўзлик капиталининг ҳажми ва манбаларидан иборат бўлган молиявий индикаторларнинг ўзгариши-ни мониторинг қилиш орқали молиявий бошқарувнинг яхлит самарали тизимини шакллантиришни талаб қилади

Бу ишлар, ўз навбатида, қуйидаги шартлар асосида амалга оширилиши мумкин

ХЮС хўжалик-ишлаб чиқариш фаолияти барча томонлари билан молиявий оқимларнинг ўзаро алоқадорлигини кучайтириш ва уларда ишлаб чиқариш омиллари – моддий, меҳнат, информацион ва бошқа ресурсларнинг тегишли харакатларини янада тўлароқ акс эттириш

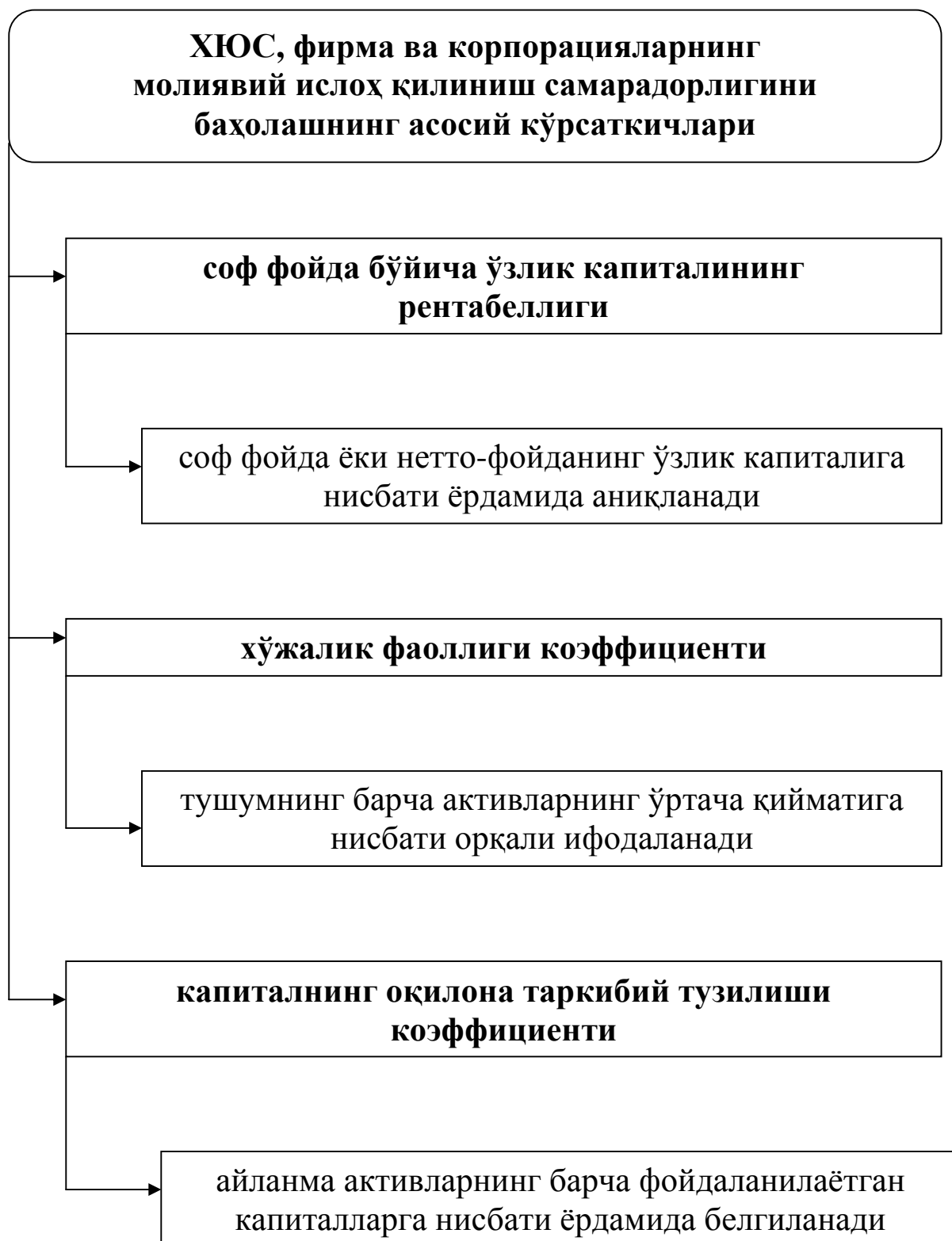
бошқарув қарорлари қабул қилишда, ХЮС молиявий ресурслари ўсишининг резервларини тўлиқ қидириб топиш ва амалга оширишда унинг молиявий-аналитик хизматлари ролини ошириш

ХЮС фаолиятини молиявий ресурслар билан янада тўлиқроқ таъминлаш учун ўз билимларини сарф этаётган молиявий менежмент малакаси даражасини ошириш

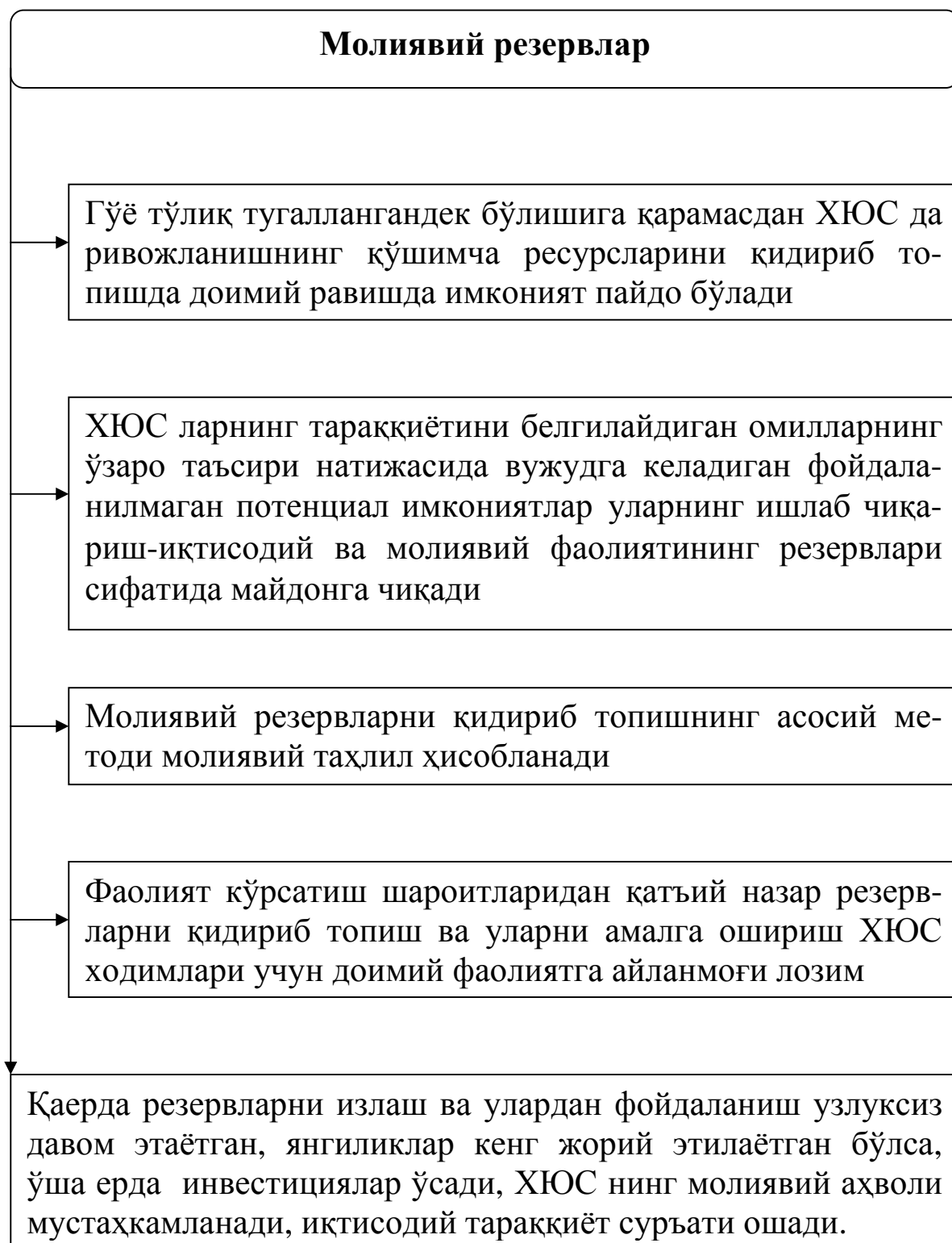
ХЮС молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисида халқаро андозаларга мувофиқ равишда маълумотлар олиш, ХЮС лар, фирма-лар ва корпорациялар фаолиятида юқори даражадаги ...ни таъминлаш учун молиявий ҳисоботнинг халқаро андозаларига ўтиш

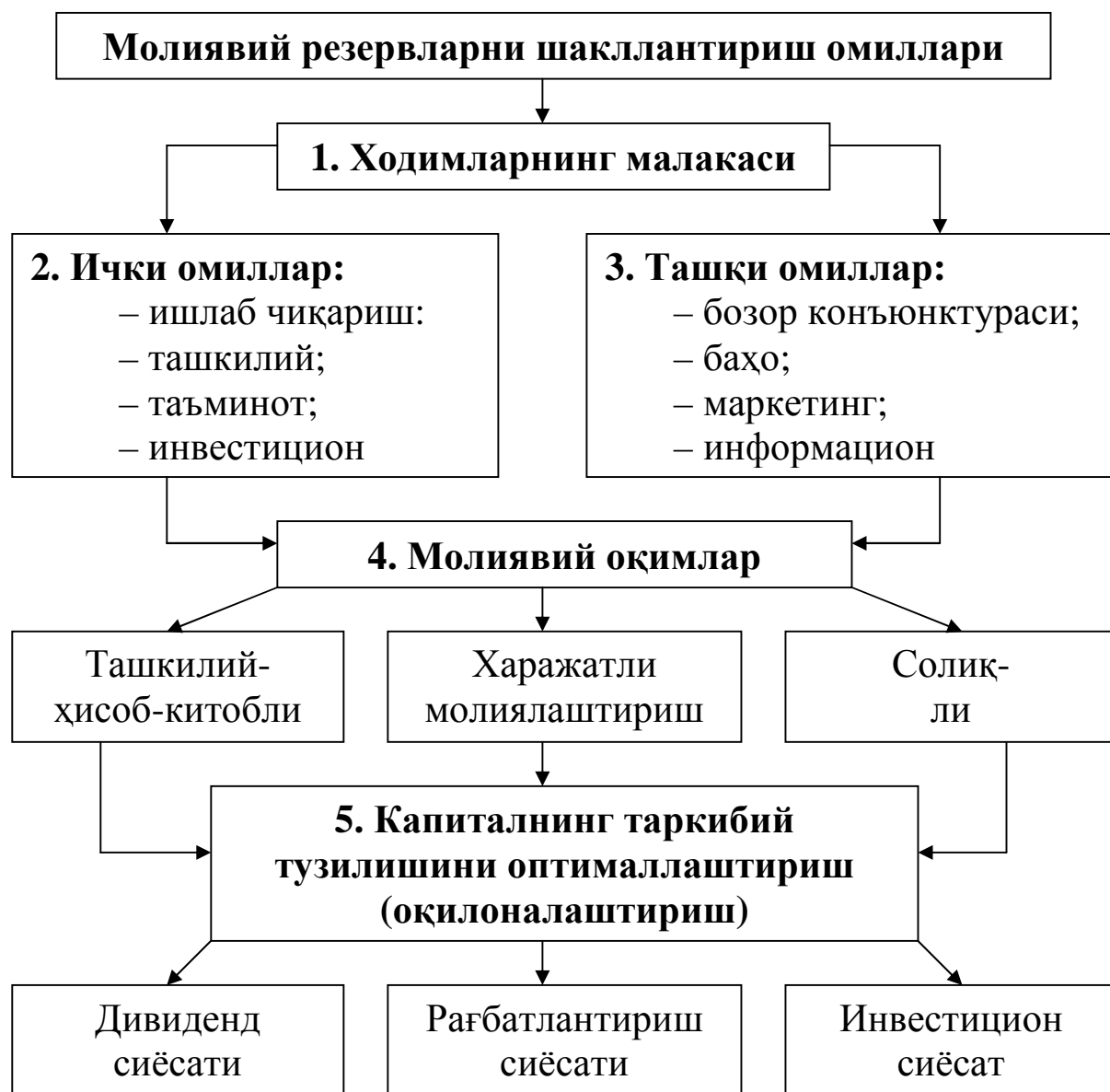

2.2. Хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ислоҳ қилиниш самарадорлигини баҳолаш

2.3. Молиявий резервлар – хўжалик юритувчи субъектнинг ислоҳ қилиш тизимида

Молиявий резервлар

Молиявий, ишлаб чиқариш ва бошқарув соҳаларидаги энг муҳим резерв бу – ходимлар малакасини оширишдир

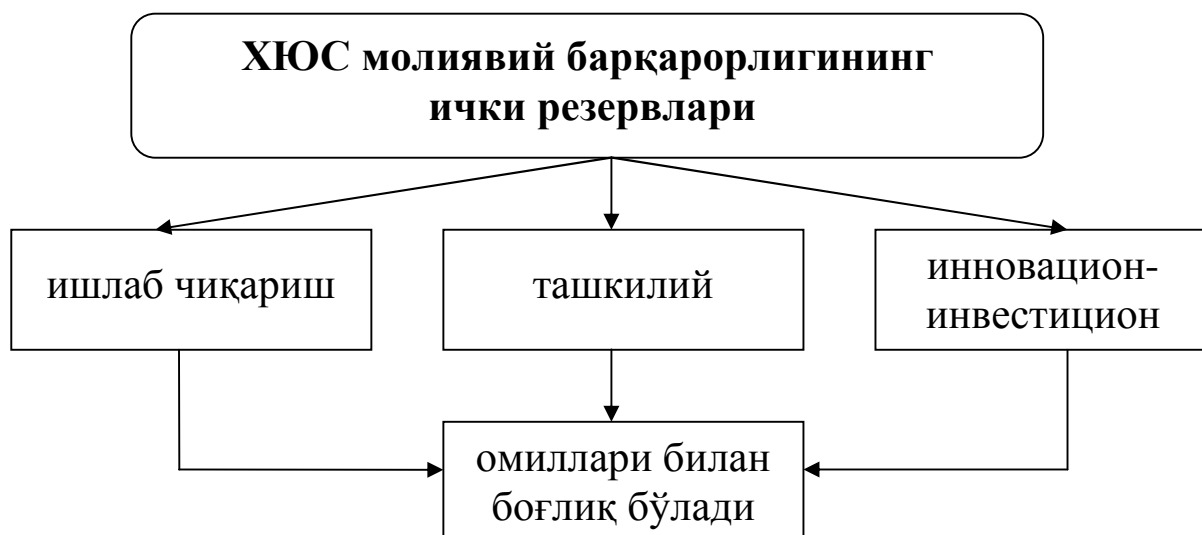
Ривожланаётган интеллектуал инқилоб, “билимлар иқтисодиёти”га ўтиш ва ходимларнинг интеллектини шакллантириш шароитида қабул қилинаётган бошқарув қарорларида уларнинг моддийлашуви иқтисодий ўсишнинг стратегик омилига айланади

Молиявий менежерларнинг юқори касбий даражаси ХЮС нинг молиявий барқарорлик даражасини ошириш резервларининг барча кўринишларини қидириб топиш ва амалга оширишнинг асосий шартидир

Саводсизлик билан қабул қилинган молиявий қарорлар (бизнинг амалиётимизда бундай қарорлар жуда кўп ва тез-тез учраб туради) макро ва микро даражада жуда катта ҳажмдаги йўқотиш (зарар)ларга олиб келади

Шунинг учун ҳам кадрларнинг малакасини ошириш ва ходимларда замонавий интеллектуал салоҳиятни шакллантириш компаниялар томонидан мураккаб замонавий молиявий-иқтисодий вазифа (муаммо)ларни ечишнинг асосий шarti ҳисобланади

Молиявий резервларни излаб топиш ва уларни амалга оширишнинг асосий йўналишлари

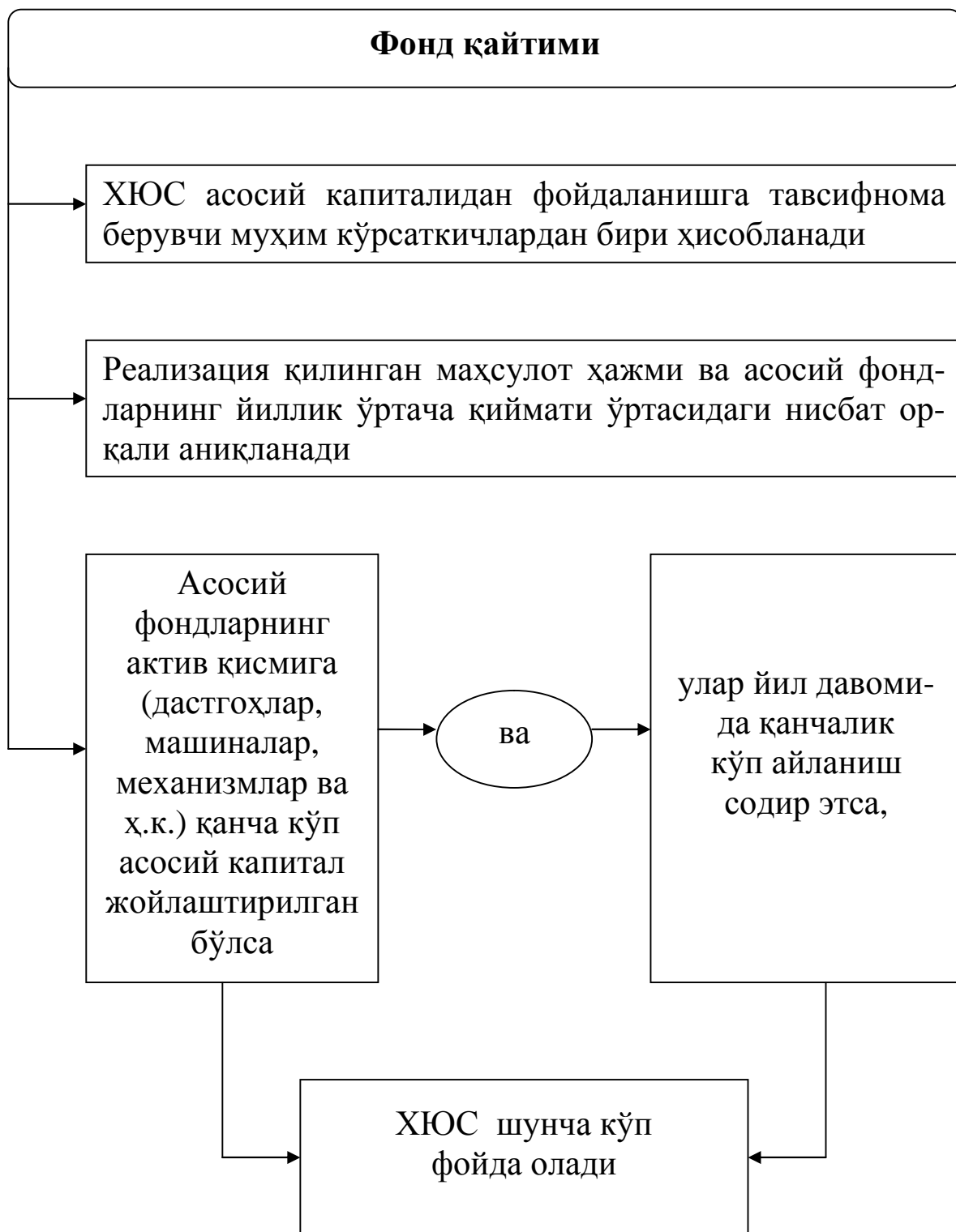
орасида ХЮС нинг мол-мулкидан янада самаралироқ фойдаланишни алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ

Бу ерда бунинг асосий кўрсаткичи активларнинг рентабеллиги ҳисобланади

Активларнинг рентабеллиги соф фойданинг таҳлил давридаги активларнинг ўртача ўлчамига нисбати билан ифодланади

Агар соф фойданинг ёки нетто-фойданинг баҳо ва тўлиқ таннарх ўртасидаги фарқ ҳамда солиқ тўловлари ўлчамига камайтирилганлигидан иборат эканлиги инобатга олинадиган бўлса, активларнинг рентабеллиги фақат бозор конъюнктурасига боғлиқ бўлмасдан, балки фойдадан олинадиган солиқ суммаларига ҳам боғлиқ эканлиги маълум бўлади

Активларнинг рентабеллиги кўрсаткичи бир сўмлик активларга (ХЮС нинг бутун мол-мулкига) тўғри келувчи соф фойданинг миқдорини кўрсатади ва ХЮС фаолиятининг молиявий фаоллигини ўзида акс эттиради. Бу кўрсаткичнинг даражаси ХЮС активларининг таркибий тузилишига – асосий фондлар актив ва пасив қисмларининг, асосий ва айланма капиталнинг нисбатига – боғлиқ

Айланма активлар (маблағлар)

ХЮС капиталининг энг фаол элементи ҳисобланади

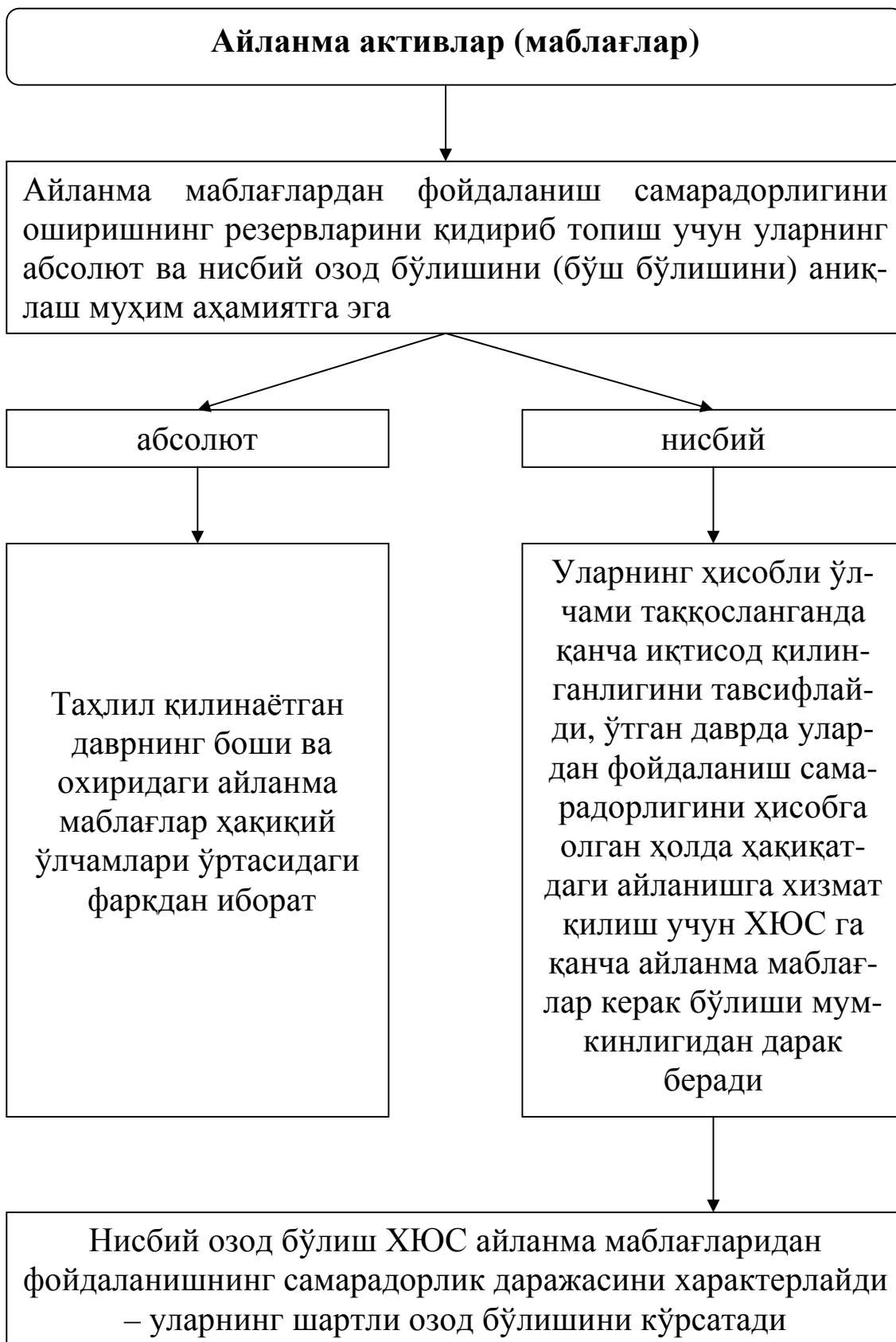
йил давомида айланишининг миқдори капиталдан фойдаланишнинг интенсивлик даражасини кўрсатади

ХЮС нинг энг фаол “ишловчи” капиталидир

капиталнинг фаоллик коэффициенти алоҳида аҳамият касб этиб, уни айланма активлар (ишлаётган капитал)нинг барча активлар (ХЮС нинг барча капитали)га нисбати орқали аниқлаш мумкин

Шунинг учун ҳам, ХЮС резервларининг бутун бир қисми айланма маблағлардан фойдаланиш, улар айланишининг тезлиги билан боғлиқ

Ана шу мақсадда ишлаб чиқариш захираларининг ортиқча қисмини қидириб топиш ва реализация қилиш асосида айланма маблағларнинг таркибий тузилишини оптималлаштириш, дебиторлик қарзлари ва тайёр маҳсулот захираларига қўйилмаларни қисқартириш талаб этилади

Молиявий леве́риж

Молиявий резервларни жалб қилишда молиявий леве́риждан фойдаланиш катта аҳамиятга эга

Компаниянинг айланмасига турли шаклларда қарз маблағларини жалб қилиш эвазига рентабелликнинг ўсишига молиявий леве́риж дейилади

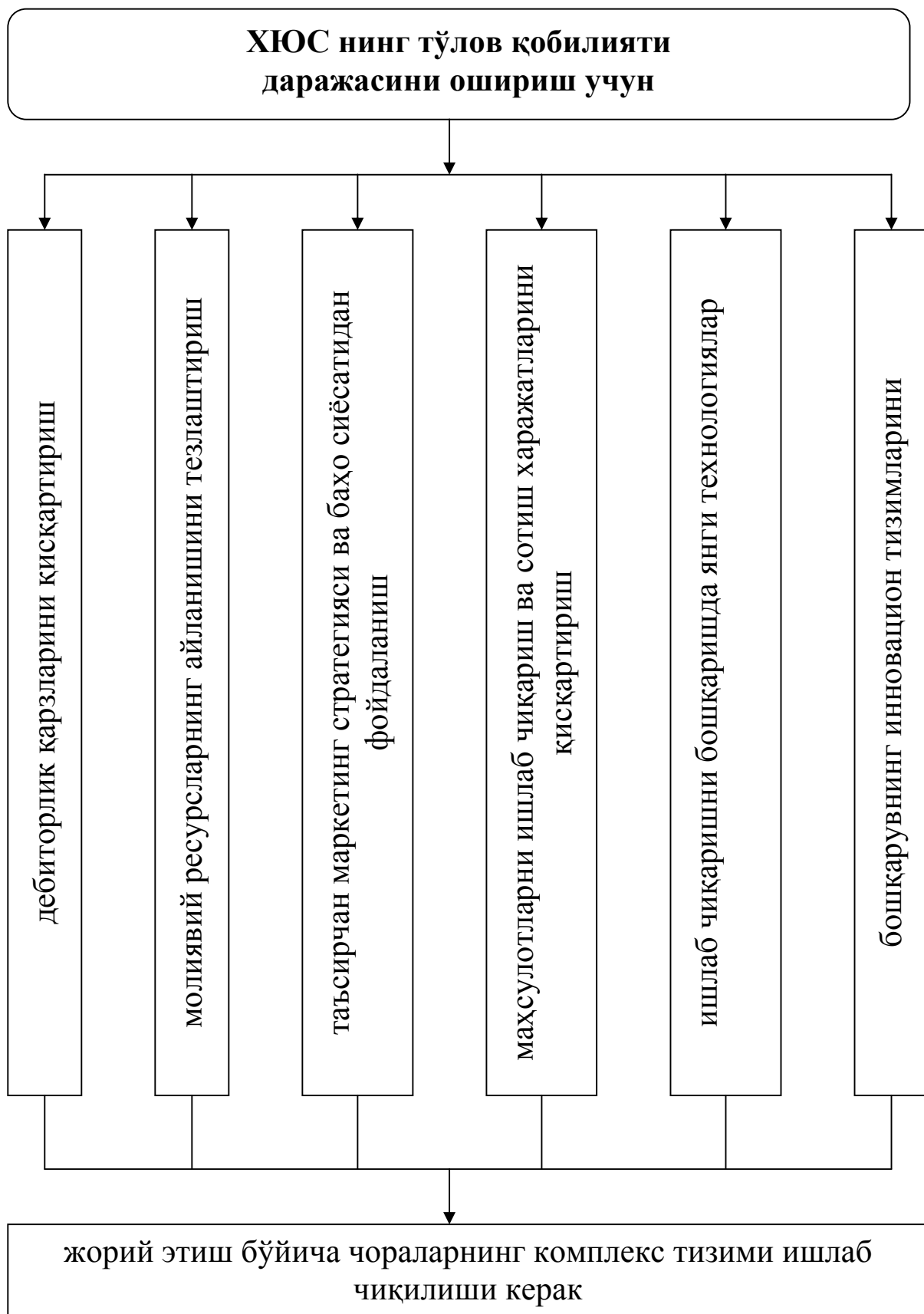
Молиявий леве́риж ХЮС қарз капиталининг ХЮС ўз капиталига нисбатини кўрсатувчи молиявий фаоллик коэффициенти орқали ифодаланади

Бу кўрсаткич кўпинча молиявий ричаг (дастак) кўрсаткичи деб ҳам юритилади ва бунда қўшимча қарз капиталини жалб қилишнинг ричаги (дастаги) сифатида компаниянинг ўзлик капитали майдонга чиқаётганлиги назарда тутилади

Банк ссудалари ва кредиторлик қарзлари кўринишларида жалб қилинган қарз капиталидан фойдаланиш улар жалб қилингунга қадар эришилган рентабеллик даражасидан кўра юқорироқ бўлган рентабеллик даражасига эришишни таъминласагина самарали бўлиши мумкин

Фақат шу ҳолдагина молиявий леве́риж ёки молиявий ричаг (дастак) самараси вужудга келиши мумкин. Рентабелликнинг янги даражаси ХЮС кредитдан фойдаланганлиги учун банк кредитининг фоизини ва қайтарилиш муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзлари учун тўлов (пеня)ларни тўлашни етарли даражада (хатто анча ошган ҳолда) қоплаши керак. Қарз маблағларидан фойдаланиш ХЮС нинг максимал қўшимча фойда олишини таъминламоғи лозим.

ХЮС нинг тўловга қобиллиги

тўловга қобиллик коэффициенти орқали ифодаланади

ХЮС барча пул маблағларининг узиш муддати келган тўловлар бўйича мажбуриятларга нисбати билан аниқланади

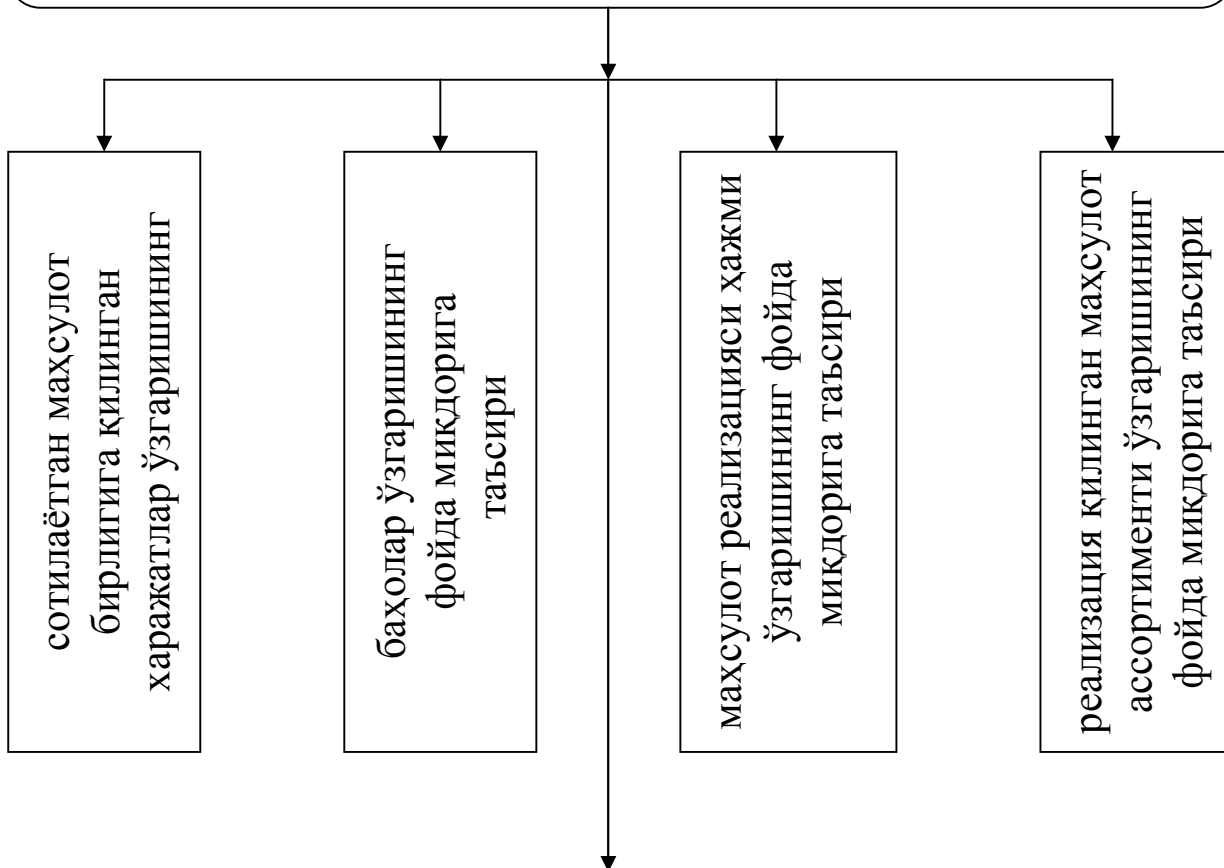
Коэффициентнинг даражаси бирга тенг ёки ундан катта бўлмоғи лозим. Ана шу шарт бажарилса, ХЮС тўловга қобил ҳисобланади

Агар муддати ўтган кредиторлик қарзларининг умумий миқдори ва тўловларнинг кечикиши белгиланган меъёрдан ошса, кредиторларнинг аризасига мувофиқ тегишли суд бу ердан келиб чиқувчи барча оқибатларни инобатга олган ҳолда ХЮС ни банкрот деб эълон қилиш жараёнини бошлаши мумкин

Шу муносабат билан қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратмоқ лозим:

- бозорга фаол кириш билан боғлиқ ҳолда ХЮС молиявий барқарорлигининг ўсишига;
- банкротликнинг мавжуд белгиларига ўз вақтида барҳам беришга (молиявий мустаҳкамлик захирасини назорат қилиш);
- инвестицияларнинг қопланиш муддатларини қисқартиришга;
- ишлаб чиқариш ва товарлар реализацияси харажатларини қисқартириш эвазига фойданинг ўсишига.

Ҳар бир гуруҳ омиллари ҳисобидан фойда миқдори ўзгаришининг ҳисоб-китоби қуйидаги тарзда амалга оширилиши керак

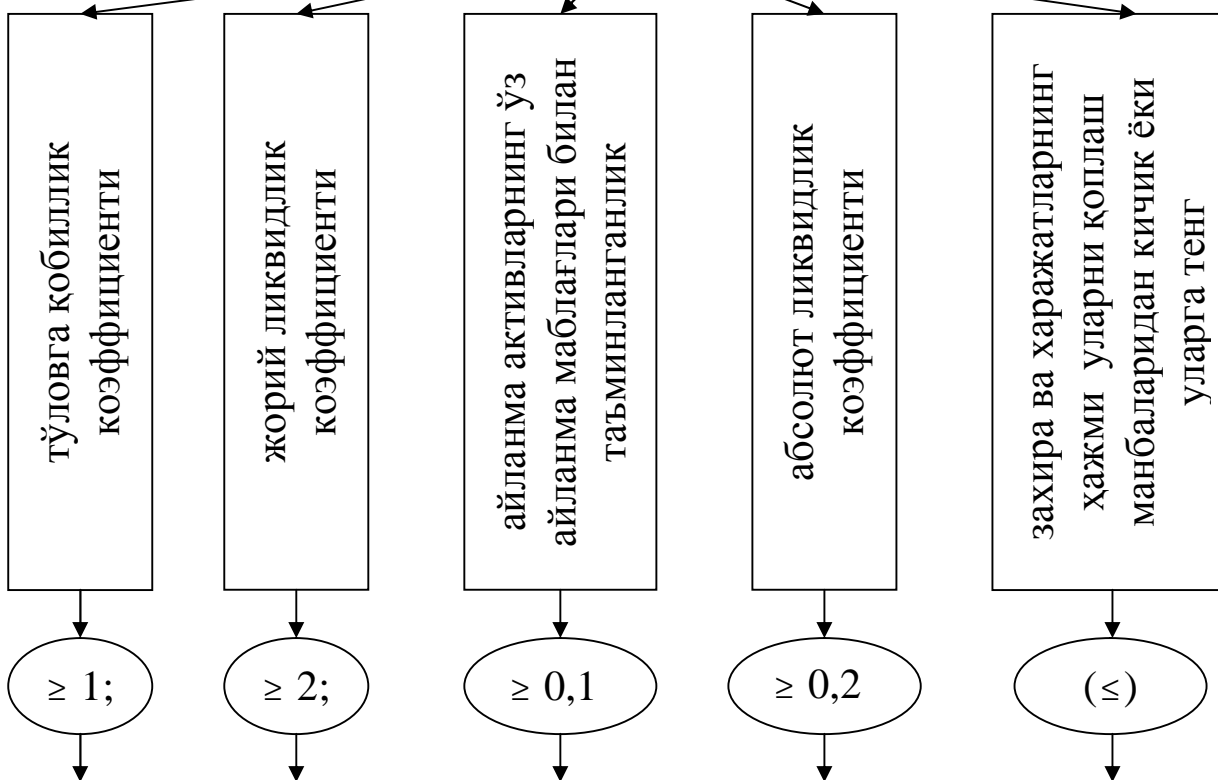

Албатта, фойданинг даражаси (миқдори)га ХЮС нинг солиқ сиёсати ҳам ўз таъсирини кўрсатади, чунки барча солиқлар товар баҳосининг таркибига киритилади. Солиқларнинг миқдори, айрим ҳолларда, баҳонинг даражасини аниқлашга ва демак, талабга ҳам ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Шунингдек, солиқлар ХЮС нинг соф фойдасига ҳам бевосита таъсир қилади, чунки соф фойда баланс (умумий) фойда ва унинг бюджетга тўланган қисми ўртасидаги фарқ сифатида ҳисобланади.

Ҳозирги шароитда иложи борича ХЮС лар фойдасининг асосий қисми бюджетга олинмаслиги ва ХЮС нинг ихтиёрига қоладиган соф фойда унинг ривожланишини молиялаштириш учун етарли бўлмоғи лозим.

Бу, энг аввало, инвестицияларга тегишли бўлиб, амалдаги ХЮС ларда уларнинг манбаи соф фойдадир. ХЮС ларда соф фойда бўйича сотувнинг рентабеллиги (соф фойданинг реализация ҳажмига нисбати) юқори бўлиб, уларнинг соғлом фаолиятини таъминлашга етарли бўлиши керак.

Молиявий ислоҳ қилиш жараёнида ХЮС фаолият кўрсатишнинг қўйидаги параметрларига эришишга ҳаракат қилмоғи лозимки, улар ХЮС ишининг молиявий барқарорлиги ва баланси таркибий тузилмасининг ижобийлигидан дарак беради:

ХЮС фаолиятини зарарсиз ва таназзулсиз бўлишини таъминлаш учун компания иштирокчилари ва молиявий менежмент томонидан бу кўрсаткичлар доимий равишда мониторинг қилиб борилиши ва зарур бўлган ҳолларда уларнинг даражаси ўз вақтида ўзгартирилиши лозим.

3-боб. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари

3.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари ва капитали

ХЮС ларнинг молиявий ресурслари улар ресурсларининг бир қисми бўлиб, бу ресурслар пул шаклида амал қилади. Ресурсларнинг пул шаклида амал қилиши молиявий ресурслар моҳиятан тавсифининг ажралмас қисми ҳисобланиб, бу нарса уларни ХЮС нинг бошқа ресурслари кўринишларидан, хусусан, ишлаб чиқариш воситалари (дастгоҳлар, машиналар, хом ашё ва материаллар, ишлаб чиқаришга мўлжалланган бинолар ва шунга ўхшашлар)дан фарқ қилади. Буни инобатга олган ҳолда ХЮС воситаларининг “пул шакли” ва “пул қиймати” тушунчаларини фарқламоқ лозим. “ХЮС воситаларининг пул қиймати” тушунчаси, одатда, пул маблағларининг ўзини эмас, балки турли мақсадлар учун мўлжалланган воситалар ва фондлар (масалан, асосий фондлар)нинг қиймат жиҳатидан баҳоланишини англатади.

Пулга сотиб олинганлигига қарамасдан ишлаб чиқариш воситалари (дастгоҳлар, машиналар, хом ашё ва материаллар, ишлаб чиқаришга мўлжалланган бинолар ва шунга ўхшашлар) ҳақиқатда пул эмас ва пул ҳисобланмайди. Ишлаб чиқариш фондларини қайтадан пул шаклига айлантириш учун, аввало, уларни сотиш керак. Бу ҳолда эса, ўз навбатида, мол-мулкнинг балансида акс эттирилган қиймати баҳолари эмас, балки ҳақиқий бозор баҳолари ҳаракатга тушади. Молиявий қийинчиликлар ва банкротлик хавфи остида вужудга келадиган бундай вазиятлар ХЮС ни ёмон оқибатларга, хусусан, маблағлар ва ресурсларни йўқотиб қўйишига олиб келиши мумкин. Ҳолбуки, халқаро амалиётдаги маълумотларга кўра, банкротга учраган ХЮС тугатилаётган пайтда унга тегишли бўлган активлар қийматининг 40%дан ортиқ бўлмаган қисмини олишга муваффақ бўлиши мумкин. Шу муносабат билан ҳатто, соғлом бозор айланмасида, яъни талабга эга бўлган тайёр маҳсулот реализация қилинганда ҳам у фақат сотилганидан сўнг пул маблағига айланади.

Ишлаб чиқариш жараёнини янгидан бошлаш ва ривожлантиришга мўлжалланган ХЮС нинг молиявий ресурслари бу – унинг

пул шаклидаги капиталидир. Меҳнат воситалари, предметлари ва натижаларига айланган моддий-буюмлашган капитал, ишлаб чиқариш жараёни иштирокчиларининг жисмоний ва интеллектуал қобилиятларидан иборат бўлган инсон капитали капитал мавжудлиги ва ҳаракатининг бошқа пулсиз шакллари ҳисобланади. Принцип жиҳатидан, такрор ишлаб чиқариш жараёнининг доиравий айланишига киритилган ва унинг эгасига даромад келтирувчи ҳар қандай мулкӣ ва интеллектуал бойлик капитал бўлиши мумкин.

Тижорий ХҮОС ларнинг молиявий ресурслари дастлаб (бирламчи ҳолда) таъсис капиталининг бир қисмини пул шаклида қўйиш, шунингдек, бошқа шахслар ва ташкилотлардан мақсадли молиялаштириш ва субсидиялар кўринишида келиб тушган пул маблағлари қисми ҳисобидан шакллантирилади. Таъсис капиталининг пулсиз қисми (саноат ва интеллектуал мулк объектлари, улардан фойдаланиш ҳуқуқлари ва бошқалар) эса, худди мақсадли тушумлар сингари, агар улар пул кўринишида қўйилмаган бўлса, ХҮОС нинг молиявий ресурслари таркибига киритилиши мақсадга мувофиқ эмас.

Бирламчи капиталнинг ишлаб чиқаришга инвестиция қилиниши товар-пул доиравий айланиши жараёнининг кенгайишини бошлаб беради. Унинг пул шаклидаги натижаси сифатида ХҮОС нинг тушуми майдонга чиқади. Ўз навбатида, тушум харажатларини молиялаштириш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини давом эттиришни таъминловчи бир неча пул маблағлари фондларига бўлинади. Формула орқали буни умумий тарзда, қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$T = \Phi_{aa} + \Phi_{mcm} + \Phi_{ix} + \Phi_{\phi}$$

Бу ерда: T – тушум;

Φ_{aa} – асосий ишлаб чиқариш фондларининг жисмоний эскиришини тиклашга мўлжалланган амортизация ажратмалари фонди;

Φ_{mcm} – моддий харажатларни (хом ашё, материаллар, ёқилғи, электр энергияси ва бошқаларни сотиб олиш) молиялаштириш фонди;

Φ_{ix} – иш ҳақи фонди;

Φ_{ϕ} – товарларни реализация қилишдан олинган фойда (солиқлар тўлангунча ва фойдадан бошқа тўланмалар амалга оширилгунча).

Айрим иқтисодчи-олимларнинг тадқиқотларида моддий харажатлар ва меҳнат ҳақини молиялаштириш учун мўлжалланган пул маблағлари ХЮС нинг молиявий ресурслари таркибига киритилмайди. Уларнинг айримлари томонидан эса ХЮС нинг молиявий ресурслари таркибига ҳатто пулли тушум ҳам киритилмайди. Бундай ёндашувларнинг нотўғри эканлиги шубҳасиз.

Бозор иқтисодиётининг хорижий назарияси ва амалиётида пул тушуми ялпи даромад тарзида талқин қилинади. Бу нарса ХЮС молиявий ресурслари фондини шакллантириш ва қайта янгилашда тушумнинг умумлаштирилган аҳамиятини ўзида аниқроқ акс эттиради. Моддий харажатларни молиялаштириш учун мўлжалланган пул тушумларининг бир қисми, ХЮС нинг реал молиявий ресурси мол етказиб берувчилар ва контрагентларнинг ҳисобварақларига ўтказилмасдан, унинг айланмасида бўлган пайтда қўшимча даромад келтиради. Ўтиш даврининг дастлабки йилларидаги ўзаро мол етказиб бериш (хизмат кўрсатиш) бўйича нотўловлар кризиси банк кредитлари фоизининг юздан ошган даражасида текин тижорий кредит имкониятининг мавжудлиги ўзининг “қўлбола” бирламчи манбаи бўлиб хизмат қилди. Шунга ўхшаш нарса иш ҳақи фондига нисбатан ҳам тегишли бўлди. Ходимларга, ишчи ва хизматчиларга бир неча ойлаб ойлик маошларни беришнинг кечиктирилганлиги (орқага сурилганлиги) баъзи бир “тадбиркор” ва “банкир”ларнинг текинга бойиш манбаларидан бирига айланди, чунки тўланмаган иш ҳақи уларнинг айланмасида бўлган эди.

Амортизация ажратмалари фонди ХЮС лар молиявий ресурсларининг таркибий тузилмасида муҳим ўрин тутди. Чунки бундай ажратмалар пул тушумларидан қанча ажратилганлиги ва уларнинг ХЮС тегишли ҳисобварақларида жойлашганлигига қараб ХЮС ларнинг реал молиявий ресурслари ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва товар ҳамда молия бозорларида ХЮС фаолиятининг фаоллашуви натижасида унинг молиявий ресурслари таркибий тузилмасида фойда ҳал қилувчи ўринни эгаллай бошлайди. Фойда ХЮС ўз маблағларининг асосий манбаи бўлиб, ишлаб чиқариш аппаратининг янгилианишини, сифатнинг яхшиланишини, чиқарилаётган маҳсулот ассортименти-нинг кенгайишини ва ҳ.к.ларни таъминлайди. Фойда ҳисобидан ХЮС нинг резерв фондлари, махсус мақсадларга мўлжалланган фондлар шакллантирилади.

Фойда массаси ва нормаси, унинг харажатларга нисбати ХЮС нинг кредитга лаёқатини ва унинг қарз маблағларини жалб қилиш имкониятини, узоқ ва қисқа муддатли кредитларни олишни аниқлаб берадиган муҳим индикаторлардир. Қарз маблағларининг ХЮС ўз маблағларига нисбати 1/3 ва ундан катта даражага етиб, унинг тўлов лаёқатига кредиторларда ҳам, ҳамкорларда ҳам шубҳа туғдирмаслиги мумкин.

Жорий тижорий ХЮС ларнинг молиявий ресурсларини шаклланиш манбаларига кўра қуйидагиларга ажратиш мумкин:

- маҳсулот реализациясининг тушуми ҳисобидан шаклландиган молиявий ресурслар (фойда, амортизация ажратмалари фонди, иш ҳақи фонди, моддий харажатларни тиклаш фонди);

- бошқа реализация (мол-мулк, асосий фаолиятга дахлдор бўлмаган хизматлар ва бошқалар) ҳисобидан олинандиган молиявий ресурслар;

- молиявий бозорда шаклландиган молиявий ресурслар (кредитлар ва заёмлар, ўз акциялари ва қимматли қоғозларнинг бошқа кўринишларини сотиш, бошқа эмитентларнинг қимматли қоғозлари бўйича дивидендлар ва фоизлар, суғурта қопламалари ва бошқалар);

- кредиторлик қарзлари ҳисобидан ташкил топадиган молиявий ресурслар (мол етказиб берувчи ва пудратчиларга; меҳнат ҳақи бўйича; ижтимоий суғуртага доир; бюджет олдидаги ва бошқалар);

- бадаллар ва мақсадли характердаги тушумлар ҳисобидан шакллантириладиган молиявий ресурслар (бошқа ташкилотлар ва жисмоний шахслардан тушумлар, бюджет субсидиялари ва ҳ.к.).

3.2. Хўжалик юритувчи субъект молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги

Иқтисодий муносабатларни такрор ишлаб чиқариш шаклларида бири сифатида ХЮС лар молиясининг ҳаракати минимал харажатларда максимал натижаларнинг олинишини назарда тутувчи самарадорликнинг умумиқтисодий мезонига бўйсунди. Шу сабабли ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини қуйидаги формула орқали тасаввур этиш мумкин:

$$C_{\text{мр}} = H_{\text{м ф}} : X_{\text{мр}}$$

Бу ерда: $C_{\text{мр}}$ – ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги;

$N_{мф}$ – маълум давр (ўтган ёки режали) учун ХЮС фаолиятининг молиявий натижаси;

$X_{мр}$ – шу молиявий натижани қўлга киритиш учун ХЮС томонидан қилинган (ёки режалаштирилган) молиявий ресурслар харажатлари

ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини аниқлашда шу нарсани инобатга олиш керакки, молиявий натижа фақат молиявий эмас, балки моддий ва меҳнат ресурслари харажатларининг натижаси ҳамдир. Шунинг учун ҳам, масалан, маҳсулотни реализация қилишдан олинган фойдани таққослаб туриб, бунинг натижасида фақат фаолиятнинг соф молиявий томонини характерловчи кўрсаткичга эга бўламиз, деб ҳисоблаш мақсадга мувофиқ эмас. Бу ХЮС молиявий-хўжалик фаолияти самарадорлигини характерловчи яхлит кўрсаткичлардан бири бўлиб, унга кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида моддий-ишлаб чиқариш ва молиявий оқимларнинг ажралмас боғлиқлиги хосдир.

Юқорида билдирилган фикр ўзига молиявий натижа ва молиявий харажатларнинг тавсифини мужассам этувчи ХЮС молиявий-хўжалик фаолиятининг самарадорлигини характерловчи бошқа кўрсаткичларга ҳам тўлиқ тегишлидир. Шундай бўлишига қарамасдан аналитик мақсадлар учун бу мажмуа (тўплам)дан айнан ХЮС нинг молиявий фаолиятини, унинг молиявий ва баҳо сиёсатининг самарадорлигини ўхшаш тарзда характерловчи кўрсаткичларни ажратиш муҳимдир.

Шуниси таажжубланарлики, ХЮС молиявий фаолиятининг самарадорлигини ўхшаш ифодаловчиси фонд, молия-кредит ва пул бозорларидаги операцияларнинг даромадлилиги ҳисобланади. Бу ерда, маълумки, пул (Π^*) гўё тўғридан-тўғри пулдан (Π) қилинади. У ҳолда молиявий самарадорликни аниқлаш формуласи қуйидаги кўринишни олади:

$$C_{мр} = (\Pi^* - \Pi) : \Pi$$

Бу ерда: $C_{мр}$ – ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги;

$\Pi^* - \Pi$ – бевосита молиявий операцияларни амалга ошириш натижасида ХЮС томонидан олинган даромад.

Бевосита молиявий операцияларни амалга ошириш натижасида ХЮС томонидан олинган даромад таркибига қуйидагилар киради:

- ХЮС томонидан акция ва бошқа қимматли қоғозларни эмиссия қилиш асосида бозорда жойлаштиришдан олинган дивидендлар;

- бошқа эмитентлар қимматли қоғозларини сотиб олишдан олинган дивидендлар;

- банклардаги пул омонатларидан олинган фоиз даромадлари;

- ХЮС фойдасидаги валюталар курслари бўйича фарқлар;

- ва бошқалар.

ХЮС молиявий операцияларининг даромадлигини характерловчи кўрсаткич уларнинг самарадорлигини соф молиявий натижанинг соф молиявий харажатларга нисбати шаклида ифодалаб, кўпчилик ҳолларда ХЮС молия-хўжалик фаолиятининг ҳақиқий самарадорлигини акс эттирмайди. Иқтисодиёт реал сектори самарадорлигининг кўрсаткичларида ва баҳоларида банкрот ҳолатида бўлишларига қарамасдан молиявий “спекуляциянинг” имкониятлари уларни “чўкмасдан” туришларига шароит яратади.

Реал сектор ХЮС ларида, моддий ишлаб чиқаришда молиявий ресурслардан фойдаланишнинг самарадорлигини мос равишда баҳолаш талабларига у ёки бу даражада сотув рентабеллиги кўрсаткичи (фойданинг маҳсулотни реализация қилишдан олинган тушумга нисбати) жавоб беради. Бу нисбатдаги сурат ва махраж пул маблағларидан иборат бўлганлиги учун сотув рентабеллигини, айрим ҳолатларни истисно қилган тарзда, соф молиявий кўрсаткич сифатида эътироф этиш мумкин. Шундай бўлишига қарамасдан бу ерда яна бир нарсани инобатга олмоқ лозим, яъни самарадорликнинг ўлчови сифатида юқоридаги кўрсаткичнинг ҳаққонийлик даражаси жуда кўп омилларга, хусусан, тушум ва фойдани шакллантирувчи бозор баҳоларининг монопол баҳоларни шакллантиришнинг салбий таъсирларидан қанчалик озод эканлигига боғлиқ.

Юқорида кўриб ўтилган барча молиявий кўрсаткичларда мазмун ва шакл ўртасида диалектик қарама-қаршиликнинг мавжудлиги намоён бўладики, бу нарса бизнинг ҳолатда ХЮС лар молиясининг (иқтисодиёт яхлит молиявий секторининг ҳам) ўз иқтисодий асосидан, ишлаб чиқаришдан ажралиб чиқишга ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мустақил ҳаёт кечириш имкониятини кўлга киритишга интилиши орқали ифодаланади. ХЮС лар молия-хўжалик фаолиятининг самарадорлигини таҳлил қилиш ва баҳолашда молиявий

кўрсаткичлар (масалан, тушум ва фойда) моддий айланма маблағларнинг айланувчанлиги, асосий ишлаб чиқариш фондлари ва номоддий активларнинг фонд сифими каби иқтисодий кўрсаткичлар билан биргаликда қаралса, бу қарама-қаршилик, маълум даражада, пасаяди. Ана шу муносабат билан энг умумлаштирувчи кўрсаткичлардан бири қуйидаги формулага мувофиқ равишда ҳисобланадиган ХЮС нинг иқтисодий рентабеллиги (бизнеснинг рентабеллиги) кўрсаткичидир:

$$P_u = \Phi : (K_{айл} + K_{ас} + A_{ном})$$

Бу ерда: P_u – ХЮС нинг иқтисодий рентабеллиги, бизнеснинг рентабеллиги;

Φ – йиллик фойда;

$K_{айл}$ – ХЮС айланма капиталининг миқдори (қиймат баҳоларида);

$K_{ас}$ – ХЮС асосий капиталининг миқдори (қиймат баҳоларида);

$A_{ном}$ – ХЮС номоддий активларининг миқдори (қиймат баҳоларида);

ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қилишда унинг молиявий барқарорлиги, тўловга лаёқатлилиги ва ликвидлилигини характерловчи кўрсаткичлардан четда қолмаслик керак. Бу ерда ҳам ўзининг мазмунига кўра соф молиявий ва иқтисодий кўрсаткичлар қўлланилади. Соф молиявий кўрсаткичлар қаторига абсолют ва муддатли ликвидлик коэффициентларини киритиш мумкин бўлиб, улар ёрдамида ХЮС нинг потенциал тўлов қобилияти баҳоланади:

$$K_{авс} = (\Pi + КҚ) : M_{км}$$

$$K_{муд} = (\Pi + КҚ + ДҚ) : M_{км}$$

Бу ерда: $K_{авс}$ – абсолют ликвидлик коэффициенти;

$K_{муд}$ – муддатли ликвидлик коэффициенти;

Π – ҳисобварақлардаги ва ХЮС кассасидаги пуллар;

$КҚ$ – ликвидли қимматли қоғозлар;

$ДҚ$ – мобилизация қилинган дебиторлик қарзлари;

$M_{км}$ – ХЮС нинг қисқа муддатли мажбуриятлари.

ХЮС нинг пул маблағлари ва моддий ресурсларининг пулли (қиймат) баҳоси аралашадиган кўрсаткич жорий ликвидлик коэффицентидир (қоплаш коэффиценти). У қуйидагича ҳисобланади:

$$K_{жл} = (ПМ + МАМ) : M_{км}$$

Бу ерда: $K_{жл}$ – жорий ликвидлилик коэффиценти;

$ПМ$ – пуллар ва уларга тенглаштирилган маблағлар (ликвидли қимматли қоғозлар ва жалб қилинган дебиторлик қарзлари);

$МАМ$ – ХЮС моддий айланма маблағларининг қиймат баҳоси;

$M_{км}$ – ХЮС нинг қисқа муддатли мажбуриятлари.

3.3. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

3-боб. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари

3.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари ва капитали

- ХЮС ларнинг молиявий ресурслари деб нимага айтилади ва улар қандай шаклларда амал қилади?
- ХЮС воситаларининг “пул шакли” ва “пул қиймати” тушунчалари ўртасида қандай фарқлар мавжуд?
- ХЮС нинг капитали деганда нима тушунилади?
- Капитал мавжудлиги ва ҳаракатининг бошқа пулсиз шакллари нималардан иборат?
- Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг доиравий айланишига киритилган ва унинг эгасига даромад келтирувчи ҳар қандай мулкӣ ва интеллектуал бойлик капитал бўлиши мумкинми?
- Тижорий ХЮС ларнинг молиявий ресурслари дастлаб нималар ҳисобидан шакллантирилади?
- Тушум харажатларни молиялаштириш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини давом эттиришни таъминловчи қандай маблағлар фондларга бўлинади?
- Амортизация ажратмалари фонди ХЮС лар молиявий ресурсларининг таркибий тузилмасида қандай роль ўйнайди?
- ХЮС молиявий ресурслари таркибий тузилмасида фойданинг ўрни қандай?

- Жорий тижорат ХЮС ларининг молиявий ресурсларини шаклланиш манбаларига кўра нечага ажратиш мумкин?

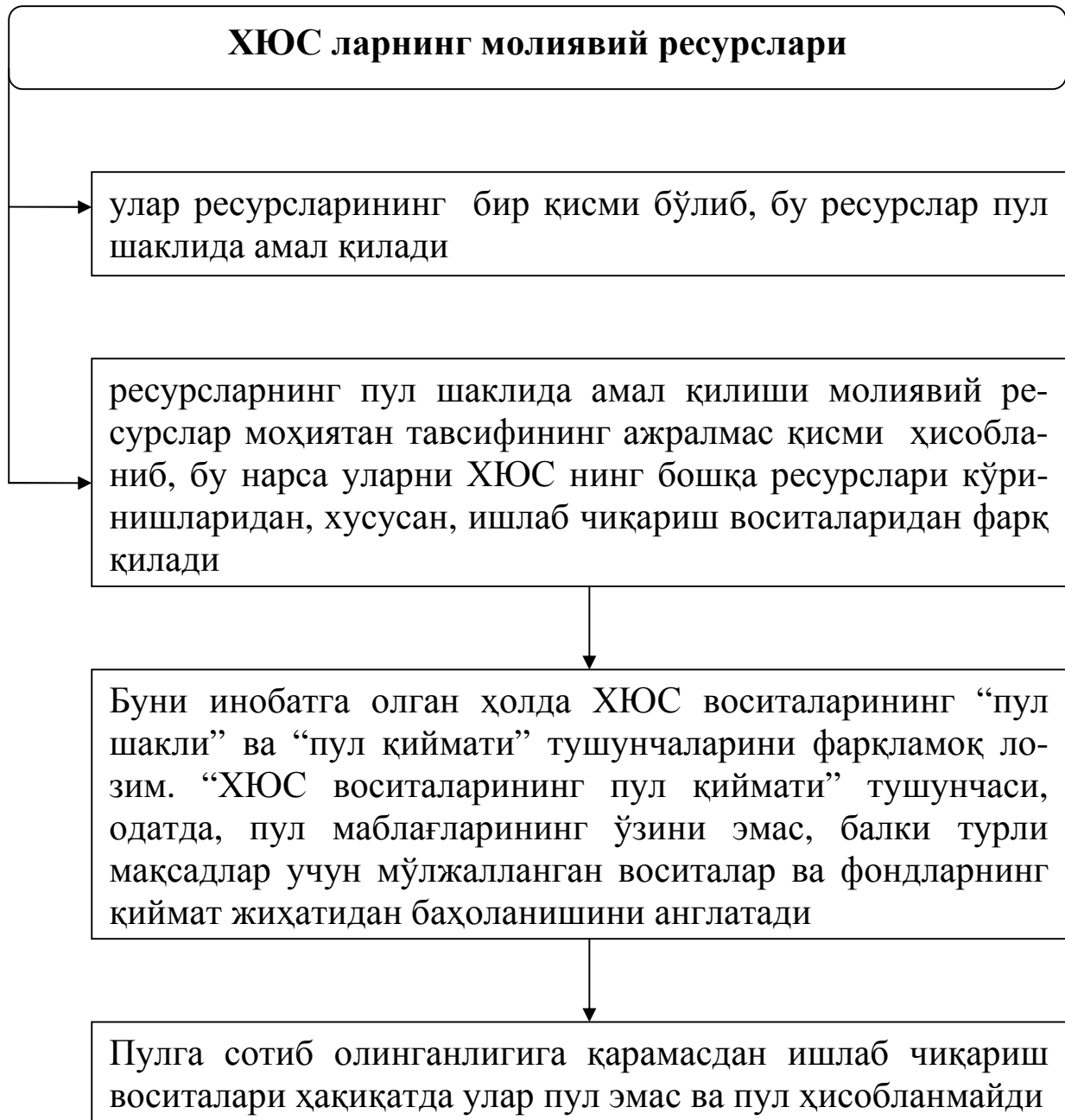
3.2. Хўжалик юритувчи субъект молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги

- ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини формула орқали қандай тасаввур этиш мумкин?
- Пул (Π^*) гўё тўғридан-тўғри пулдан (Π) қилинганда молиявий самарадорликни аниқлаш формуласи қандай кўриниш олади?
- Бевосита молиявий операцияларни амалга ошириш натижасида ХЮС томонидан олинган даромад таркибига нималар киради?
- Реал сектор ХЮС ларида, моддий ишлаб чиқаришда молиявий ресурслардан фойдаланишнинг самарадорлигини мос равишда баҳолаш талабларига қандай кўрсаткич жавоб беради?
- ХЮС нинг иқтисодий рентабеллиги ёки бизнеснинг рентабеллиги қандай аниқланади?
- ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар эътибордан четда қолмаслиги керак?
- Соф молиявий кўрсаткичлар қаторига қандай коэффициентларни киритиш ва улар ёрдамида ХЮС нинг қандай қобилиятини баҳолаш мумкин?
- Абсолют ликвидлилик, муддатли ликвидлилик ва жорий ликвидлилик коэффициентлари қандай аниқланади?

3.4. Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар

3-боб. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари

3.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари ва капитали

Хўжалик юритувчи субъектларнинг капитали

Ишлаб чиқариш жараёнини янгидан бошлаш ва ривожлантиришга мўлжалланган ХЮС нинг молиявий ресурслари бу пул шаклидаги унинг капиталидир

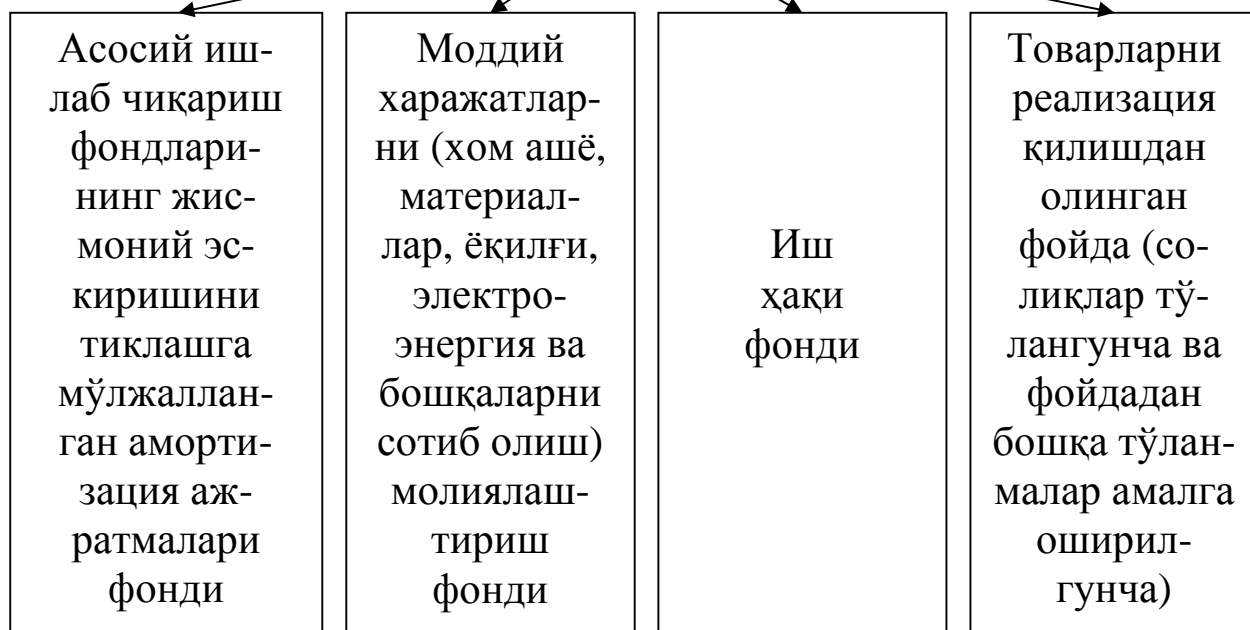
Меҳнат воситалари, предметлари ва натижаларига айланган моддий-буюмлашган капитал, ишлаб чиқариш жараёни иштирокчиларининг жисмоний ва интеллектуал қобилиятларидан иборат бўлган инсон капитали капитал мавжудлиги ва ҳаракатининг бошқа пулсиз шакллари ҳисобланади

Принцип жиҳатидан, такрор ишлаб чиқариш жараёнининг доиравий айланишига киритилган ва унинг эгасига даромад келтирувчи ҳар қандай мулкӣ ва интеллектуал бойлик капитал бўлиши мумкин.

Таъсис капиталининг пулсиз қисми (саноат ва интеллектуал мулк объектлари, улардан фойдаланиш ҳуқуқлари ва бошқалар) эса, худди мақсадли тушумлар сингари, агар улар пул кўринишида қўйилмаган бўлса, уларни ХЮС нинг молиявий ресурслари таркибига киритиш мақсадга мувофиқ эмас

Дастлабки (бирламчи) капиталнинг ишлаб чиқаришга инвестиция қилиниши товар-пул доиравий айланиши жараёнининг кенгайишини бошлаб беради. Унинг пул шаклидаги якуни (натижаси) сифатида ХЮС нинг тушуми майдонга чиқади

Тушум харажатларни молиялаштириш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини давом эттиришни таъминловчи бир неча пул маблағлари фондларига бўлинади

Бозор иқтисодиётининг хорижий назарияси ва амалиётида пул тушуми ялпи даромад тарзида талқин қилинади. Бу нарса ХЮС молиявий ресурслари фондини шакллантириш ва қайта янгилашда тушумнинг умумлаштирилган аҳамиятини ўзида аниқроқ акс эттиради

Моддий харажатларни молиялаштириш учун мўлжалланган пул тушумларининг бир қисми, ХЮС нинг реал молиявий ресурси мол етказиб берувчилар ва контрагентларнинг ҳисобварақларига ўтказилмасдан унинг айланмасида бўлган пайтда унга қўшимча даромад келтиради

Амортизация ажратмалари фонди

Амортизация ажратмалари фонди ХЮС лар молиявий ресурсларининг таркибий тузилмасида муҳим ўрин тутди

Чунки бундай ажратмалар пул тушумларидан қанча ажратилганлиги ва уларнинг ХЮС тегишли ҳисобварақларида жойлашганлигига қараб ХЮС ларнинг реал молиявий ресурслари ҳисобланади

Фойда

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва товар ҳамда молия бозорларида ХЮС фаолиятининг фаоллашуви натижасида унинг молиявий ресурслари таркибий тузилмасида фойда ҳал қилувчи ўринни эгаллай бошлайди

Фойда ХЮС ўз маблағларининг асосий манбаи бўлиб, ишлаб чиқариш аппаратининг янгиланишини, сифатнинг яхшиланишини, чиқарилаётган маҳсулот ассортиментининг кенгайишини ва ҳ.к.ларни таъминлайди

Фойда ҳисобидан ХЮС нинг резерв фондлари, махсус мақсадларга мўлжалланган фондлар шакллантирилади

Фойда массаси ва нормаси, унинг харажатларга нисбати ХЮС нинг кредитга лаёқатлилигини ва унинг қарз маблағларини жалб қилиш имкониятини, узоқ ва қисқа муддатли кредитларни олишни аниқлаб берадиган муҳим индикаторлардир

Амал (ҳаракат)даги тижорий ХҮОС ларнинг молиявий ресурсларини уларнинг шаклланиш манбаларига кўра қуйидагиларга ажратиш мумкин

маҳсулот реализациясининг тушуми ҳисобидан шаклланидиган молиявий ресурслар (фойда; амортизация ажратмалари фонди; иш ҳақи фонди; моддий харажатларни тиклаш фонди)

бошқа реализация (мол-мулк; асосий фаолиятга дахлдор бўлмаган хизматлар ва бошқалар) ҳисобидан олинадиган молиявий ресурслар

молиявий бозорда шаклланидиган молиявий ресурслар (кредитлар ва заёмлар; ўз акциялари ва қимматли қоғозларнинг бошқа кўринишларини сотиш; бошқа эмитентларнинг қимматли қоғозлари бўйича дивидендлар ва фоизлар; суғурта қопламалари ва бошқалар)

кредиторлик қарзлари ҳисобидан ташкил топадиган молиявий ресурслар (мол етказиб берувчи ва пудратчиларга; меҳнат ҳақи бўйича; ижтимоий суғуртага доир; бюджет олдидаги ва бошқалар)

бадаллар ва мақсадли характердаги тушумлар ҳисобидан шакллантириладиган молиявий ресурслар (бошқа ташкилотлар ва жисмоний шахслардан тушумлар, бюджет субсидиялари ва ҳ.к.)

3.2. Хўжалик юритувчи субъект молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги

Ажабланарлиси шундаки, ХЮС молиявий операцияларининг даромадлигини характерловчи кўрсаткич уларнинг самарадорлигини соф молиявий натижанинг соф молиявий харажатларга нисбати шаклида ифодалаб, кўпчилик ҳолларда ХЮС молия-хўжалик фаолиятининг ҳақиқий самарадорлигини акс эттирмайди. Иқтисодиёт реал сектори самарадорлигининг кўрсаткичларида ва баҳоларида банкрот ҳолатида бўлишларига қарамадан молиявий “спекуляциянинг” имкониятлари уларни “чўкмасдан” туришларига шароит яратади

Сотув рентабеллиги

Реал сектор ХЮС ларида, моддий ишлаб чиқаришда молиявий ресурслардан фойдаланишнинг самарадорлигини мос равишда баҳолаш талабларига у ёки бу даражада сотув рентабеллиги кўрсаткичи (фойданинг маҳсулотни реализация қилишдан олинган тушумга нисбати) жавоб беради

Бу нисбатдаги сурат ва махраж пул маблағларидан иборат бўлганлиги учун сотув рентабеллигини, айрим ҳолатларни истисно қилган тарзда, соф молиявий кўрсаткич сифатида эътироф этиш мумкин

Шундай бўлишига қарамасдан бу ерда яна бир нарсани инобатга олмоқ лозим, яъни самарадорликнинг ўлчови сифатида юқоридаги кўрсаткичнинг ҳаққонийлик даражаси жуда кўп омилларга, хусусан, тушум ва фойдани шакллантирувчи бозор баҳолари монопол баҳоларни шакллантиришнинг салбий таъсирларидан қанчалик озод эканлигига боғлиқ

Барча молиявий кўрсаткичларда мазмун ва шакл ўртасида диалектик қарама-қаршилиқнинг мавжудлиги намоён бўладики, бу нарса бизнинг ҳолатда ХЮС лар молиясининг (иқтисодиёт яхлит молиявий секторининг ҳам) ўз иқтисодий асосидан, ишлаб чиқаришдан ажралиб чиқишга ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мустақил ҳаёт кечириш имкониятини қўлга киритишга интилиши орқали ифодаланади

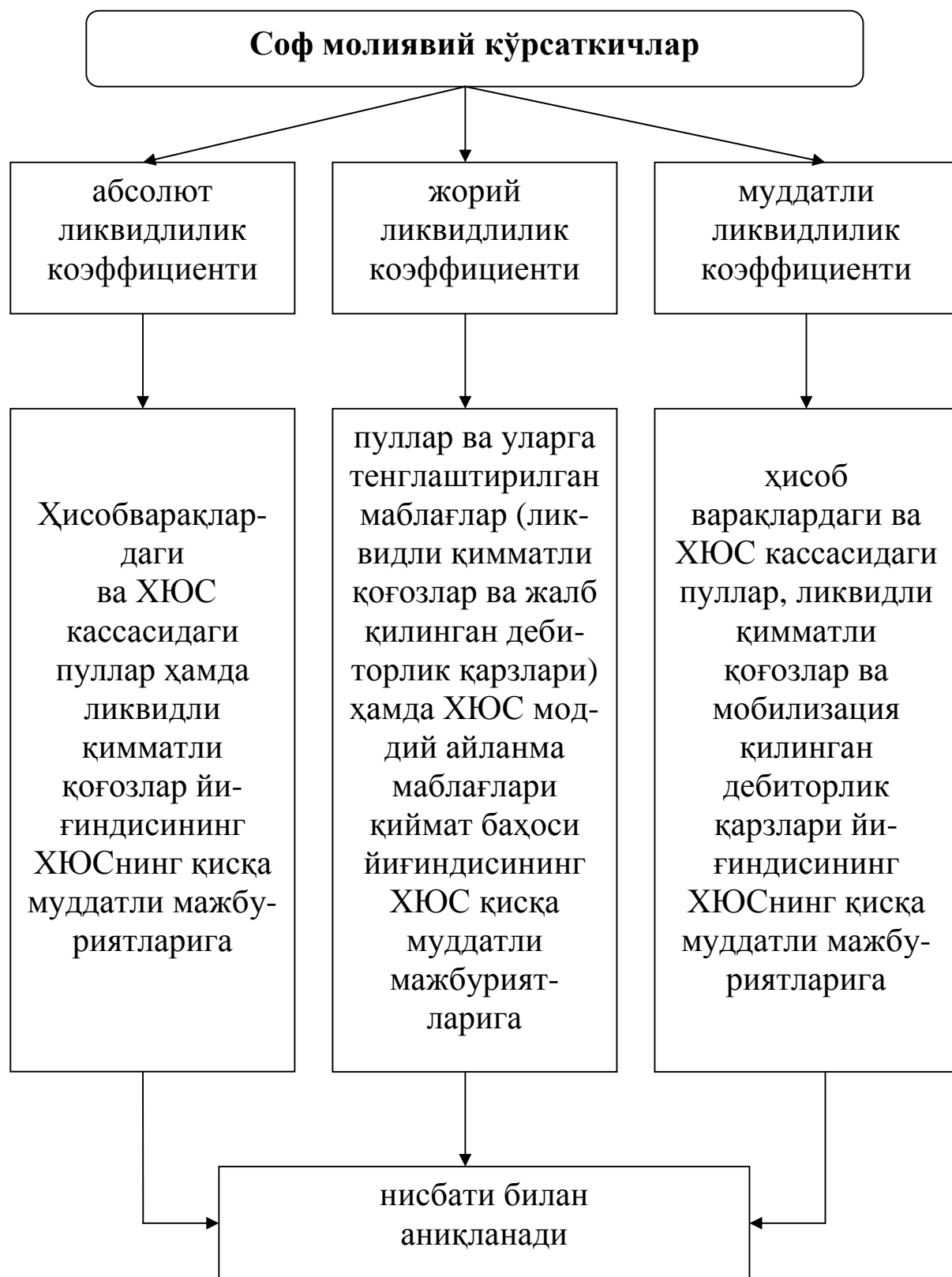
ХЮС лар молия-хўжалик фаолиятининг самарадорлигини таҳлил қилиш ва баҳолашда молиявий кўрсаткичлар (масалан, тушум ва фойда) моддий айланма маблағларнинг айланувчанлиги, асосий ишлаб чиқариш фондлари ва номоддий активларнинг фонд қайтими (сиғими) каби иқтисодий кўрсаткичлар билан биргаликда қаралса, бу қарама-қаршилик маълум даражада пасаяди

Ана шу муносабат билан энг умумлаштирувчи кўрсаткичлардан бири ХЮС нинг иқтисодий рентабеллиги (бизнеснинг рентабеллиги) кўрсаткичидир

**ХЮС нинг иқтисодий
рентабеллиги (бизнеснинг
рентабеллиги)**

Бу кўрсаткич йиллик фойданинг ХЮС айланма капитали, асосий капитали ва номоддий активларининг миқдорлари йиғиндисига нисбати билан аниқланади

ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қилишда унинг молиявий барқарорлиги, тўловга лаёқатлиги ва ликвидлилигини характерловчи кўрсаткичлардан четда қолмаслик керак. Бу ерда ҳам ўзининг мазмунига кўра соф молиявий ва иқтисодий кўрсаткичлар қўлланилади. Соф молиявий кўрсаткичлар қаторига абсолют ва муддатли ликвидлик коэффициентларини киритиш мумкинки, улар ёрдамида ХЮСнинг потенциал тўлов қобилияти баҳоланади

4-боб. Асосий ва айланма капитал доиравий айланишининг молиявий аспекти

4.1. Асосий капитал доиравий айланишининг моҳияти, таркибий тузилмаси ва самарадорлиги

Умумлаштирилган кўринишда асосий капитал меҳнат воситаларига (бинолар, иншоотлар, узатиш қурилмалари, машиналар ва дастгоҳлар, транспорт воситалари ва фойдали фойдаланиш муддати 12 ойдан ошадиган бошқа воситалар) жойлаштирилган аванслаштирилган капитал қийматининг бир қисмидир. ХҲОС нинг бухгалтерия балансида асосий капитал айланмадан ташқаридаги активлар сифатида акс эттирилади. Унинг асосини асосий воситалар ташкил этади. Бу активларнинг бошқа элементлари, яъни номоддий активлар, тугалланмаган қурилиш, моддий бойликларга даромадли жойлаштириш, узоқ муддатли молиявий кўйилмалар, бевосита ёки билвосита асосий капитални кенгайтирилган ишлаб чиқаришга хизмат қилади. Меҳнат ва маҳсулотни яратиш жараёнида асосий капитал ишлаб чиқариш омили ва ишлаб чиқаришнинг моддий-техник асоси шаклида амал қиладиган унумли капиталнинг қисми сифатида майдонга чиқади.

Асосий капиталнинг доиравий айланиши унга тегишли бўлган қийматнинг қуйидаги уч функционал шаклларида ҳаракат қилишини англатади:

- пулли;
- унумли;
- товарли.

Асосий капитал қийматининг бу шаклларда амал қилиши фойда олишни ва меҳнат воситаларининг такрор ишлаб чиқарилишини таъминлайди.

Капиталнинг доиравий айланиши давомида айланма капиталдан фарқли ўлароқ асосий капитал ўзининг истеъмол шаклини бирданига йўқотмайди, яъни давоми муддатда эскиради. Янгидан яратилаётган маҳсулотга у ўзининг қийматини аста-секинлик билан, эскириш даражасига қараб ўтказади ва тўлиқ қайта тиклангунга қадар кўплаб ишлаб чиқариш цикллари давомида уни тиклаб

боради. Бу жараён амортизация деб аталади ва у ўрнатилган меъёрларга мувофиқ равишда ҳар ойда ҳисобланади.

Маънавий эскиришини инобатга олган ҳолда меҳнат воситалари бошланғич қийматини тўлиқ тиклаш вақти амортизация даври деб аталади. Бу давр тугаганидан сўнг асосий капиталга аванслаштирилган пулли қиймат ўз айланишини тугатади ва яна меҳнат воситасига айланади. Бу фурсатга етгунга қадар ўтказилаётган қиймат аста-секинлик билан ва узлуксиз равишда амортизация фонди кўринишида жамғарилиб борилади. Сўнгра истеъмол қилинган капитални янгидан қайта тиклашда фойдаланилади.

Ишлаб чиқариш жараёнида асосий капитални буюмлашган шакли сифатида асосий фондлар – узоқ вақт давомида натурал-истеъмолли шаклда ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилаётган моддий бойликлар йиғиндиси – майдонга чиқади. Иқтисодий мўлжалланганлигига кўра асосий фондлар қуйидагиларга бўлинади:

- асосий ишлаб чиқариш фондлари;
- ноишлаб чиқариш асосий фондлари.

Ишлаб чиқариш жараёнида буюмлашган-натурал шаклда иштирок этадиган ва кўплаб ишлаб чиқариш цикллари давомида ўзининг қийматини тайёр маҳсулотга қисмларга бўлиб ўтказувчи меҳнат воситаларига асосий ишлаб чиқариш фондлари дейилади.

Ноишлаб чиқариш асосий фондларининг таркибига ХЮС нинг балансида бўлган ва ноишлаб чиқариш мақсадлари учун фойдаланишга мўлжалланган ХЮС нинг мулклари киради. Улар бўйича амортизация ҳисобланмайди. Бу фондларнинг қиймати уларнинг эскириши муносабати билан ХЮС нинг фойдаси ҳисобидан такрор ишлаб чиқарилади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг таркибий тузилмаси тармоқ, технологик, ишлаб чиқариш ва хизмат қилиш муддати жиҳатидан бўлиши мумкин. Тармоқ тузилмаси алоҳида олинган тармоқдаги асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматининг бутун иқтисодиёт бўйича шу фондлар қийматидаги салмоғини характерлайди. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг технологик тузилмаси алоҳида гуруҳ ичидаги турли кўринишларининг салмоғини кўрсатади. Ишлаб чиқариш таркибий тузилмаси ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этаётган меҳнат воситалари турли кўринишларининг нисбатидан иборат бўлиб, инвестицияларнинг технологик илғорлиги ва уларнинг оқилона жойлаштирилганлигини акс эттиради. Асосий фондларнинг хизмат қилиш муддати жиҳатидан тарки-

бий тузилмаси уларнинг аҳволини ёш гуруҳлари ва такрор ишлаб чиқариш суръатлари бўйича ифодалайди. Кейинги йилларда асосий фондларнинг етарли даражада фаол такрор ишлаб чиқарилмаганлиги учун уларнинг ёши ва эскириши ортиб бормоқда.

Асосий фондлар пулли тарзда баҳоланади ва ҳисобланади ҳамда бухгалтерия ҳисобида асосий воситалар сифатида аниқланади. Уларнинг таркибига қуйидагилар киради:

- бинолар;
- иншоотлар (нефть ва газ қазиб олувчи, гидротехник, транспорт хўжалиги иншоотлари ва бошқалар);
- узатувчи мосламалар (электр узатувчи, алоқа, қувурлар ва ҳ.к.);
- ишчи ва куч машиналари ва дастгоҳлари;
- ўлчовчи ва тартибга солувчи (ўзгартирувчи) приборлар ва қурилмалар;
- уй-жойлар;
- ҳисоблаш техникаси ва оргтехника;
- транспорт воситалари;
- инструментлар;
- ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари ва буюмлари;
- ишчи ва маҳсулдор қорамоллар;
- кўп йиллик ўсимликлар.

Юқоридагилардан ташқари асосий воситаларнинг таркибига яна ташкилотнинг мулкида бўлган ер майдонлари, табиатдан фойдаланиш объектлари (сув, қазилма бойликлари ва бошқа табиий ресурслар), асосий воситаларнинг ижарага олинган объектлари ҳам киради.

Ишчи ва куч машиналари ҳамда дастгоҳлари, ўлчовчи ва тартибга солувчи (ўзгартирувчи) қурилмалар ҳамда приборлар, ҳисоблаш техникаси, транспорт воситалари, инструментлар, ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари, одатда, асосий фондларнинг актив қисмига киритилиб, улар меҳнат предметларига бевосита таъсир кўрсатади. Уларнинг қолган қисмлари эса асосий фондларнинг пассив қисмига киритилади. Бозор иқтисодиёти шароитида асосий капитал актив қисмининг максимал равишда оширилиши энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Асосий капитал доиравий айланишининг самарадорлигини таҳлил қилишда қуйидагиларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ:

- молиявий нуқтаи назардан асосий капиталнинг доиравий айланиши молиявий ресурслар тегишли фондларининг ташкил этилиши билан кузатилади. Бу бир вақтнинг ўзида ҳам асосий капитал, ҳам айланма капитал айланишига тўлиқ тегишлидир;

- шу доиравий айланиш жараёнида вужудга келадиган молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш муҳим ҳисобланади;

- жорий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш ва эскирган асосий ишлаб чиқариш фондларини янгилашнинг ўз вақтида амалга оширилиши самарадорлигини баҳолаш керак.

ХЮС нинг молиявий ресурслари таркибида ўзлик ва жалб қилинган пул маблағлари бўлиши мумкин. Такрор ишлаб чиқариш жиҳатидан асосий капиталнинг доиравий айланиши истеъмол қилинган асосий фондларни алмаштириш (янгилаш) учун амортизация маблағларининг амортизация фондида жамғарилишини кўзда тутди. Ҳисобот даври давомида асосий воситалар объектлари бўйича амортизация ажратмалари ҳисоблашни қўллаш усуллариға боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳар ойда ҳисобланади. Мавсумий ишлаб чиқаришда ҳам асосий воситалар бўйича амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси ҳисобот йилида ташкилотнинг ишлаш даври давомида бир текисда ҳисобланади. Агар асосий воситаларнинг объектлари реконструкция ва модернизация қилишда бўлса, ёки улар уч ойдан кўпроқ муддатга консервация қилишга ўтказилган бўлса, бундай ҳолатларда амортизация ажратмаларини ҳисоблаш ташкилот раҳбарининг қарорига мувофиқ тўхтатилиши мумкин.

Амортизациялаштириладиган мол-мулклар ўзларининг фойдали фойдаланиш муддатларига боғлиқ равишда конкрет амортизация гуруҳларига бирлаштирилади. Биринчи гуруҳга фойдали фойдаланиш муддати 1 йилдан 2 йилгача бўлган мол-мулклар киритилса, охириги гуруҳга эса фойдали фойдаланиш муддатлари 30 йилдан ортиқ бўлган мол-мулклар киритилади.

Амортизация гуруҳларига киритилладиган асосий воситаларнинг классификацияланишини ҳар бир мамлакатнинг ҳукумати аниқлаб беради. Амортизация гуруҳлари кўрсатилмаган асосий воситаларнинг турлари бўйича уларнинг фойдали фойдаланиш муддатлари уларни тайёрлаган ташкилотларнинг тавсиялари ва техник шарт-шароитларига мувофиқ равишда солиқ тўловчининг ўзи томонидан ўрнатилади.

Ҳозирги пайтда амалиётда амортизация ажратмаларини ҳисоблашнинг икки асосий методидан фойдаланилади:

- чизиқли;
- чизиқсиз.

Амортизация ажратмаларини ҳисоблашнинг чизиқли методи бинолар, иншоотлар, узатиш қурилмаларига нисбатан уларнинг фойдаланишга топшириш муддатларига боғлиқ бўлмаган ҳолда қўлланилади. Асосий воситаларнинг қолган бошқа объектларига нисбатан амортизация суммаларини ҳисоб-китоб қилишнинг юқоридаги икки методидан бири қўлланилиши мумкин.

Чизиқли метод қўлланилганда бир ой учун ҳисобланган амортизациянинг суммаси шу объект учун аниқланган амортизация нормаси ва объектнинг дастлабки (тиклаш) қийматига нисбатан қуйидагича аниқланади:

$$H_a = (1/m) \times 100\%$$

Бу ерда: H_a – амортизациялаштирилаётган мол-мулк объектининг бошланғич (тиклаш) қийматига нисбатан амортизация нормаси (фоизда);

m – амортизациялаштирилаётган мол-мулк шу объектининг фойдали фойдаланиш муддати (ойда).

Чизиқсиз метод асосида амортизация нормасини ҳисоблаш қуйидагича амалга оширилади:

$$H_a = (2/m) \times 100\%$$

Бу ерда: 2 – тезлаштириш коэффиценти.

Асосий капиталнинг доиравий айланиш жараёнида вужудга келадиган ўз молиявий ресурсларининг таркибига, амортизация фондидан ташқари, яна қуйидаги даромадлар ва турли тушумлар ҳам киради:

- фойда, шунингдек, молиявий операциялар ва бошқа ташкилотларда ҳиссали иштирок этишдан олинadиган даромадларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда тадбиркорлик фаолиятидан келиб тушувчи пул маблағлари;

- мулкни самарали бошқариш ҳисобидан олинadиган пул маблағлари;

- ХЮС га тегишли бўлган ижара ҳақи, лизинг тўловлари, дивидендлар, акциялар, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар бўйича фоизлар, реализациядан ташқари бошқа даромадлар, асосий фондларни реализация қилишдан олинган даромадлар;

- ишлаб чиқариш қувватларидан самарали фойдаланиш ҳисобидан эришилган фойда.

Иш навбатини ўзгартириш ва дастгоҳларни юклаш коэффицентининг оширилиши, интенсив фойдаланишнинг ўсиши ва асосий воситалар таркибий тузилмасидаги прогрессив ўзгаришлар, киритилган қувватларнинг тез ўзлаштирилиши фонд қайтими ва бошқа ишлаб чиқариш-иқтисодий кўрсаткичларни оширади.

Асосий фондларни шакллантириш учун жалб қилинадиган пул маблағларининг манбаларини икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- мақсадли молиялаштириш ва тушумлар;
- банкларнинг ўрта ва узоқ муддатли кредитлари ҳамда ХЮС томонидан техникавий қайта қуроллантириш ва реконструкция қилиш, янги асосий ишлаб чиқариш фондларини яратиш учун миллий ва хорижий валютада олинган қарзлар.

Биринчи гуруҳнинг таркибига қуйидагилар киради:

- ҳукумат органларидан субсидиялар шаклида олинган пул маблағлари;

- тараққиётнинг стратегик йўналишини амалга оширувчи мақсадли дастурлар асосида инвестициялар кўринишидаги бюджет ажратмалари;

- кичик тадбиркорликни молиявий қўллаб-қувватловчи бюджетдан ташқари фондларнинг маблағлари;

- ҳамкорликдаги лойиҳаларни амалга оширишда иштирок этувчи бошқа ХЮС ва ташкилотлардан молиявий тушумлар;

- ва бошқалар.

Иккинчи гуруҳга кирувчи жалб қилинган молиявий ресурсларнинг таркибида кредиторлик қарзлари ҳам муҳим ўринни эгаллайди.

Асосий капиталнинг доиравий айланиши жараёнида иштирок этадиган молиявий ресурслардан фойдаланишнинг самарадорлиги олинган самара ва уни қўлга киритиш учун сарф қилинган молиявий ресурслар ўртасидаги нисбат орқали ифодаланади. Шу муносабат билан молиявий ресурслардан фойдаланишнинг сифат натижасини қуйидаги формула орқали кўрсатиш мумкин:

$$M_c = (\Delta\Phi : M_p) \times 100\%$$

Бу ерда: M_c – молиявий самарадорлик;
 $\Delta\Phi$ – фойданинг ўсган қисми;
 M_p – молиявий ресурслар.

Асосий капиталнинг ривожланиши ва унинг молиявий жиҳатдан таъминланишини бошқаришда асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш алоҳида аҳамият касб этадики, унинг жуда кўп аспекти мавжуд.

Бу ерда, энг аввало, давлат, мулкдорлар, бошқарувчилар ва ходим (ишчи)лар манфаатларини биргаликда қараш аспекти жуда муҳимдир. Давлат манфаатлари, бир томондан, ХЮС ларнинг солиқ тўловларини максималлаштириш мақсадида баланс фойданинг максималлаштирилишини кўзда тутди. Иккинчи томондан эса, фойдадан солиқ тўловлари фойданинг кенгайтирилган илмталаб такрор ишлаб чиқаришга қайта инвестиция қилинишини ҳисобга олган ҳолда оптималлаштирилмоғи лозим.

Жуда кўп ҳолларда мулкдорлар ва бошқарувчилар манфаатлари бир-бирига мос келади. Мулкдорлар учун ҳам, бошқарувчилар учун ҳам бир акцияга тўғри келувчи фойда суммасининг ўсиши орқали акционерлар даромадларини максималлаштириш мақсадини амалга ошириш алоҳида аҳамият касб этади.

Одатда, даромадларни максималлаштириш ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш бўйича тадбирларни амалга ошириш ҳисобидан эришилади. У рентабеллик ва меҳнат унумдорлиги, фонд қайтимининг ошиши, харажатларнинг қисқариши, айланма маблағлар айланишининг тезлашуви, маҳсулот сифатининг ошиши, асосий фондларнинг янгиланиши, янги технологиялар ва бошқарув методларидан фойдаланиш билан боғлиқ.

Бошқарув қарорларида оқилона дивиденд сиёсатини шакллантириш муҳим аҳамиятга эгаки, у соф фойдани дивидендлар тўлашга ва уни жамғаришга йўналтиришга оқилона тақсимланишини назарда тутди.

ХЮС ходим (ишчи)лари манфаатлари нуқтаи назаридан фақатгина молиявий натижа эмас, балки ўзининг таркибига меҳнат ҳақи ва унинг ўсиши, ижтимоий дастурлар ва меҳнат шароитларини яхшилашга қаратилган ХЮС харажатлари ҳисобидан вужудга келадиган молиявий-иқтисодий кўрсаткичларнинг ўсишини камраб олувчи ижтимоий-иқтисодий самара ҳам муҳимдир.

Асосий капиталдан самарали фойдаланишни баҳолашда ХЮС молия-хўжалик фаолиятининг натижалилигини очиб берувчи умумий молиявий-иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу ерда ҳал қилувчи ва аниқловчи кўрсаткич сифатида ишлаб чиқаришнинг умумий рентабеллиги кўрсаткичи майдонга чиқади. У самарадорликни баҳолашнинг меъзони бўлиб хизмат қилади ва қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P_y = (BF : \Phi_{aa}) \times 100\%$$

- Бу ерда: P_y – ишлаб чиқаришнинг умумий рентабеллиги;
 BF – балансдаги фойда (солиққа тортилгунга қадар);
 Φ_{aa} – асосий ишлаб чиқариш фондлари ва нормалаштирилган айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати.

Фонд қайтими кўрсаткичи ХЮС асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлигининг даражасини характерлайди ва у қуйидагича аниқланади:

$$\Phi_k = (T : \Phi_{aич}) \times 100\%$$

- Бу ерда: Φ_k – фонд қайтими;
 T – реализациядан олинган соф тушум;
 $\Phi_{aич}$ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик ўртача қиймати.

Фонд сиғими фонд қайтимига нисбатан тесқари кўрсаткич ҳисобланади ва бир сўмлик реализация қилинган маҳсулотга тўғри келувчи асосий ишлаб чиқариш фондларининг қийматини кўрсатади. Шунинг учун бу кўрсаткични қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$\Phi_c = (\Phi_{aич} : T) \times 100\%$$

- Бу ерда: Φ_c – фонд сиғими;
 $\Phi_{aич}$ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик ўртача қиймати;
 T – реализациядан олинган соф тушум.

Дастгоҳлар ёки асбоб-ускуналар ишлашининг сменалик коэффициенти улардан фойдаланиш ва уларнинг юкланганлик даражасини ифодалаб, йил, чорак, ой ва кун давомида ҳар бир бирлик

дастгоҳ ёки асбоб-ускуналарнинг неча сменада ишлаганлигини кўрсатади ва у қуйидагича аниқланади:

$$K_c = X_k : D_y \text{ ёки } K_c = X_c : C_{\max}$$

- Бу ерда: K_c – сменалик коэффициентлари;
 X_k – кун давомида ҳақиқатда ишланган дастгоҳ (машина)/соатлар;
 D_y – дастгоҳ (машина)ларнинг умумий сони;
 X_c – бир сменада ҳақиқатда ишланган дастгоҳ (машина)/соатлар сони;
 $C_{\max}$ – бир сменада максимал ишланиши мумкин бўлган дастгоҳ (машина)/соатлар сони;

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскириш коэффициенти янгидан яратилган маҳсулотга ўтказилиши натижасида улар истеъмол қийматининг камайиши (йўқотилиши)ни тавсифлайди ва у қуйидагича аниқланади:

$$K_o = (A_{арен} : \Phi_{ичфб}) \times 100\%$$

- Бу ерда: K_o – эскириш коэффициенти;
 $A_{арен}$ – фойдаланишда бўлган давр мобайнида асосий ишлаб чиқариш фондларининг қайта тикланишига ҳисобланган амортизация ажратмаларининг суммаси;
 $\Phi_{ичфб}$ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг бошланғич қиймати.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг янгиланиш коэффициенти ХЮС инвестицион талабини қондиришнинг интенсивлигини ифодалайди ва у қуйидагича ҳисобланади:

$$K_y = (K_{аичф} : K_{баич}) \times 100\%$$

- Бу ерда: K_y – янгиланиш коэффициенти;
 $K_{аичф}$ – йил давомида киритилган асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати;
 $K_{баич}$ – барча асосий ишлаб чиқариш фондларининг йил охиридаги қиймати.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг чиқиш коэффиценти эса эскирган ишлаб чиқариш аппаратининг фойдаланиш (эксплуатация қилиш)дан чиқиб кетиш динамикасини ифодалайди ва у қуйидагича аниқланади:

$$K_{\text{ч}} = (K_{\text{аичфл}} : K_{\text{аичфб}}) \times 100\%$$

- Бу ерда: $K_{\text{ч}}$ – чиқиш (чиқиб кетиш) коэффиценти;
 $K_{\text{аичфл}}$ – йил давомида ликвидация қилинган асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати;
 $K_{\text{аичфб}}$ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг йил бошидаги қиймати.

Шундай қилиб, асосий капитал доиравий айланишининг самарадорлиги, кўп жиҳатдан, амортизация ажратмаларининг мақсадли фойдаланилишини, ишлаб чиқариш аппаратининг ривожланишига эмиссион даромад ва соф фойданинг керакли микдорларда қайта инвестиция қилинишини олдиндан аниқлаб беради. Шу билан бирга, бу ерда, янги технологик тизимлардан фойдаланиш, машина ва дастгоҳларнинг юклама даражаси, асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўз вақтида янгиланиши ва чиқиб кетиши, молиялаштиришнинг мумкин бўлган барча манбаларини фаол жалб қилиш муҳим аҳамият касб этади.

4.2. Айланма капитал: мазмуни, таркибий тузилмаси ва фойдаланиш самарадорлиги

Айланма капитал ХЮС айланма (ўзгарувчан, мобиль) активларига аванслаштирилган капитал қийматини ўзида ифодалайди. Бу капитал ХЮС балансининг “Айланма активлар” деб номланган иккинчи бўлимида акс эттирилади. Одатда, айланма капитал қуйидаги бир неча асосий гуруҳларга классификация қилинади:

- такрор ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этишини ҳисобга олган ҳолда функционал мўлжалланганлиги бўйича;
- шакллантириш ва молиялаштириш манбаларига кўра;
- ливидлилиқ даражасига қараб;
- ва бошқа белгиларига мувофиқ.

Айланма капитал жуда кўп функцияларни бажаради. Уларнинг орасидан қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- такрор ишлаб чиқариш;

- рағбатлантириш;
- тақсимлаш;
- ишлаб чиқариш ва муомала соҳасининг ягоналигини таъминлаш;
- ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш;
- ва бошқалар.

Айланма капитал ўз функцияларини ҳам пулли, ҳам натурал-буюм шаклларида амалга оширади.

Айланма капиталнинг таркибий тузилмасини уни функционал жиҳатдан қуйидаги икки ташкил этувчи белгилаб беради:

- айланма капиталнинг натурал-буюм шакллари ёки айланма ишлаб чиқариш фондлари;
- муомала фондлари.

Таркибий тузилма жиҳатидан айланма капиталнинг натурал-буюм шаклларига, энг аввало, ишлаб чиқариш захираларидан иборат бўлган қуйидагилар киради:

- хом ашё ва асосий материаллар;
- сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар;
- ёқилғи;
- қадоқлаш ва қадоқлаш материаллари;
- жорий таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар;
- инвентарлар ва хўжалик буюмлари;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари;
- ўз ишлаб чиқаришининг ярим тайёр маҳсулотлари;
- келгуси давр харажатлари;
- бошқа харажатлар.

Айланма капиталнинг таркибий тузилмасини ташкил этувчи муомала фондларининг таркиби қуйидагилардан иборат:

- тайёр маҳсулот ва қайта сотишга мўлжалланган товарлар, ортиб жўнатилган товарлар;

- пул маблағлари – кассадаги пуллар, ҳисоб-китоб ва валюта ҳисобварақларидаги пуллар, банкдаги махсус ҳисобварақлари (аккредитивлар ва чек дафтарчалари, депозит ҳисобварақлари, бошқа тўлов ҳужжатлари);

- қисқа муддатли (бир йилдан ортиқ бўлмаган муддатда) молиявий қўйилмалар – бошқа ХЮС лар қимматли қоғозларига инвестициялар, давлат ва маҳаллий заёмларнинг фоизли облигация-

лари, бошқа ХЮС ларга берилган заёмлар, акционерлардан ўз акцияларини сотиб олиш;

- дебиторлик қарзларининг барча кўринишлари, сотиб олувчилар ва буюртмачиларнинг қарзлари, олинувчи векселлар, шўъба ва бўйсунувчи жамиятларнинг қарзлари, устав капиталига бадаллар бўйича таъсисчиларнинг қарзлари, берилган аванслар, бошқа дебиторларнинг маблағлари.

Айланма капиталнинг бошқа қисми пулли кўринишда шакллантирилади ва айланма фондларнинг иқтисодий элементларига пулли капитални доимий аванслаштириш кўринишида доиравий айланишда бўлади. Пул маблағларининг доиравий айланиши ХЮС томонидан ишлаб чиқаришга зарур бўлган моддий ресурслар қийматининг тўланиши билан бошланади ва шу харажатларнинг маҳсулотни реализация қилишдан олинган тушум кўринишида қайтиши билан тугалланади.

Доиравий айланиш жараёнида айланма капитал доимий қиймат категорияси сифатида сақланиб қолса-да, ўз таркибий қисмларининг функционал шакллари узлуксиз равишда қуйидаги кетмакетликда ўзгартиради: пул маблағлари – хом ашё ва материаллар захиралари – тайёр маҳсулот – дебиторлик қарзлари – тушум кўринишида тушадиган пул маблағлари. Бунда айланма капитал компания молиявий ҳолатининг ўлчовчиси ва тартибга солувчиси ҳисобланади.

Айланма маблағлар (капитал)ни шакллантириш ва молиялаштириш манбалари қуйидагилардан иборат:

- ўзлик ва уларга тенглаштирилган маблағлар;
- қарз ва жалб қилинган маблағлар.

Ўз навбатида, айланма маблағларни шакллантириш ва молиялаштиришнинг ўз манбалари таркибига қуйидагилар киради:

- устав капитали;
- фойда;
- эмиссион даромад.

Эмиссион даромад, айрим ҳолларда, таъсисчилик фойдаси деб ҳам юритилади.

Ўзликка тенглаштирилган манбалар қатъий пассивлардан, яъни ХЮС айланмасида доимий равишда мавжуд бўладиган жалб қилинган маблағлардан иборат. Иш ҳақи ва ижтимоий суғурта бўйича қарзлар, кадоқларни қайтариш бўйича гаровлар, келгуси

давр харажатларини қоплаш бўйича захиралар шу шаклда вақтинчалик фойдаланилиши мумкин.

Қарз маблағлари ўз айланма маблағларининг етмаган қисмини тўлдиришга мўлжалланган. Уларнинг таркибига:

- банкларнинг қисқа муддатли кредитлари;
- заёмлар;
- узоқ муддатли кредитларнинг бўш маблағлари киради.

Жалб қилинган маблағлар:

- мол етказиб берувчи ва пудратчиларнинг кредиторлик қарзлари;
- тўланувчи векселлар;
- шўъба ХЮС лар ва бўйсунувчи жамиятлар ҳамда бюджет олдидаги қарзлар;
- олинган аванслар;
- ва бошқа кредиторлар кўринишида майдонга чиқади.

Айланма капиталнинг фойдаланиш самарадорлигини тавсифловчи умумлаштирувчи кўрсаткичлар айланма маблағлар айланишининг сони ва айланма маблағлар бир марта айланишининг узоқлиги ҳисобланади ва улар қуйидагича аниқланади:

$$A_{ам} = T : K_y,$$
$$U_{1a} = K_c : A_{ам}$$

Бу ерда: $A_{ам}$ – айланма маблағларнинг айланувчанлиги;

T – реализациядан олинган тушум;

K_y – айланма маблағларнинг йиллик ўртача қолдиғи;

U_{1a} – айланма маблағлар бир марта айланишининг узунлиги;

K_c – таҳлил давридаги кунлар сони.

Захираларнинг айланувчанлиги қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$A_z = T_{см} : K_{zy}$$

Бу ерда: A_z – захираларнинг айланувчанлиги;

$T_{см}$ – сотилган маҳсулот таннарихи;

K_{zy} – захираларнинг ўртача қиймати.

Дебиторлик қарзларини тўлашнинг кунлардаги ўртача давомийлиги сотиб олувчиларнинг счётлар бўйича тўлаш тезлигини акс эттиради ва у қуйидагича аниқланади:

$$ДК_{муд} = ДК_c^- : Т_k^-$$

Бу ерда: $ДК_{муд}$ – дебиторлик қарзларини тўлашнинг кунлардаги ўртача давомийлиги;
 $ДК_c^-$ – дебиторлик қарзининг ўртача суммаси;
 $Т_k^-$ – реализациядан олинган кунлик ўртача тушум.

Бу кўрсаткичнинг паст даражаси ХЮС дебиторлардан пулни ундириш бўйича ишининг самарадорлигидан дарак беради. Бирок, айрим ҳолларда, бу нарса ХЮС кредит сиёсатининг ҳаддан зиёд қаттиқлигини ҳам кўрсатиб, реализация қилинган маҳсулотларнинг унча катта бўлмаган қисми кредитга сотилганлигини ҳам англатади.

ХЮС молиявий-хўжалик фаолияти самарадорлигини таъминлашда ва молиявий таҳлилда соф айланма капитални мониторинг қилиш муҳим роль ўйнайди. Умумий кўринишда соф айланма капитал айланма активлар ва қисқа муддатли мажбуриятлар ўртасидаги фарқдан иборат. Қисқа муддатли пассивларнинг таркибий тузилмасида келгуси давр даромадлари ҳам киритилиб, улар ХЮС нинг ўзлик пул маблағлари ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, соф айланма капитални қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$С_{ак} = АА - ҚП$$

Бу ерда: $С_{ак}$ – соф айланма капитал;
 $АА$ – айланма активлар;
 $ҚП$ – қисқа муддатли пассивлар (келгуси давр даромадларидан ташқари).

Соф айланма капитални бошқаришнинг натижалчилигини соф айланма капиталнинг айланиш коэффициенти характерлаб беради ва у қуйидагича аниқланади:

$$К_a = Т_c : С_{ак}$$

Бу ерда: $К_a$ – соф айланма капиталнинг айланиш коэффициенти;
 $Т_c$ – реализациядан олинган соф тушум;
 $С_{ак}$ – соф айланма капиталнинг ўртача қиймати.

Айланма маблағларни бошқаришда уларни ликвидлилик даражаси бўйича структуризация қилиш муҳим аҳамиятга эга. Бу мақсадлар учун ликвидлиликнинг қуйидаги икки кўрсаткичидан фаол фойдаланилади:

- жорий ликвидлилик коэффиценти;
- абсолют ликвидлилик коэффиценти.

Жорий ликвидлилик коэффиценти маълум бир сана учун аниқланиб, унинг аниқланиш тартиби қуйидагича:

$$K_{жл} = A_a : ҚП \geq 2$$

Бу ерда: $K_{жл}$ – жорий ликвидлилик коэффиценти;
 A_a – айланма активлар (балансинг П бўлими);
 $ҚП$ – қисқа муддатли пассивлар (келгуси давр даромадларисиз).

Жорий ликвидлилик коэффицентининг даражаси иккидан кичик бўлмаслиги лозим. Шундай бўлишига қарамасдан, ғарб иқтисодиётида унинг даражасига бирдан кичик бўлмаган ҳолларгача йўл қўйилади.

Абсолют ликвидлилик коэффиценти энг ликвидли активларнинг (пуллар ва қисқа муддатли молиявий қўйилмалар) қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати орқали аниқланади ва уни формула орқали қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$K_{ал} = (ПМ + МҚ) : ҚП \geq 0,2$$

Бу ерда: $K_{ал}$ – абсолют ликвидлилик коэффиценти;
 $ПМ$ – пул маблағлари;
 $МҚ$ – қисқа муддатли молиявий қўйилмалар;
 $ҚП$ – қисқа муддатли мажбуриятлар (келгуси давр даромадларисиз).

Бу коэффицентнинг исталувчи даражаси $\geq 0,2$ дан иборат бўлиб, бироқ амалиётда бу нарса ўз фаолиятининг турли даврларида ХЮС нинг молиявий сиёсати ва ишининг самарадорлигига боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти шароитида айланма капиталдан фойдаланишнинг самарадорлиги жуда кўп омилларга боғлиқ. У, энг аввало, тўлов интизомининг аҳволи, айланма маблағларнинг турли функционал элементларига жойлаштирилган қўйилмаларнинг ҳажми

билан белгиланади. Шунингдек, ишлаб чиқариш соҳасида айланма капиталдан самарали фойдаланишга ишлаб чиқаришнинг чиқитларсиз юқори технологияларга асосланганлиги, материаллар қийматининг пасайиши, ишлаб чиқариш ва муомала харажатларининг минималлаштириш, ишлаб чиқариш захиралари ва уларнинг ҳаракатини оқилона ташкил қилиш ҳамда натижали бошқарув меъёрлаштиришни ҳисобга олган ҳолда), албатта, ўз таъсирини кўрсатади.

Муомала соҳасида бундай омиллар қаторига мол етказиб берувчилар ва истеъмолчилар билан ишларни яхшилаш, самарали хўжалик алоқаларидан фойдаланиш, замонавий маркетингни амалга ошириш, тайёр маҳсулот захираларини камайтириш ва унинг реализация қилинишини тезлаштириш кабилар киради. Тўлов қобилиятини таъминлаш (мустаҳкамлаш) ва маблағларнинг айланувчанлигини тезлаштириш мақсадида дебиторлик қарзлари ва пул оқимларини бошқаришни яхшилаш ҳам бу ўринда алоҳида аҳамият касб этади.

4.3. Айланма маблағларни меъёрлаштириш

Айланма капитални режалаштириш ва ундан фойдаланишни ташкил қилиш учун унга нисбатан бўлган эҳтиёжни аниқлаш методлари ва режалаштириш тизимини ишлаб чиқмоқ лозим. Моддий ресурслар ва улар захираларининг ҳаракатини бошқариш тизимини автоматлаштириш хусусида ўйламоқ, айланма капитал ва уни шакллантириш манбалари билан тўғри манёвр қилиш, материалларнинг сарфланиши ва уларнинг сақланиши устидан назоратни таъминлаш керак.

Юқоридагиларни амалга ошириш мақсадларига хизмат қилиш учун айланма маблағлар қуйидаги икки гуруҳга бўлинади:

- Меъёрлаштириладиган айланма маблағлар;
- Меъёрлаштирилмайдиган айланма маблағлар.

Меъёрлаштириладиган айланма маблағларга айланма ишлаб чиқариш фондлари ва реализация қилинмаган тайёр маҳсулот захиралари киради. Меъёрлаштирилмайдиган айланма маблағлар эса омбордаги тайёр маҳсулот захираларидан ташқари муомала фондларининг барча элементларини қамраб олади. Айланма капиталнинг ўлчамини оптималлаштириш учун моддий айланма маблағларнинг режалаштирилиши амалга оширилади.

Моддий айланма маблағларни режалаштиришнинг асосини норматив методи ташкил этади. Унга кўра айланма маблағларнинг

нормативи белгиланади, транспорт, суғурта, тайёргарлик, технологик, жорий захираларни ҳам кўшган ҳолда захиралар нормалаштирилади, моддий ресурсларнинг барча кўринишлари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, омбордаги тайёр маҳсулотга нисбатан харажатлар меъёри ўрнатилади.

Айланма маблағларни меъёрлаштириш жараёни бир неча босқичлардан иборат. Дастлаб, айланма маблағларнинг ҳар бир элементи бўйича ишлаб чиқариш захираларининг меъёри ишлаб чиқилади. Ишлаб чиқариш захираларининг меъёри ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминловчи уларнинг илмий асосланган режали ҳажмидан иборат бўлиб, у энг аввало, қуйидагиларни ўз ичига олувчи ХЮС иш шароитига боғлиқ:

- ишлаб чиқариш циклининг узоқ-яқинлиги;
- ишлаб чиқаришга материалларни киритиш даври;
- мол етказиб берувчиларнинг узоқлиги;
- мол етказиб бериш партияларининг комплекслиги ёки ҳажми;
- материаллар сифати;
- ҳисоб-китоблар тизими;
- ва бошқалар.

Меъёр меъёрлаштириладиган моддий ресурсларга (уларнинг ҳар бир тури бўйича) бўлган ўртача кунлик эҳтиёж (харажат)ларнинг ҳажми ва мол етказиб беришлар ўртача интервалининг узунлигини ҳисобга олган ҳолда кунлик захираларда ўрнатилади. Демак, агар ана шу интервал, масалан, 24 кунга тенг бўлган бўлса, шунга мос равишда захиралар шу кунлар оралиғида ишлаб чиқариш циклининг нормал (соғлом) ривожланишини таъминлашга етарли бўлмоғи лозим.

Кунларда ифодаланган захиралар ва маълум бир кўринишдаги товар-моддий бойликлар харажатларининг меъёри асосида меъёрлаштириладиган захираларни яратиш учун зарур бўлган айланма маблағларнинг ҳажми аниқланади. Агар меъёр кунларда аниқланса, у ҳолда айланма маблағларнинг нормативи ХЮС нинг нормал фаолият кўрсатиши учун минимал даражада зарур бўлган товар-моддий бойликларнинг пулда ифодаланган режалаштирилган захираларидан иборат.

Қандайдир бир ресурсларнинг захираларига аванслаштириладиган айланма маблағлар нормативининг формуласи қуйидаги кўринишга эга:

$$H = E \times Y \times B$$

Бу ерда: **H** – айланма маблағларнинг нормативи;
E – айланма маблағларга бўлган кунлик эҳтиёж;
Y – ўртача интервал узоклиги;
B – айланма маблағ бирлигининг баҳоси.

Масалан, фараз қилайлик қандайдир бир хом ашёнинг захира меъёри 15 кунга, кунлик эҳтиёж 10 тоннага ва бир тоннанинг баҳоси 20 минг сўмга тенг бўлса, у ҳолда пулда ифодаланган нормативнинг даражаси 600 минг сўмга (15 x 10 x 20 000) тенг бўлади.

Умуман олганда, айланма маблағлар нормативи мол етказиб беришлар ўртасидаги ўртача интервални ҳисобга олган ҳолда қуйидаги формула орқали аниқланиши мумкин:

$$H = E \times (Y_1 + Y_2) : 2 \times B$$

Бу ерда: **H** – айланма маблағларнинг нормативи;
E – айланма маблағларга бўлган кунлик эҳтиёж;
Y₁ + Y₂ – навбатдаги икки мол етказиб беришларнинг кунлардаги узунлиги;
B – айланма маблағ бирлигининг баҳоси.

Айланма маблағларнинг ҳар бир элементлари бўйича нормативнинг алоҳида ҳисобланиши натижасида хусусий нормативлар вужудга келади. Ўз навбатида, барча хусусий нормативларни жамлаш натижасида йиғма норматив ҳосил бўлади.

Хом ашё, материаллар ва ярим тайёр маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича захираларнинг кунлик нормаси қуйидаги захиралар суммаларини инобатга олиб ўрнатилади:

- транспорт захираси;
- тайёрлов захираси;
- технологик захира;
- жорий захира;
- суғурта захираси.

Транспорт захираси юкнинг йўлдаги кунлари ва шу юк учун ҳужжатларни тўлаш ва уларнинг ҳаракатланиш кунлари сонини ўз ичига олади. Тайёрлов захираси қабул қилишни расмийлаштириш, навларга ажратиш, ортиш-тушириш, комплектация қилиш, моддий ресурсларни махсус қайта ишлаш ва ҳ.к.ларга боғлиқ. Бу захира меъёр ёки ҳақиқатда сарфланган вақт асосида ўлчанади. Техноло-

гик захира ишлаб чиқариш технологиясига боғлиқ ва технологик меъёрлар асосида ҳисобланади.

Асос сифатида жорий максимал омбор захираси олинади. Чунки у материалларни навбатдаги икки етказиб бериш интервали ўртасида ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайди. Максимал жорий захира материалларга бўлган ўртача кунлик эҳтиёж ва навбатдаги икки мол етказиб бериш интервали ўртасидаги давомийликнинг кўпайтмасига тенг. Меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши жорий омбор захирасининг оширилишини талаб қилади. Шунингдек, максимал жорий захира ишлаб чиқаришнинг маромийлигини таъминлаш учун ҳар доим бироз ўзгартирилиши керак. Суғурта захираси резерв сифатида, одатда, жорий омбор захирасининг 50%и доирасида қабул қилинади.

Шундай қилиб, захиранинг кунлик меъёри транспорт захираси, тайёрлов захираси, технологик захира, жорий омбор захираси ва суғурта захираларининг суммасига тенг бўлган суммалар йиғиндисидан иборат.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблағларни меъёрлаштириш буюмларнинг гуруҳлари бўйича амалга оширилади ва у қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$H = X_0 \times Y \times K$$

Бу ерда: **H** – тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблағларнинг нормативи;

X₀ – маҳсулотни ишлаб чиқаришга қилинадиган бир кунлик харажатлар;

Y – ишлаб чиқариш циклининг узоклиги (кунларда);

K – харажатларнинг ўсиб бориш коэффициенти.

Маҳсулотни ишлаб чиқаришга қилинадиган бир кунлик харажатлар чорак давомида таннарх бўйича ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматини тегишли чоракдаги 90 кунга бўлиб топилади.

Ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги қуйидагилар билан белгиланади:

- бевосита ишлов бериш жараёнига тегишли вақт (технологик захира);
- ишлов берилувчи буюмларнинг иш жойларида жойлашиши (транспорт захираси);

- айланма захираси (ишлов бериш операциялари оралиғидаги вақтлар);
- суғурта захираси (узилишлар содир бўладиган вазиятлар учун).

Харажатларнинг ўсиб бориш коэффициенти тугалланмаган ишлаб чиқаришдаги буюм ўртача таннархининг ишлаб чиқариш харажатларининг умумий суммасига нисбати билан аниқланади.

Албатта, захираларни моҳирона бошқариш менежмент ва ХЮС ишлаб чиқариш ходимларидан инфляцияни ҳисобга олишни, сифат ва чиқариладиган товарнинг бозорда талаб эга эканлиги устидан узлуксиз назорат олиб боришни, баҳоси ва истеъмол хусусиятларига кўра ХЮС томонидан чиқариладиган маҳсулотларнинг истеъмолчилар талабига қараб ўзгаришини қондиришни талаб қилади.

4.4. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

4-боб. Асосий ва айланма капитал доиравий айланишининг молиявий аспекти

4.1. Асосий капитал доиравий айланишининг моҳияти, таркибий тузилмаси ва самарадорлиги

- Умумлаштирилган кўринишда асосий капитал қандай қийматнинг бир қисми ҳисобланади?
- ХЮС нинг бухгалтерия балансида асосий капитал қандай сифатда акс эттирилади?
- Асосий капиталнинг асосини нималар ташкил этади?
- Меҳнат ва маҳсулотни яратиш жараёнида асосий капитал ниманинг қисми сифатида майдонга чиқади?
- Асосий капиталнинг доиравий айланиши унга тегишли бўлган қийматнинг қандай уч функционал шаклларида ҳаракат қилишини англатади?
- Капиталнинг доиравий айланиши давомида айланма капиталдан фарқли ўлароқ асосий капитал қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
- Ишлаб чиқариш жараёнида асосий капитални буюмлашган шакли сифатида нималар майдонга чиқади?
- Иқтисодий мўлжалланганлигига кўра асосий фондлар нималарга бўлинади?

- Асосий ишлаб чиқариш фондлари деб нимага айтилади?
- Ноишлаб чиқариш асосий фондларининг таркибига ХЮС нинг қандай мулклари киради? Улар бўйича амортизация ҳисобланадими?
- Асосий ишлаб чиқариш фондларининг таркибий тузилмаси нималар жиҳатидан бўлиши мумкин?
- Асосий фондларнинг таркибига нималар киради ва уларнинг актив ва пассив қисмлари нималардан иборат?
- Асосий капитал доиравий айланишининг самарадорлигини таҳлил қилишда нималарни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ?
- Ҳозирги пайтда амалиётда амортизация ажратмаларини ҳисоблашнинг қандай асосий методларидан фойдаланилади ва уларнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари нималардан иборат?
- Чизиқли метод қўлланилганда бир ой учун ҳисобланган амортизациянинг суммаси қандай аниқланади?
- Чизиқсиз метод асосида амортизация меъёрини ҳисоблаш қандай амалга оширилади?
- Асосий капиталнинг доиравий айланиш жараёнида вужудга келадиган ўз молиявий ресурсларининг таркибига, амортизация фондидан ташқари, яна қандай даромадлар ва турли тушумлар ҳам кириши мумкин?
- Асосий фондларни шакллантириш учун жалб қилинадиган пул маблағларининг манбаларини қандай гуруҳларга бўлиш мумкин ва ҳар бир гуруҳнинг таркибига нималар киради?
- Асосий капиталнинг доиравий айланиши жараёнида иштирок этадиган молиявий ресурслардан фойдаланишнинг самарадорлиги қандай аниқланади?
- Асосий капиталдан самарали фойдаланишни баҳолашда ХЮС молия-ҳўжалик фаолиятининг натижалилигини очиқ берувчи қандай умумий молиявий-иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?
- Ишлаб чиқаришнинг умумий рентабеллиги кўрсаткичи қандай аниқланади?
- Фонд қайтими ва фонд сиғими кўрсаткичларини ҳисоблаш тартиблари қандай?
- Сменалик коэффициенти қандай аниқланади?
- Асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскириш коэффициенти нимани характерлайди ва у қандай аниқланади?

- Асосий ишлаб чиқариш фондларининг янгилашиш коэффициенти нимани ифодалайди ва у қандай ҳисобланади?
- Асосий ишлаб чиқариш фондларининг чиқиш коэффициенти нимани ифодалайди ва у қандай аниқланади?
- Асосий капитал доиравий айланишининг самарадорлиги нималарни олдиндан аниқлаб беради?

4.2. Айланма капитал: мазмуни, таркибий тузилмаси ва фойдаланиш самарадорлиги

- Айланма капитал ўзида нимани ифодалайди ва у ХЮС балансининг қандай номланган бўлимида акс эттирилади?
- Айланма капитал қандай гуруҳларга классификация қилинади?
- Айланма капитал қандай функцияларни бажаради ва уларни қандай шаклларда амалга оширади?
- Айланма капиталнинг таркибий тузилмасини функционал жиҳатдан қандай икки ташкил этувчи белгилаб беради?
- Таркибий тузилма жиҳатидан айланма капиталнинг натурал-буюм шаклларига, энг аввало, ишлаб чиқариш захираларидан иборат бўлган нималар киради?
- Айланма капиталнинг таркибий тузилмасини ташкил этувчи муомала фондларининг таркиби нималардан иборат?
- Айланма маблағлар (капитал) ни шакллантириш ва молиялаштириш манбалари нималардан иборат?
- Айланма маблағлар (капитал) ни шакллантириш ва молиялаштиришнинг ўз манбалари таркибига нималар киради?
- Ўзликка тенглаштирилган манбалар нималардан иборат?
- Қарз маблағлари таркибига нималар киради?
- Айланма капиталнинг фойдаланиш самарадорлигини характерловчи умумлаштирувчи кўрсаткичлар нималардан иборат ва улар қандай аниқланади?
- Соф айланма капитални қандай аниқлаш мумкин?
- Соф айланма капитални бошқаришнинг натижалелигини нима характерлаб беради ва у қандай аниқланади?
- Айланма маблағларни бошқаришда уларни ликвидлик даражаси бўйича структуризация қилиш мақсадлари учун ликвидликнинг қандай кўрсаткичидан фаол фойдаланилади ва уларни аниқлаш тартиби қандай?

- Бозор иқтисодиёти шароитида айланма капиталдан фойдаланишнинг самарадорлиги қандай омилларга боғлиқ?

4.3. Айланма маблағларни меъёрлаштириш

- Айланма капитални меъёрлаштириш дейилганда нималар тушунилади ва унга кўра айланма маблағлар қандай гуруҳларга бўлинади?

- Меъёрлаштириладиган айланма маблағларнинг таркибига нималар киради?

- Меъёрлаштирилмайдиган айланма маблағларнинг таркиби нималардан иборат?

- Моддий айланма маблағларни режалаштиришнинг асосини нима ташкил этади?

- Айланма маблағларни меъёрлаштириш жараёни қандай босқичлардан иборат?

- Ишлаб чиқариш захираларининг меъёри нималардан иборат ва у, энг аввало, нималарга боғлиқ?

- Меъёр нималарга нисбатан ўрнатилади?

- Қандайдир бир ресурсларнинг захираларига аванслаштириладиган айланма маблағлар нормативининг формуласи қандай кўринишга эга?

- Хусусий нормативлар нималарнинг ҳисобланиши натижа-сида вужудга келади?

- Йиғма (жамланган) норматив қандай ҳосил бўлади?

- Хом ашё, материаллар ва ярим тайёр маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича захираларнинг кунлик меъёри қандай захира-лар суммаларини инобатга олиб ўрнатилади?

- Транспорт захираси нималарни ўз ичига олади?

- Тайёрлов захираси нималарга боғлиқ?

- Технологик захира нимага боғлиқ ва у қандай меъёрлар асосида ҳисобланади?

- Захиранинг кунлик меъёри қандай суммаларнинг йиғинди-сидан иборат?

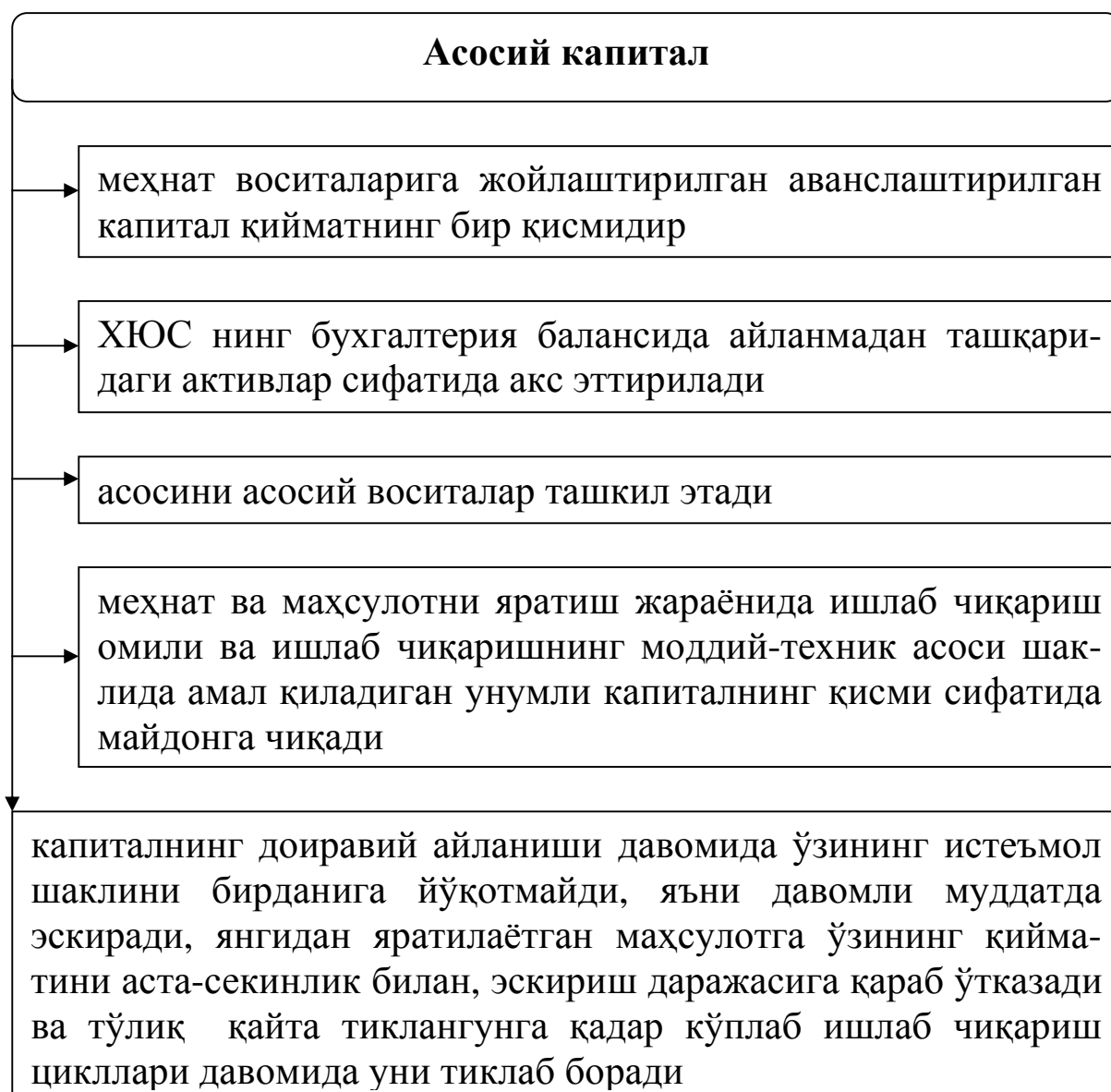
- Тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблағлар-ни меъёрлаштириш нималар бўйича амалга оширилади ва у қандай формула ёрдамида аниқланади?

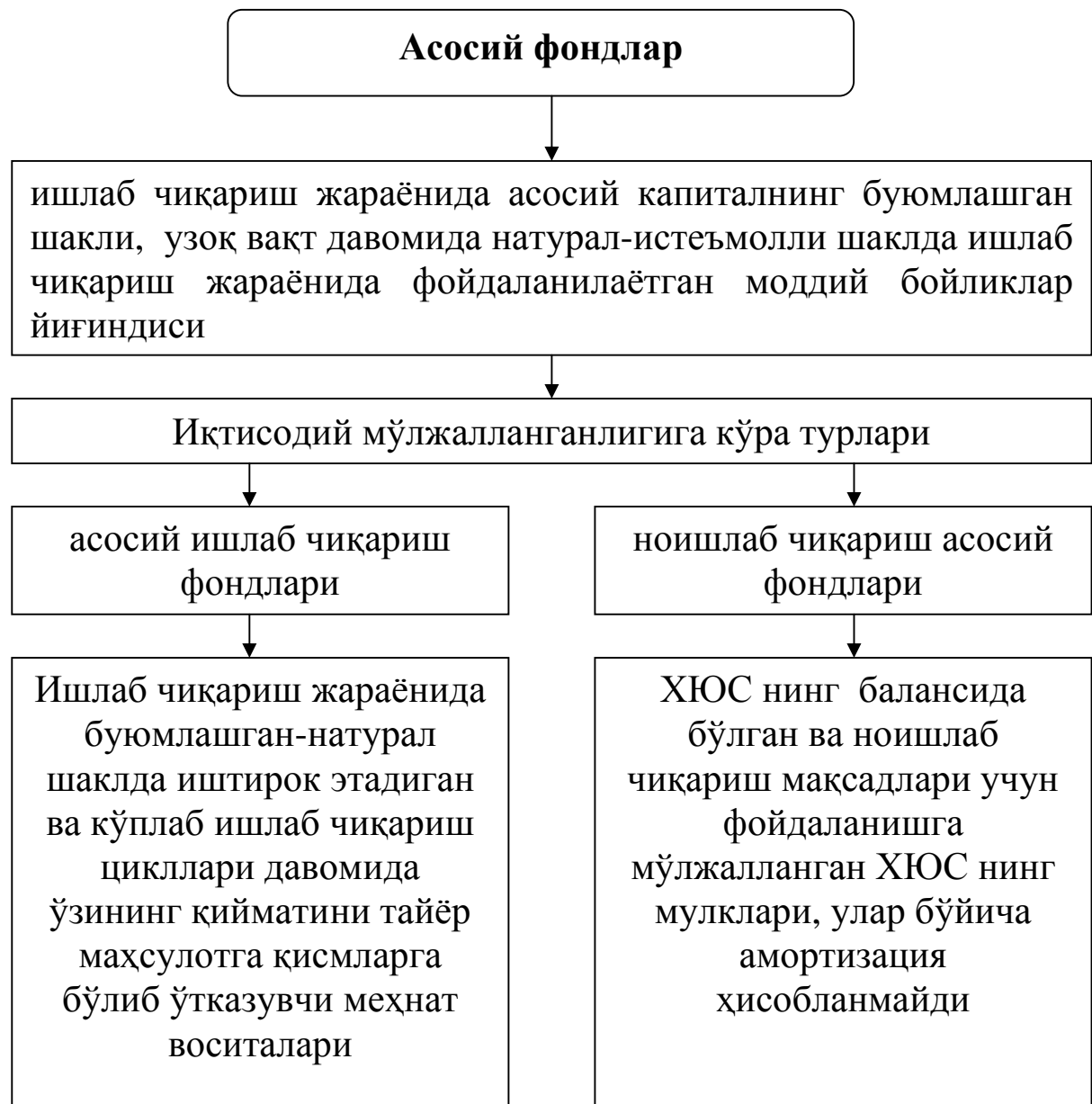
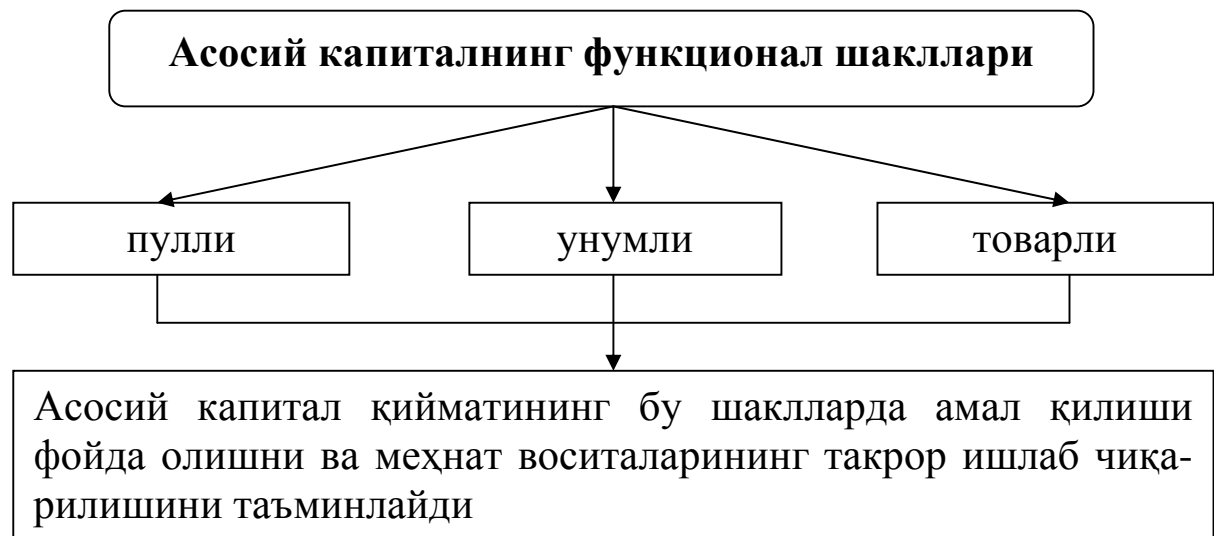
- Ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги нималар билан белгиланади?

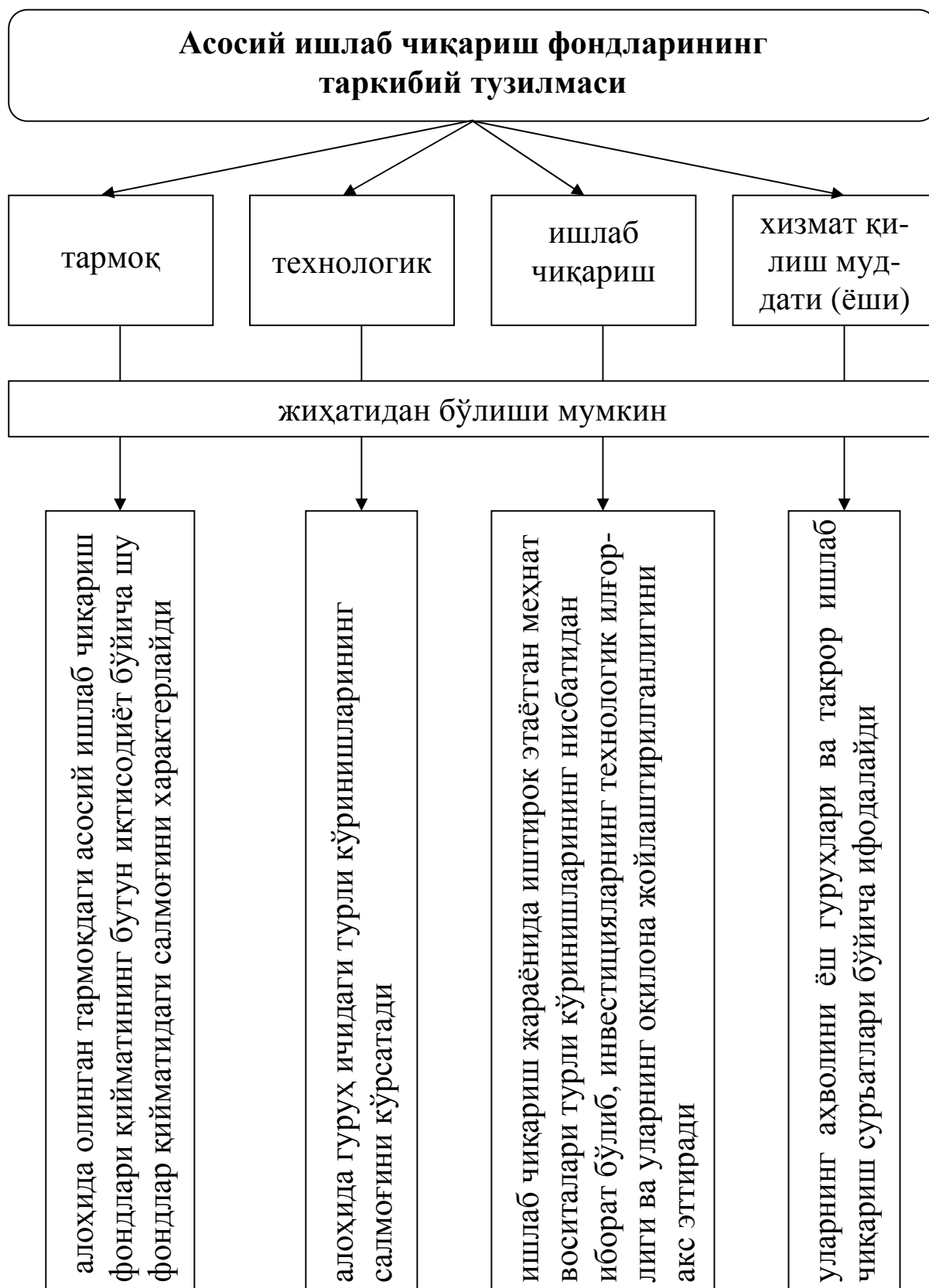
4.5. Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар

4-боб. Асосий ва айланма капитал доиравий айланишининг молиявий аспекти

4.1. Асосий капитал доиравий айланишининг моҳияти, таркибий тузилмаси ва самарадорлиги

Асосий фондлар

пулли тарзда баҳоланади ва ҳисобланади ҳамда бухгалтерия ҳисобида **асосий воситалар** сифатида аниқланади

Уларнинг таркибига қуйидагилар киради

бинолар

иншоотлар (нефть ва газ қазиб олувчи, гидротехник, транспорт хўжалиги иншоотлари ва бошқалар)

узатувчи мосламалар (электр узатувчи, алоқа, қувурлар ва ҳ.к.)

ишчи ва куч машиналари ва дастгоҳлари

ўлчовчи ва тартибга солувчи (ўзгартирувчи) приборлар ва қурилмалар

уй-жойлар

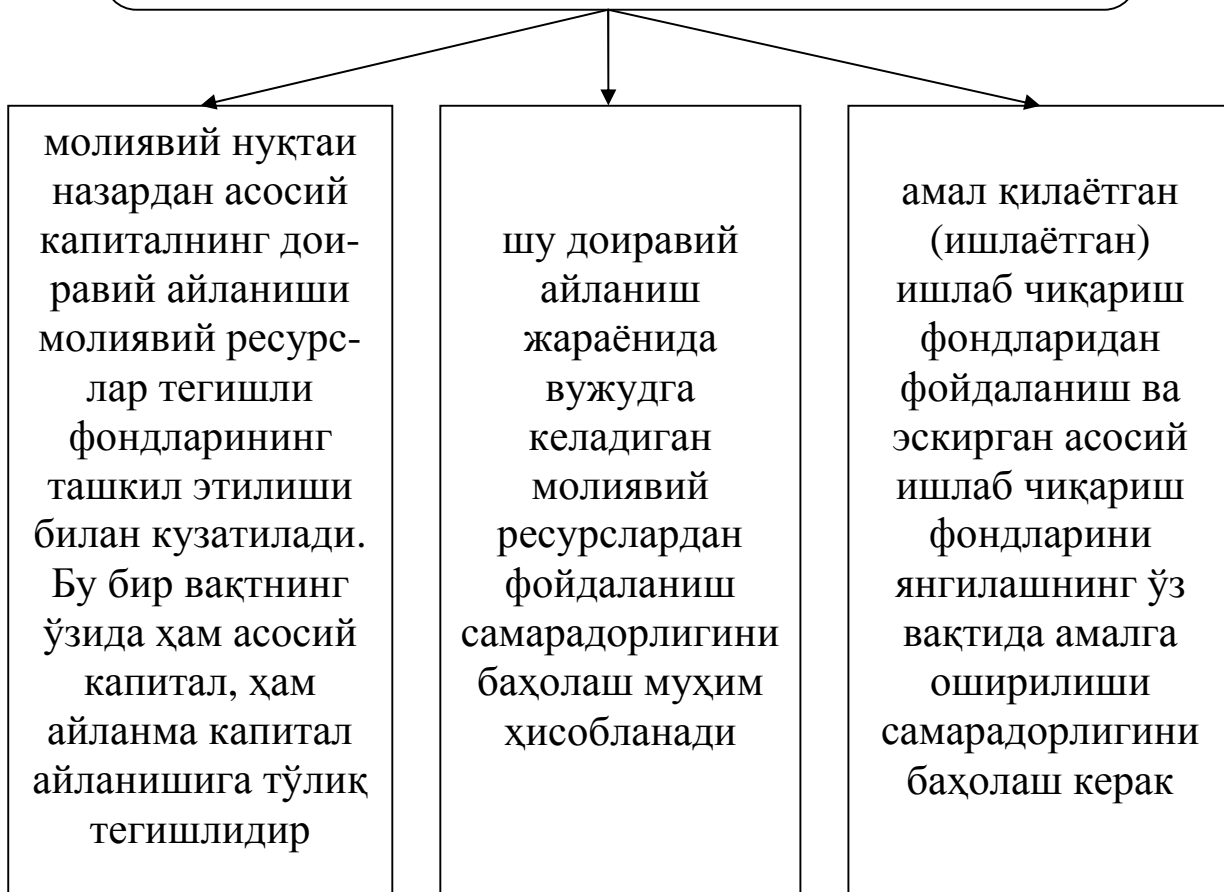
ҳисоблаш техникаси ва оргтехника

транспорт воситалари

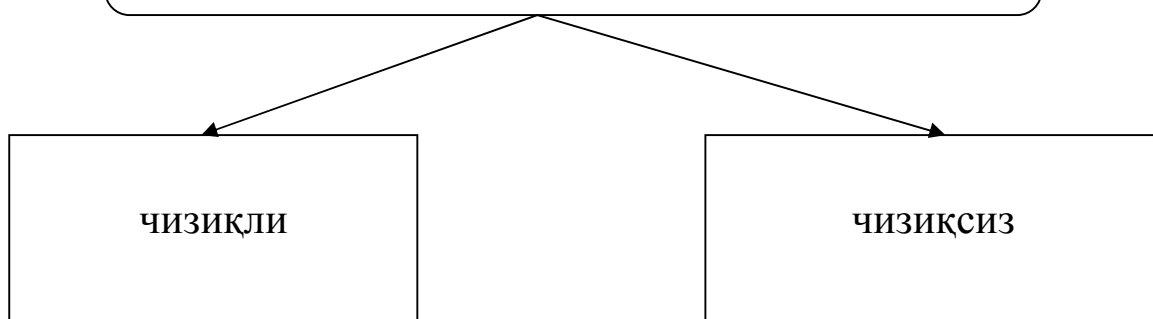
инструментлар; ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари ва буюмлари; ишчи ва маҳсулли қорамоллар; кўп йиллик ўсимликлар

Юқоридагилардан ташқари асосий воситаларнинг таркибига яна ташкилотнинг мулкида бўлган ер майдонлари, табиатдан фойдаланиш объектлари (сув, қазилма бойликлари ва бошқа табиий ресурслар), асосий воситаларнинг ижарага олинган объектлари ҳам киради.

Асосий капитал доиравий айланишининг самарадорлигини таҳлил қилишда қуйидагиларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ

Амортизация ажратмаларини ҳисоблашнинг икки асосий методи

**Асосий капиталнинг доиравий айланиш жараёнида
вужудга келадиган ўз молиявий ресурсларининг
таркибига, амортизация фондидан ташқари, яна
қуйидаги даромадлар ва турли тушумлар ҳам киради**

фойда, шунингдек,
молиявий операциялар
ва бошқа ташкилотларда
ҳиссали иштирок
этишдан олинадиган
даромадларни ҳам
қўшиб ҳисоблаганда
тадбиркорлик
фаолиятидан келиб
тушувчи пул маблағлари

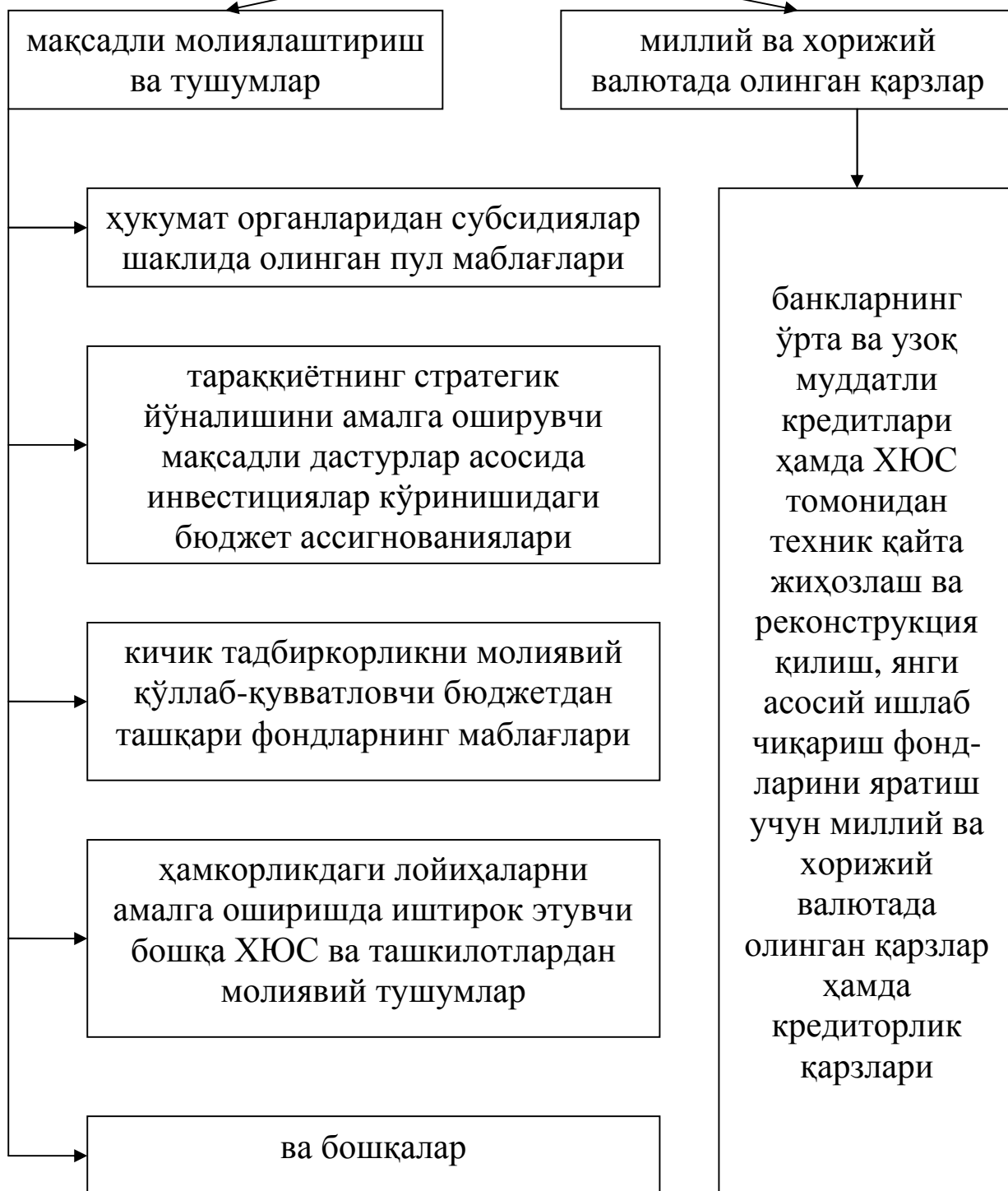
мулкни самарали
бошқариш ҳисобидан
олинадиган пул
маблағлари

ХЮС га тегишли бўлган
ижара ҳақи, лизинг тў-
ловлари, дивидендлар,
акциялар, облигациялар
ва бошқа қимматли
қоғозлар бўйича фоиз-
лар, реализациядан
ташқари бошқа даро-
мадлар, асосий фонд-
ларни реализация
қилишдан олинган
даромадлар

ишлаб чиқариш
қувватларидан самарали
фойдаланиш ҳисобидан
эришилган фойда

Асосий фондларни шакллантириш учун жалб қилинадиган пул маблағларининг манбаларини икки гуруҳга бўлиш мумкин

**Асосий капиталнинг доиравий айланиши жараёнида
иштирок этадиган молиявий ресурслардан
фойдаланишнинг самарадорлиги**

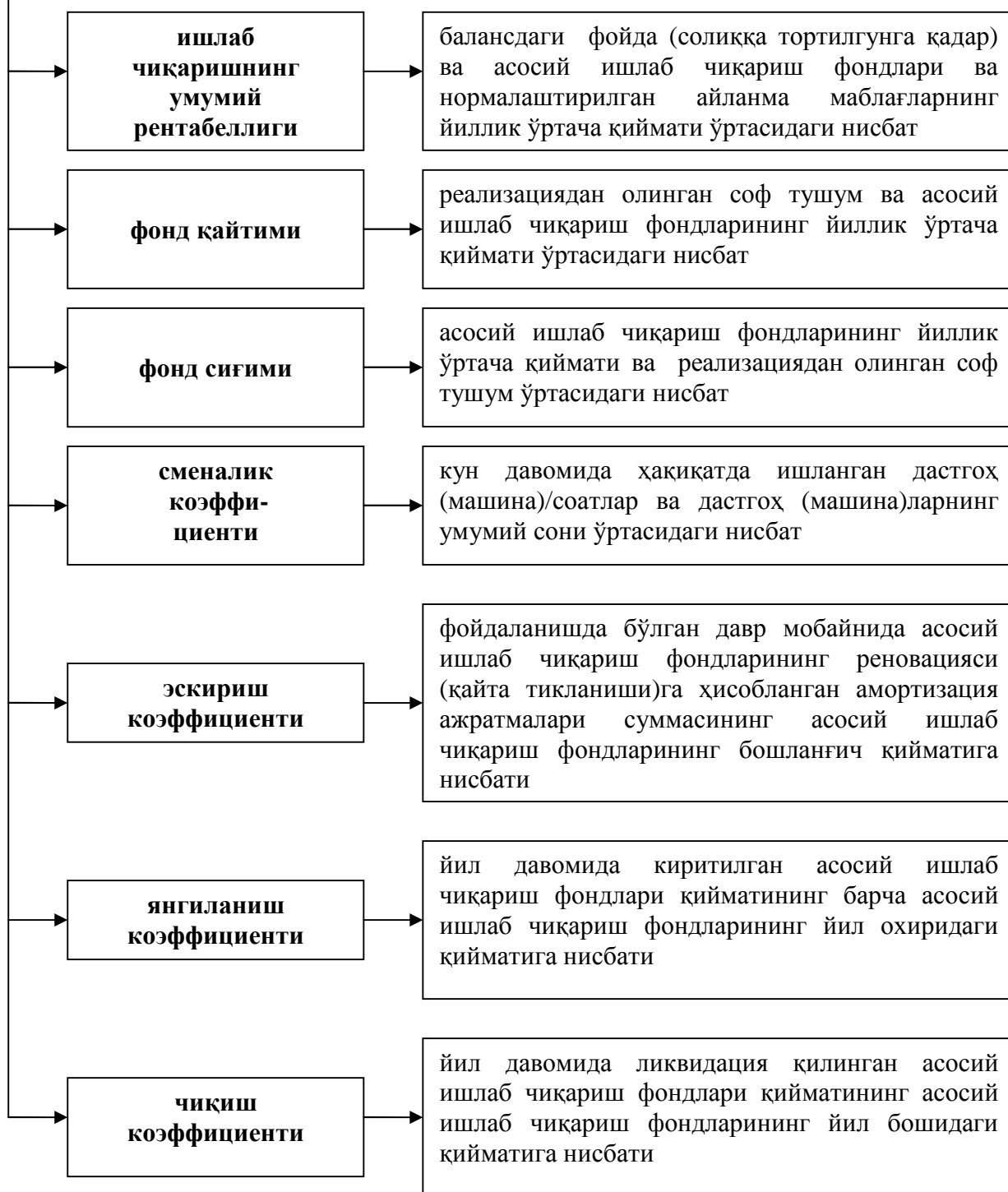
олинган самара ва уни қўлга киритиш учун сарф қилинган молиявий ресурслар ўртасидаги нисбат орқали ифодаланади

Шу муносабат билан молиявий ресурслардан фойдаланишнинг сифат натижаси фойданинг ўсган қисми ва молиявий ресурслар ўртасидаги нисбат билан белгиланади

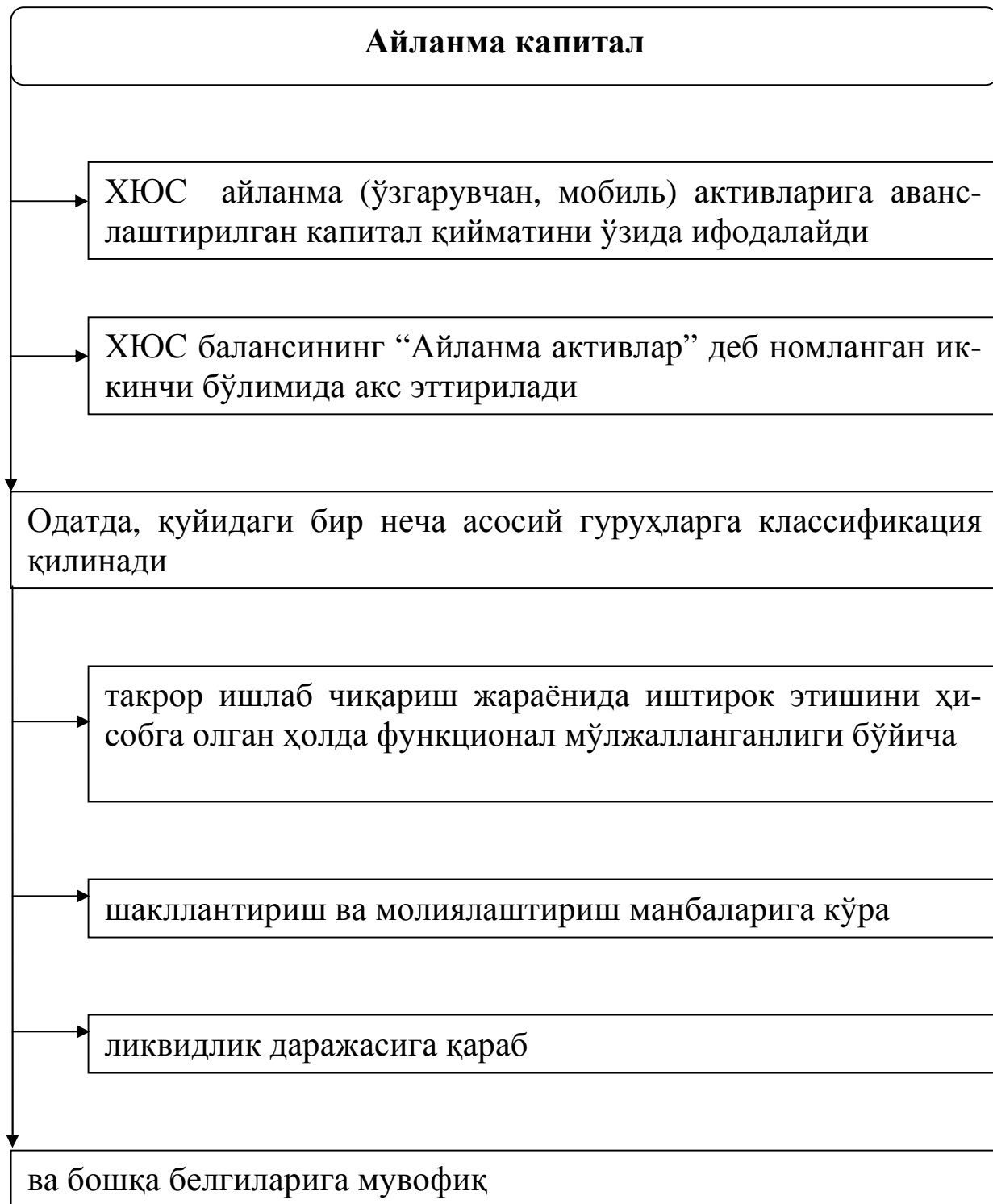
Асосий капиталнинг ривожланиши ва унинг молиявий жи-
хатдан таъминланишини бошқаришда асосий ишлаб чиқариш
фондларидан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш ало-
ҳида аҳамият касб этадики, унинг жуда кўп аспекти мавжуд

Бу ерда, энг аввало, давлат, мулкдорлар, бошқарувчилар ва
ходим (ишчи)лар манфаатларини биргаликда караш аспекти
жуда муҳимдир. Давлат манфаатлари, **бир томондан**, ХЮС
ларнинг солиқ тўловларини максималлаштириш мақсадида
баланс фойданинг максималлаштирилишини кўзда тутуди.
Иккинчи томондан эса, фойдадан солиқ тўловлари фойданинг
кенгайтирилган илмталаб такрор ишлаб чиқаришга қайта
инвестиция қилинишини ҳисобга олган ҳолда оптимал-
лаштирилмоғи лозим

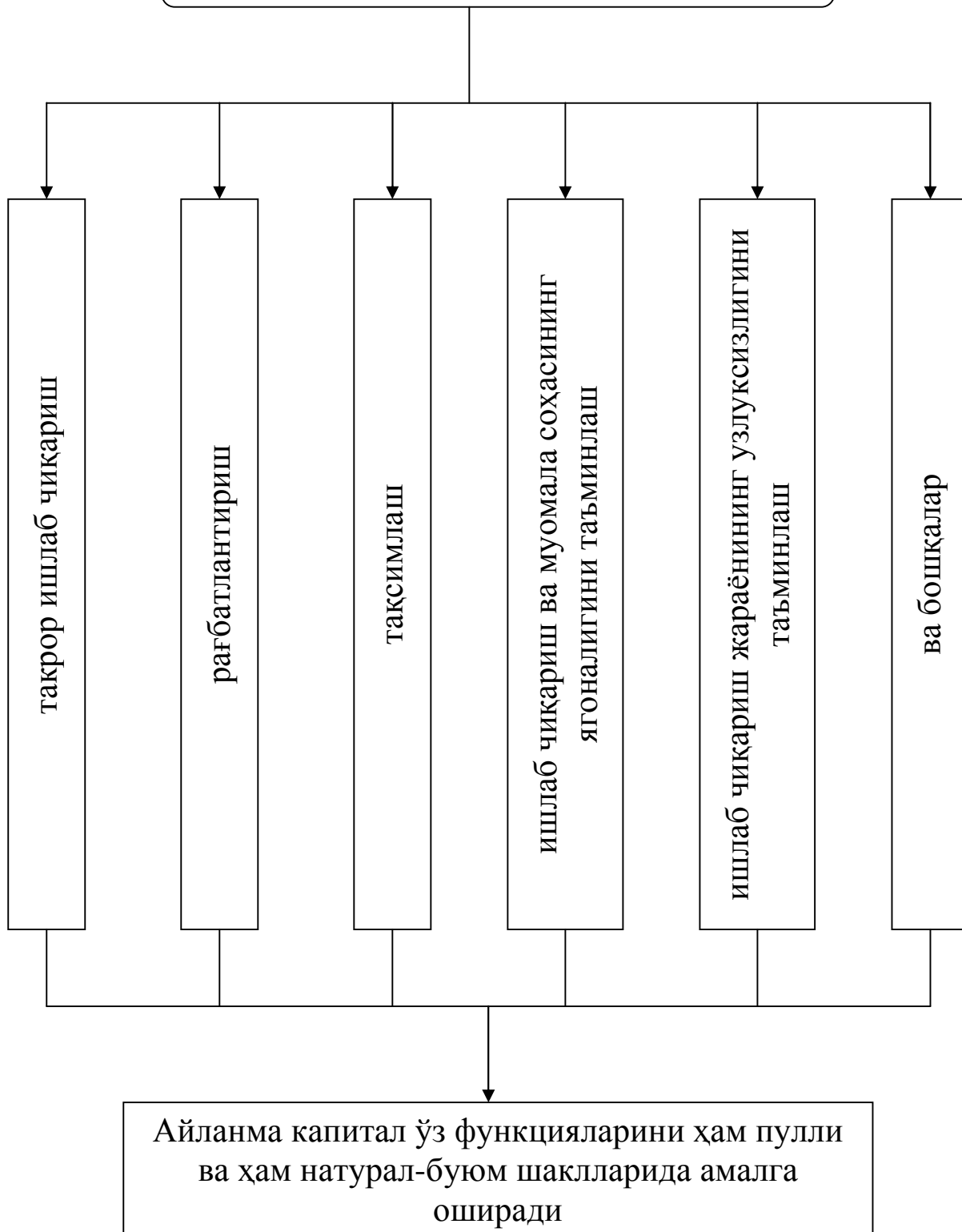
**Асосий капиталдан самарали фойдаланишни баҳолашда
ХЮС молия-хўжалик фаолиятининг натижалелигини
очиқ берувчи умумий молиявий-иқтисодий кўрсаткич-
лардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ**

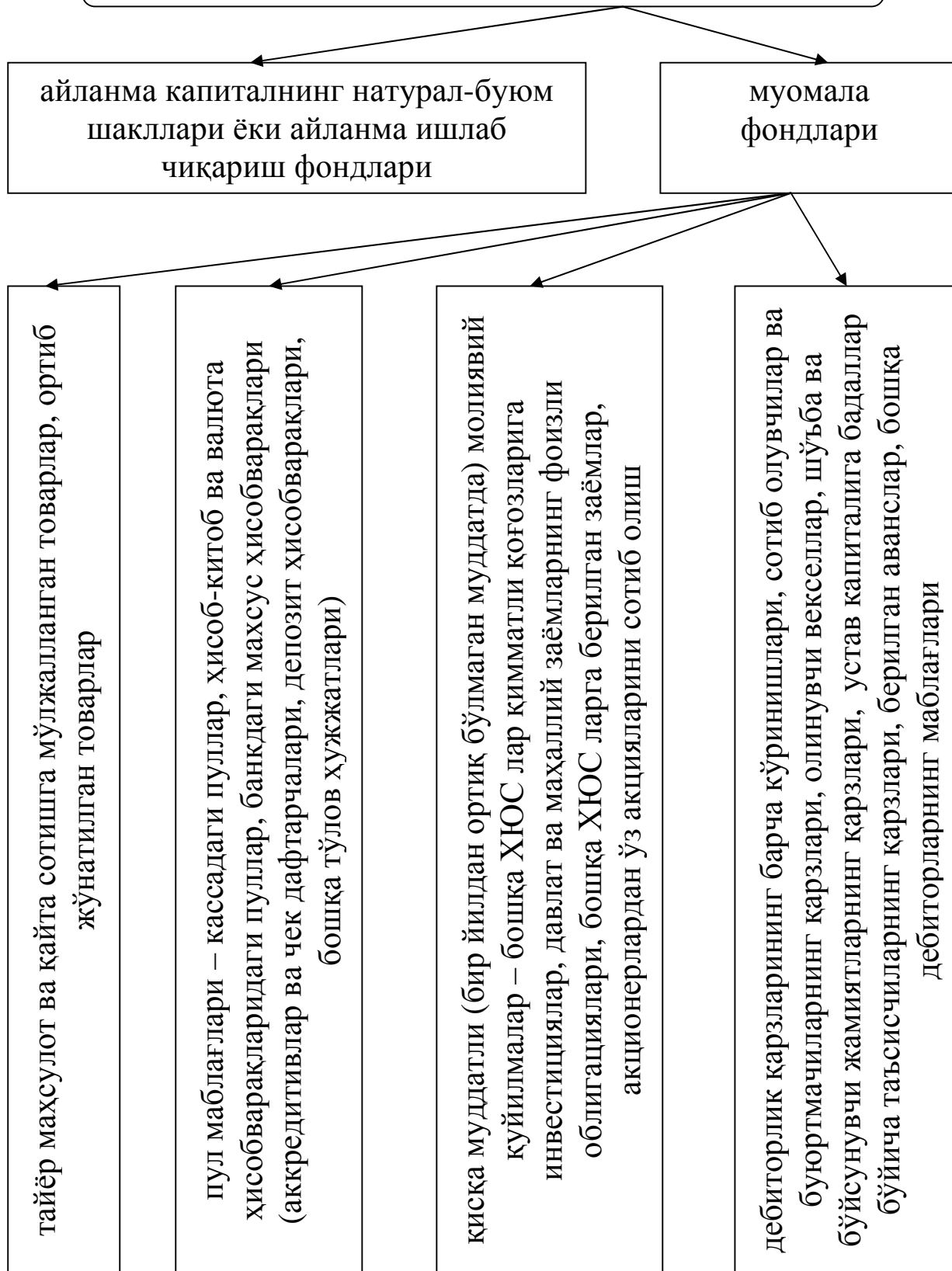
4.2. Айланма капитал: мазмуни, таркибий тузилмаси ва фойдаланиш самарадорлиги

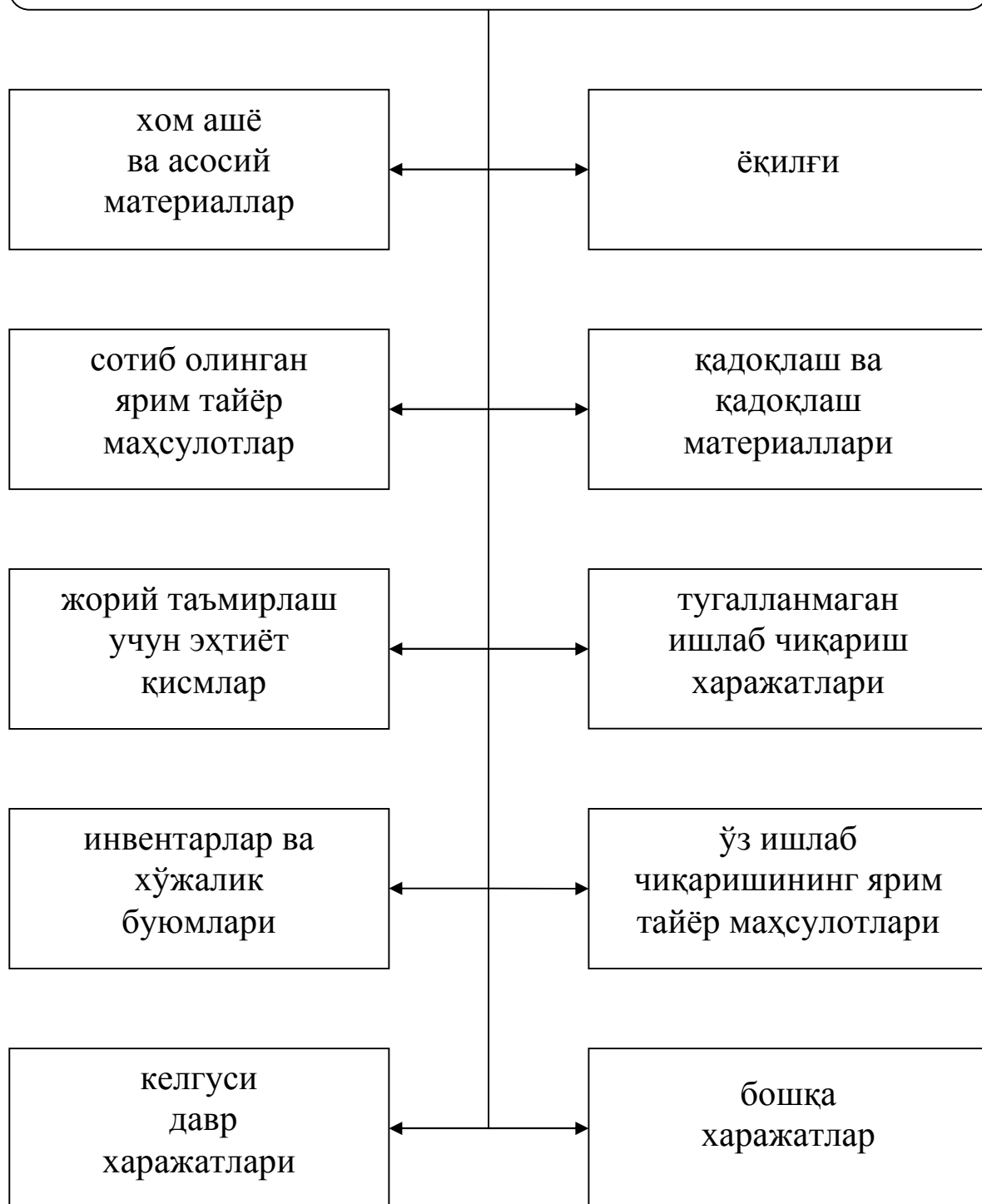
Айланма капиталнинг функциялари

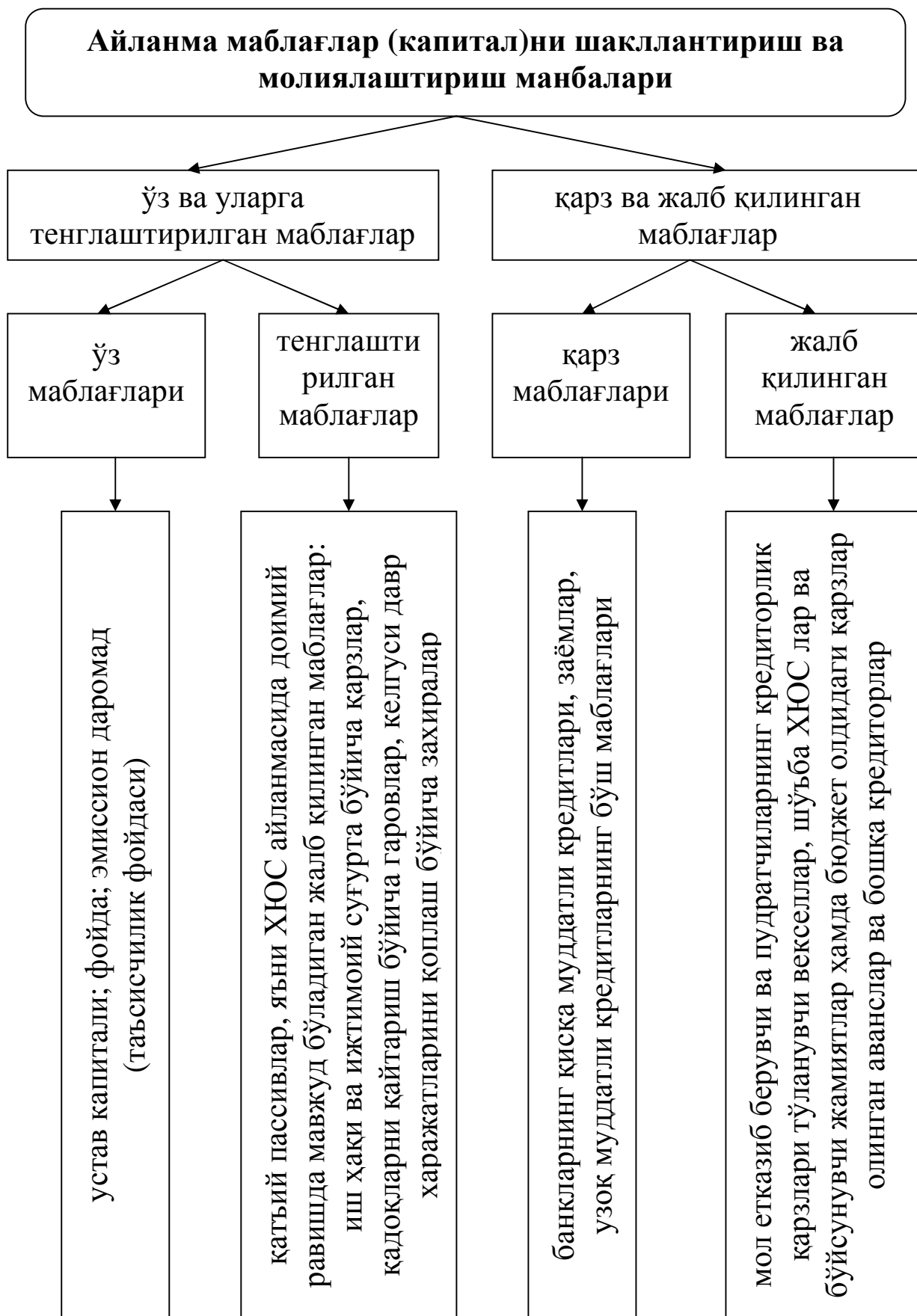

Айланма капиталнинг таркибий тузилмаси

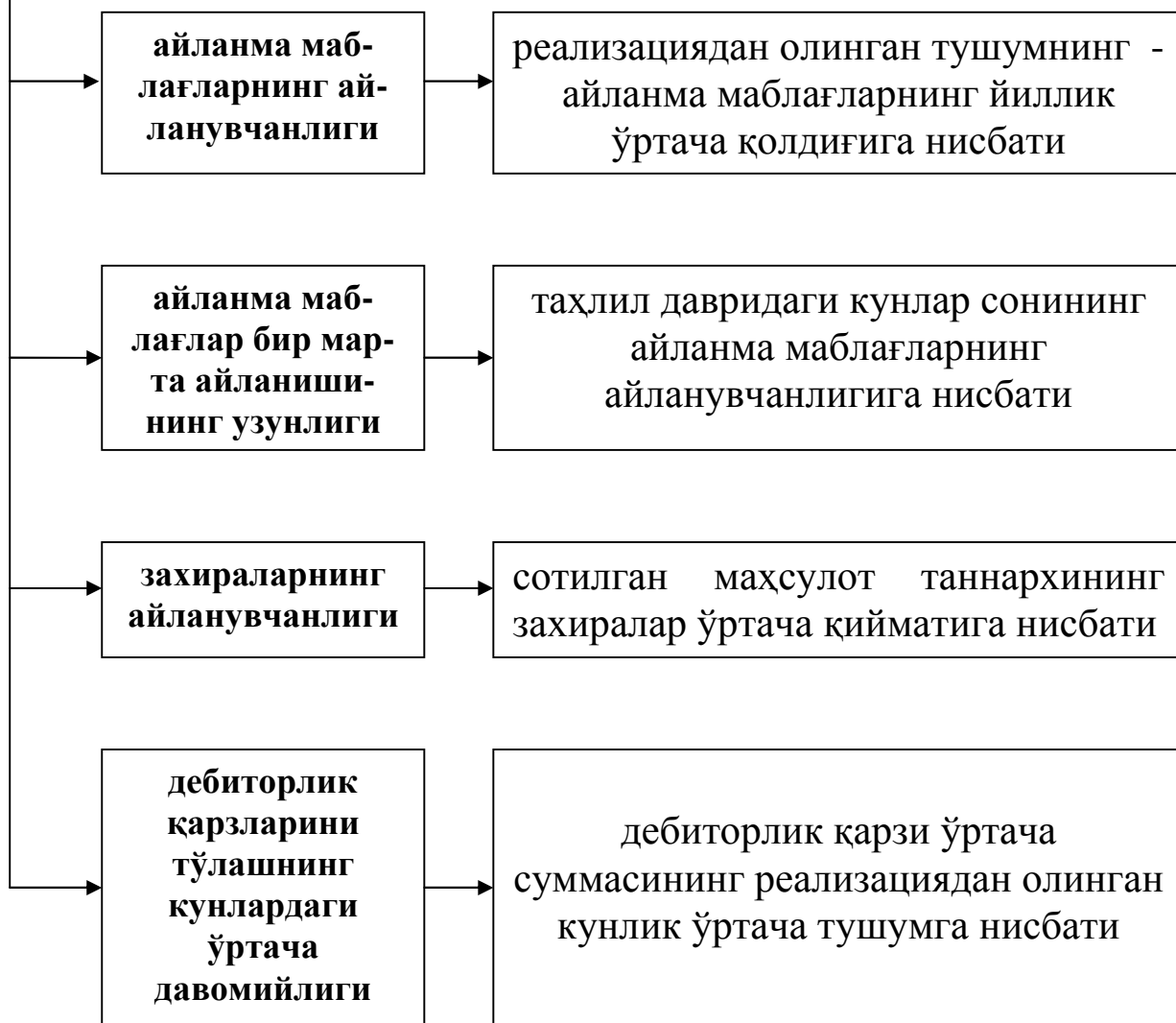
**Айланма капиталнинг натурал-буюм шакллари
ёки айланма ишлаб чиқариш фондлари**

Айланма капиталнинг фойдаланиш самарадорлигини характерловчи умумлаштирувчи кўрсаткичлар

Бу кўрсаткичнинг паст даражаси ХЮС дебиторлардан пулни ундириш бўйича ишининг самарадорлигидан дарак беради. Бироқ, айрим ҳолларда, бу нарса ХЮС кредит сиёсатининг ҳаддан зиёд қаттиқлигини ҳам кўрсатиб, реализация қилинган маҳсулотларнинг унча катта бўлмаган қисми кредитга сотилганлигини ҳам англатади

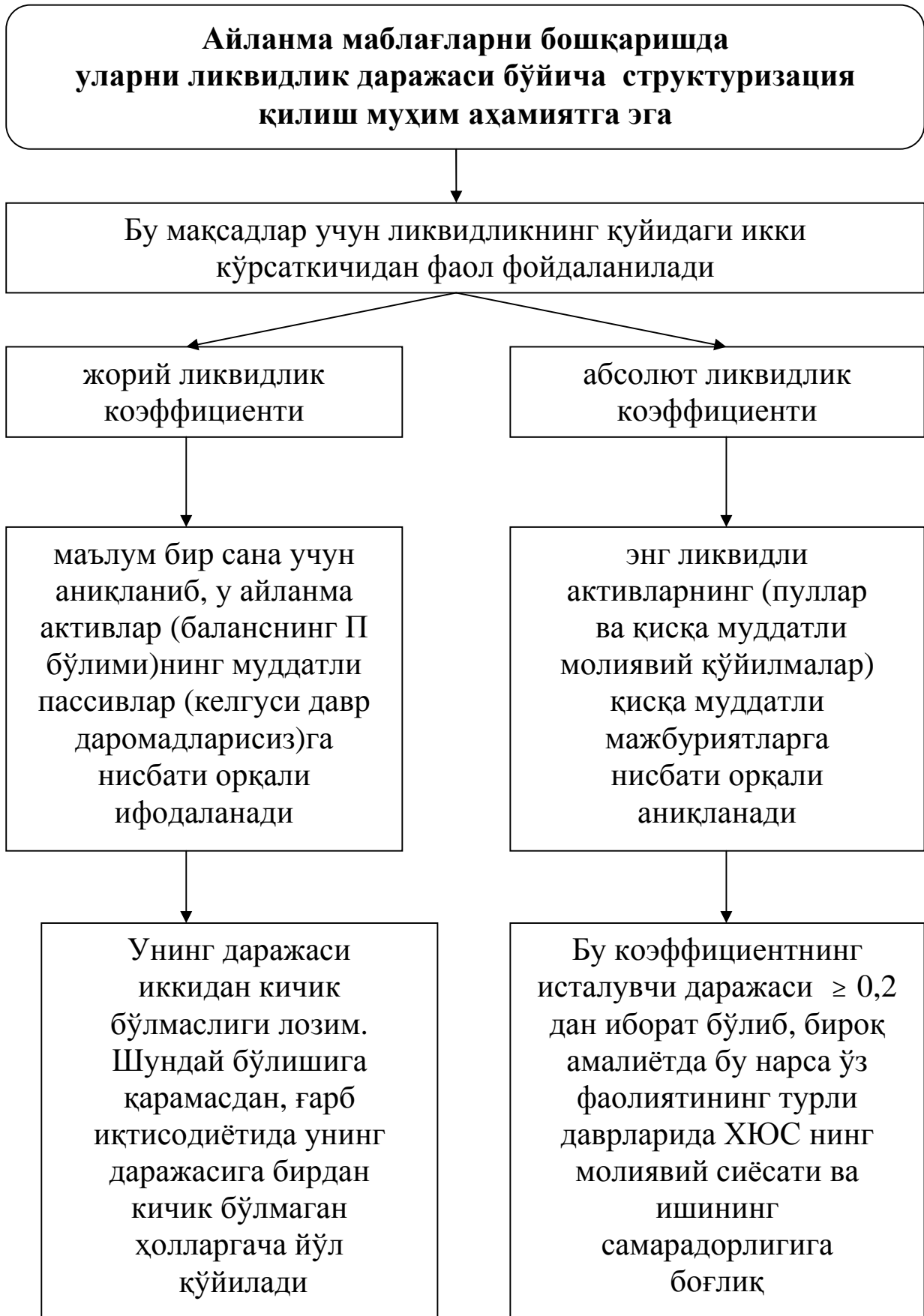
Соф айланма капитал

ХЮС молиявий-хўжалик фаолияти самарадорлигини таъминлашда ва молиявий таҳлилда соф айланма капитални мониторинг қилиш муҳим роль ўйнайди

Умумий кўринишда соф айланма капитал айланма активлар ва қисқа муддатли мажбуриятлар ўртасидаги фарқдан иборат

Соф айланма капитални бошқаришнинг натижалчилигини соф айланма капиталнинг айланиш коэффиценти характерлаб беради

Соф айланма капиталнинг айланиш коэффиценти реализациядан олинган соф тушум ва соф айланма капиталнинг ўртача қиймати ўртасидаги нисбатдан иборат

**Бозор иқтисодиёти шароитида
айланма капиталдан фойдаланишнинг самарадорлигига
таъсир қилувчи омиллар**

тўлов интизомининг аҳволи

айланма маблағларнинг турли функционал элементларига
жойлаштирилган қўйилмаларнинг ҳажми

ишлаб чиқариш соҳасида аylanма капиталдан самарали
фойдаланишга ишлаб чиқаришнинг чиқитларсиз юқори
технологияларга асосланганлиги

материаллар қийматининг пасайиши

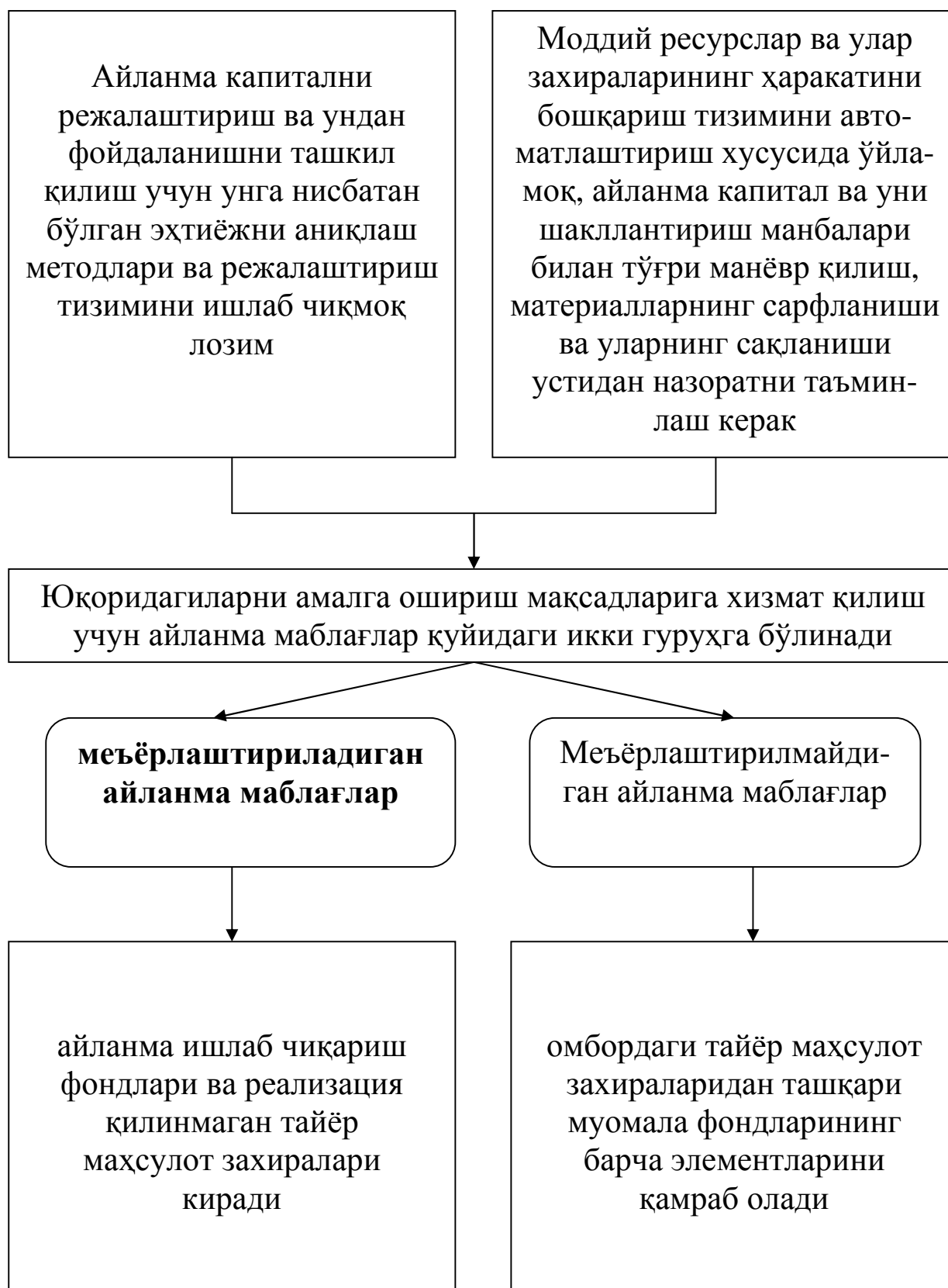
ишлаб чиқариш ва муомала харажатларини минимал-
лаштириш

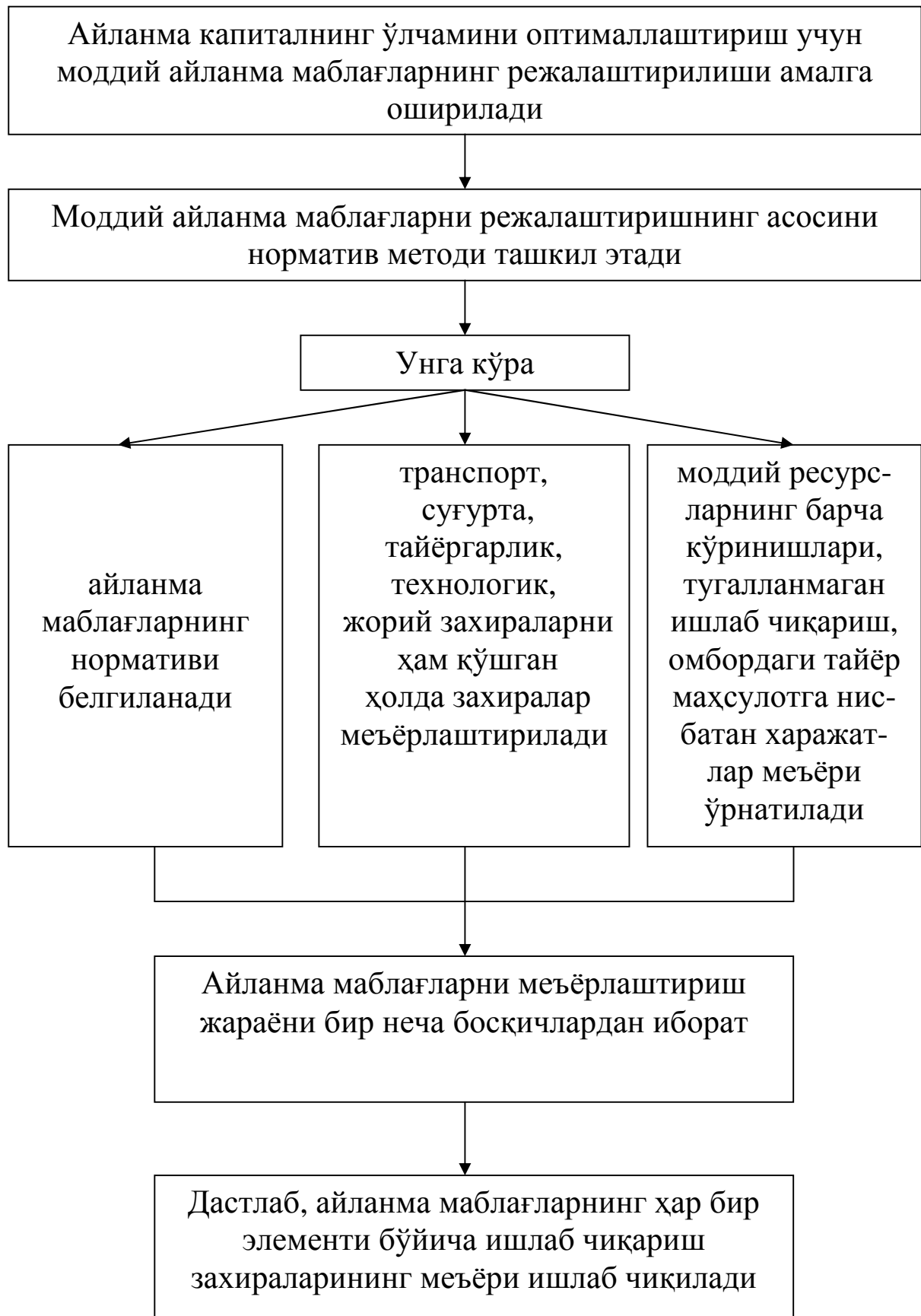
ишлаб чиқариш захиралари ва уларнинг ҳаракатини оқи-
лона ташкил қилиш ҳамда натижали бошқарув

мол етказиб берувчилар ва истеъмолчилар билан ишларни
яхшилаш, самарали хўжалик алоқаларидан фойдаланиш,
замонавий маркетингни амалга ошириш, тайёр маҳсулот
захираларини камайтириш ва унинг реализация қилиниши-
ни тезлаштириш

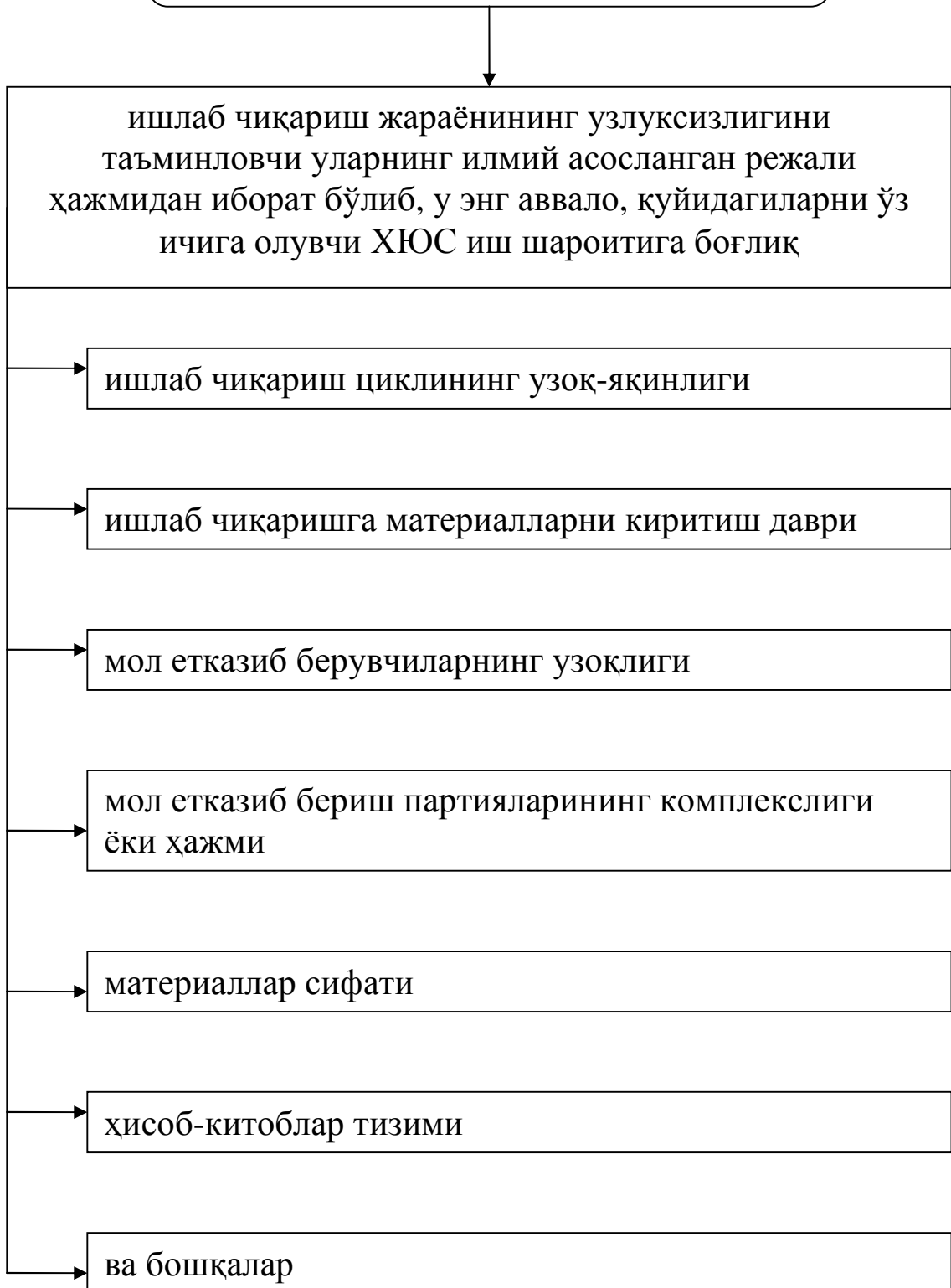
тўлов қобилиятини таъминлаш (мустаҳкамлаш) ва маблағ-
ларнинг айланувчанлигини тезлаштириш мақсадида дебиторлик
қарзлари ва пул оқимларини бошқаришни яхшилаш

4.3. Айланма маблағларни меъёрлаштириш

Ишлаб чиқариш захираларининг меъёри

Меъёр меъёрлаштириладиган моддий ресурсларга (уларнинг ҳар бир тури бўйича) бўлган ўртача кунлик эҳтиёж (харажат)ларнинг ҳажми ва мол етказиб беришлар ўртача интервалнинг узунлигини ҳисобга олган ҳолда кунлик захираларда ўрнатилади

Кунларда ифодаланган захиралар ва маълум бир кўринишдаги товар-моддий бойликлар харажатларининг меъёри асосида меъёрлаштириладиган захираларни яратиш учун зарур бўлган айланма маблағларнинг ҳажми аниқланади

Агар меъёр кунларда аниқланса, у ҳолда айланма маблағларнинг нормативи ХЮС нинг нормал фаолият кўрсатиши учун минимал даражада зарур бўлган товар-моддий бойликларнинг пулда ифодаланган режалаштирилган захираларидан иборат

Қандайдир бир ресурсларнинг захираларига аванслаштирилдиган айланма маблағлар нормативи айланма маблағларга бўлган кунлик эҳтиёж, ўртача интервал давомийлиги ва айланма маблағ бирлигининг баҳоси ўртасидаги кўпайтмага тенг

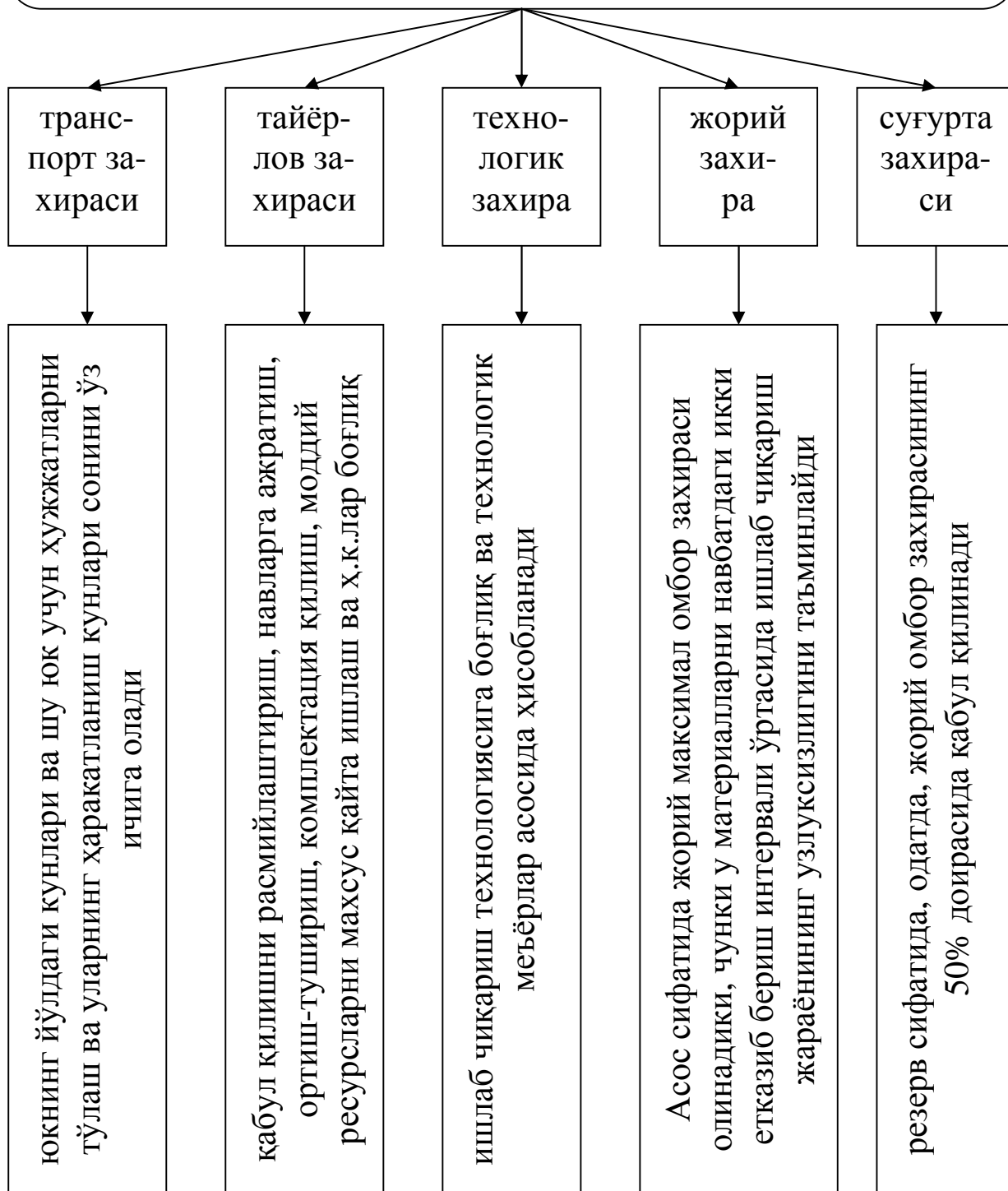
Айланма маблағларнинг ҳар бир элементлари бўйича нормативнинг алоҳида ҳисобланиши натижасида хусусий нормативлар вужудга келади

Ўз навбатида, барча хусусий нормативларни жамлаш натижасида йиғма (жамланган) норматив ҳосил бўлади

Хом ашё, материаллар ва ярим тайёр маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича захираларнинг кунлик меъёри қуйидаги захиралар суммаларини инобатга олиб ўрнатилади

5-боб. Хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш чиқимлари, фойдаси ва рентабеллиги

5.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг харажатлари: моҳияти, таркиби, классификацияланиши ва самарадорлигини баҳолаш

“Ишлаб чиқариш харажатлари” ва “ишлаб чиқариш чиқимлари” тушунчалари бир хил маъно англатмайди. Бу тушунчаларнинг иккинчиси биринчисига нисбатан кенгроқ бўлиб, жамият нуқтаи назаридан у жонли ва буюмлашган меҳнатнинг барча ҳажмини ўзида мужассам этади ва маҳсулотнинг қийматига тенг. “Ишлаб чиқариш чиқимлари” тушунчаси, аксарият ҳолларда, иқтисодиётнинг маълум бир соҳаси билан боғланган (масалан, ишлаб чиқариш чиқимлари, муомала чиқимлари ва бошқалар).

Ишлаб чиқариш чиқимларини дастлаб икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- аниқ ёки ҳақиқатдаги чиқимлар;
- аниқ бўлмаган чиқимлар.

Аниқ ёки ҳақиқатдаги чиқимлар ХҮОС томонидан амалга оширилган аниқ харажатлардан – иш ҳақи, хом ашё ва материаллар харажатлари, ижара учун тўлов ва бошқалардан иборат. Аниқ бўлмаган, алмашган чиқимлар ёки қўлдан бой берилган, қўлдан чиқарилган имкониятлар чиқимлари эса шу билан боғлиқки, ХҮОС маҳсулот ишлаб чиқариш учун капиталдан фойдаланиб, шунинг ўзида унинг муқобил фойдаланиш имкониятини қўлдан чиқаради. Маблағларнинг чекланганлиги уларнинг фойдалилик даражасига қараб мавжуд имкониятларнинг вариантларидан фойдаланишга ХҮОС ни мажбур қилади. Бунда ҳар доим қўлдан чиқарилган, бой берилган фойдалар элементлари, демак, аниқ бўлмаган чиқимлар элементлари мавжуд бўлади. У ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқаришни давом эттириш ёки уни янада кенгайтириш хусусида ҳар қандай бошқарув қарори аниқ ва аниқ бўлмаган чиқимларнинг ҳисобкитобига асосланади. У ёки бу иқтисодий қарор ўртасидаги танлашни ҳар доим бошқа мақсадларга эришиш учун онгли равишда йўқотилган ёки рад этилган имкониятларни характерлайди.

“ХЮС нинг харажатлари” тушунчаси “ХЮС нинг чиқимлари” тушунчасидан фарқ қилиб, улар бевосита молиявий категориялар ва биринчи навбатда маҳсулот таннархи билан узвий боғланган. Шунинг учун ҳам, ХЮС нинг харажатларига унинг моҳиятини ифодаловчи қуйидагича таъриф бериш мумкин: *фойда олиш ёки ХЮС нинг бошқа мақсадларига эришиш учун фойдаланиладиган ресурсларнинг пул қийматига ХЮС нинг харажатлари дейилади.*

“Харажатлар” тушунчаси “таннарх” тушунчасига нисбатан кенгроқ ҳисобланади. Чунки таннарх умумий харажатларнинг бир қисмини (оддий такрор ишлаб чиқариш харажатларини) ўзида акс эттиради.

Маҳсулот (иш ва хизмат) таннархи маҳсулот (иш ва хизмат)-ни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий фондлар, меҳнат ресурслари ва уларни ишлаб чиқариш ҳамда реализация қилиш бошқа харажатларининг қиймат баҳосидан иборат. Амалиётда “маҳсулотнинг умумий таннархи” ва “маҳсулот бирлигининг таннархи” тушунчаларидан кенг фойдаланилади.

Иқтисодиётнинг турли тармоқларида (саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо, умумий овқатланиш, қурилиш ва б.) ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархи таркибига харажатларни акс эттиришнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Таннархга киритиладиган харажатларнинг таркиби, бир томондан, ҳаётга татбиқ этилаётган солик сиёсатига ва иккинчи томондан, иқтисодиётнинг аҳволи ва таркибий тузилишига боғлиқ.

ХЮС фаолиятининг шарт-шароитлари ва йўналишларига боғлиқ равишда харажатлар қуйидаги икки йирик гуруҳга бўлинади:

- ишлаб чиқариш ва реализация билан боғлиқ бўлган харажатлар;

- реализациядан ташқари харажатлар;

Ишлаб чиқариш ва реализация билан боғлиқ бўлган харажатлар таркибига, одатда, қуйидагилар киритилади:

- маҳсулотларни тайёрлаш, сақлаш ва етказиб бериш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш, товар (иш, хизмат, мулкый ҳуқуқ) ларни сотиб олиш ва реализация қилиш харажатлари;

- асосий воситалар ва бошқа мол-мулкларни сақлаш ва эксплуатация қилиш, таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш, шунингдек, уларни тузатилган ҳолатда сақлаб туриш харажатлари;

- табиий ресурсларни ўзлаштириш харажатлари;

- илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари билан боғлиқ бўлган харажатлар;
- мажбурий ва ихтиёрий суғурта харажатлари;
- ишлаб чиқариш ва реализация билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар.

Юқоридагилардан ташқари бу харажатлар яна қуйидагича классификация қилиниши мумкин:

- моддий харажатлар;
- меҳнат ҳақи харажатлари;
- ҳисобланган амортизация суммалари;
- бошқа харажатлар.

ХЮС умумий харажатларининг суммасидан иборат бўлган ишлаб чиқариш таннархининг таркибига қуйидагилар киради:

- моддий харажатлар;
- амортизация ажратмалари;
- меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ижтимоий эҳтиёжларга ажратмалар;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқларининг ўзгариши ва бошқа харажатлар;
- келгуси давр харажатлари;
- келгуси харажатлар ва тўловлар резервлари
- ва бошқалар.

Реализациядан ташқари харажатлар маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш билан боғлиқ бўлмайди.

Ресурсларнинг самарали бошқарувчанлигини таъминлаш учун маҳсулотнинг таннархи ХЮС нинг алоҳида олинган бўлинмалари бўйича ҳисобланади. У ўз ичига шу бўлинманинг харажатларини олиб, маълум давр учун ХЮС харажатларининг режали ҳисобини, яъни бюджетини (сметасини) тузиш учун асос бўлади.

ХЮС нинг барча харажатларини турли йўналишлар бўйича (у ёки бу классификациянинг асосида нима қўйилганлигига боғлиқ равишда) классификация қилиш мумкин. Одатда, харажатларнинг классификацияси уларнинг қуйидаги белгилар бўйича гуруҳларга ажратилишини ўз ичига олади:

- ишлаб чиқаришнинг ҳажмига нисбатан;
- иқтисодий элементларига кўра;
- калькуляция моддалари бўйича;
- маҳсулот таннархига ўтказилиш усулига мувофиқ;

- давлат томонидан тартибга солиниш даражасига қараб;
- ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан харажатлар қуйидаги гуруҳларга классификация қилинади:

- доимий харажатлар;
- ўзгарувчан харажатлар.

Доимий харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмайди. Бу харажатлар, ҳатто ХЮС фаолияти тўхтаб қолган ҳолларда ҳам ёки унинг ташкил қилиниш даврида ҳам мавжуд бўлади. Бундай харажатларнинг қаторига ўз асосий фондларининг амортизацияси, биноларнинг ижараси, маъмурият ва хизмат кўрсатувчи ходимларга иш ҳақи, солиқларнинг айрим кўринишлари ва бошқалар киради.

Ўзгарувчан харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан пропорционал равишда ўзгаради. Бундай харажатларнинг таркиби хом ашё, материаллар, бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар, технологик эҳтиёжлар учун ёқилғи ва энергия, асосий ишчиларнинг иш ҳақлари ва бошқалар билан боғлиқ бўлган харажатлардан иборат.

Бир вақтнинг ўзида ХЮС харажатларининг доимий харажатлар ва ўзгарувчан харажатларга бўлиниши шартли характерга эга. Бунинг сабаби шундаки, узоқ вақт давомида ХЮС нинг барча харажатлари ўзгаради. Шунинг учун ҳам, улар кўп ҳолларда шартли-доимий ва шартли-ўзгарувчан харажатлар деб юритилади. Харажатларнинг бундай бўлинишидан зарарсизлик таҳлил қилинганда, ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг таркибий тузилмасини оптималлаштиришда, шунингдек, молиявий режалаштиришни амалга оширишда фойдаланилади. Доимий харажатлар ва ўзгарувчан харажатларнинг йиғиндиси маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатларининг умумий суммасини ташкил этади.

Иқтисодий элементларига кўра харажатларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

а) моддий харажатлар:

- хом ашё ва материаллар;
- сотиб олинган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар;
- ёқилғи;
- технологик мақсадлар учун электр энергияси;
- ва бошқалар.

- б) меҳнат ҳақи харажатлари;
- в) тасдиқланган ягона ижтимоий солиқ ставкасига мувофиқ равишда иш ҳақи фондига ҳисоблашлар;
- г) асосий воситаларнинг амортизацияси;
- д) бошқа харажатлар:
  - ижара ҳақи;
  - мажбурий суғурта тўловлари;
  - таннарх таркибига киритиладиган солиқлар;
  - ва бошқалар.

Иқтисодий элементлар харажат кўринишлари бўлиб, улар маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилишда аниқ бир вазифани бажаради. Харажатларнинг иқтисодий элементларга бўлинишидан маҳсулот барча ҳажмини ишлаб чиқариш харажатларининг сметасини тузишда фойдаланилади. Таннархнинг элементли таркибий тузилмаси харажатлар у ёки бу кўриниши салмоғига боғлиқ равишда саноатнинг тармоқлари бўйича фарқланади. Агар материал сиғимли тармоқларда маҳсулот таннархининг таркибида моддий харажатлар ҳал қилувчи ўринни эгалласа, меҳнат сиғимли тармоқларда асосий ҳисса меҳнат ҳақиға тўғри келади. Энергия сиғимли тармоқлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг таннархида энергетика ресурсларининг харажатлари (рангли металлургия, химия саноати, енгил металлларни ишлаб чиқариш) катта салмоқни эгаллайди. Ўз навбатида, фонд сиғимли тармоқларда катта салмоқ асосий фондларнинг амортизацияси ва уларни сақлаш билан боғлиқ бўлган харажатларга тўғри келади.

Калькуляция моддалари бўйича харажатлар қуйидагиларга бўлиниши мумкин:

- хом ашё ва материаллар;
- қайтарилувчи чиқиндилар;
- технологик мақсадлар учун ёқилғи ва энергия;
- асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг асосий ва қўшимча иш ҳақлари;
- ягона ижтимоий солиққа ҳисоблашлар;
- машина ва дастгоҳларни сақлаш харажатлари;
- умумишлаб чиқариш харажатлари;
- умумхўжалик харажатлари;
- бошқа ишлаб чиқариш харажатлари;
- тижорий харажатлар.

Харажатларни калькуляция моддалари бўйича классификация қилиниши маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича унинг ўзига хос бўлган хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Бу белгига кўра ХЮС ларнинг харажатлари иккига бўлинади:

- тўғри харажатлар;
- эгри харажатлар.

Тўғри харажатларга маҳсулотнинг аниқ бир турини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар киради. Улар шу маҳсулотнинг таннархига бевосита киритилиши мумкин. Масалан, хом ашё, асосий материал харажатлари, сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва маҳсулотнинг маълум бир тури бўйича бутловчи буюмлар билан боғлиқ бўлган харажатлар ана шундай харажатлар ҳисобланади. Эгри харажатлар бутун ХЮС да ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш ёки маҳсулотларнинг бир неча турларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади. Масалан, бинолар ва дастгоҳларни сақлаш, уларни таъмирлаш харажатлари, бошқарув аппаратига тегишли бўлган иш ҳақи харажатлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу харажатлар конкрет турдаги буюмларнинг таннархига қандайдир бир шартли асосга кўра пропорционал равишда, кўп ҳолларда, тўғри харажатларга нисбатан тўғри пропорционал равишда киритилади.

Давлат томонидан тартибга солиниш даражасига қараб харажатлар иккига бўлинади:

- меъёрлаштирилмайдиган харажатлар;
- меъёрлаштирилмайдиган харажатлар.

Харажатларнинг бундай бўлиниши, одатда, солиққа тортиш соҳасида тегишли қарор қабул қилинаётган пайтда қўлланилади. Меъёрлаштирилмайдиган харажатларга солиққа тортиладиган фойдани ҳисоблаш мақсадида ўрнатилган меъёрлар доирасидаги харажатлар киради.

Чиқимларни камайтириш ХЮС иши самарадорлигини оширишнинг энг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Одатда, чиқимларни камайтиришнинг қуйидаги асосий йўллари ажратилиб кўрсатилади:

- ресурсларни тежайдиган ишлаб чиқариш инновацион технологияларни қўллаш;
- меҳнат унумдорлигини ошириш;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқариш сифатини яхшилаш;

- кадрларнинг малакавий даражасини ошириш;
- ХЮС тараққиётининг стратегик мақсадларини асослаш ва қабул қилинган стратегияни аниқ ижро этиш;
- ХЮС ни бошқариш техникаси ва технологиясини такомиллаштириш, қабул қилинган бошқарув қарорларининг асосланганлигини таъминлаш;
- хом ашё ва материал харажатларининг салмоғини пасайтириш, таъминловчи хизматларнинг узлуксиз ишлашига эришиш;
- маркетинг хизматининг самарали ишлаши, ХЮС нинг маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- ХЮС даги йўқотишларнинг барча кўринишларини қисқартириш, чиқиндилар, иккиламчи материаллар ва энергоресурслардан, йўловчи маҳсулотлардан ва ҳ.к.лардан фойдаланиш.

ХЮС харажатларини таҳлил қилиш учун асос бўлиб бюджетлаштириш (сметаларни ишлаб чиқиш, харажатларни режалаштириш ва фарқланишни назорат қилиш) хизмат қилади. Бу харажатларни қисқартиришдаги узилишларни амалга ошириш бўйича ХЮС турли бўлинмаларининг ҳаракатини аниқлашга имкон беради, бу ишнинг истиқболли йўналишларини аниқлайди.

Моддий харажатлар (FIFO, LIFO, қийматнинг ўртача тортилувчанлигига кўра баҳолаш), меҳнат харажатлари, амортизация ажратмалари ва уларнинг бошқа кўринишларини ҳисоблаш методикаси таҳлил жараёнида муҳим таркибий қисм сифатида майдонга чиқади.

ХЮС харажатларини самарали бошқариш учун зарур бўладиган юқорида санаб ўтилган таркибий қисмлардан (режалаштириш, ҳисоб-китоб методлари, бюджетлаштириш, таҳлил) ташқари яна бошқарув ҳисобини ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, уни йўлга қўймасдан туриб, харажатларни самарали бошқаришнинг иложи йўқ. Бошқарув ҳисоби харажатларнинг доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлинишига, ХЮС нинг хўжалик юритиш шароитларига боғлиқ равишда уларнинг хусусиятларига асосланади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш чиқимларини камайитириш ХЮС нинг мол етказиб берувчилар билан муносабатларини ривожлантириш ва оптималлаштириш бўйича режали ишига, меҳнат, моддий ва молиявий ресурслардан оқилона фойдаланишига, истеъмолчиларнинг талабларига ва илмий-техника тараққиёти ютуқларига жавоб берадиган ҳаракатчан ишлаб чиқаришни яратишига боғлиқ.

5.2. Фойда, уни шакллантириш ва ундан фойдаланиш

ХЮС нинг барча молиявий ресурслари ўз маблағлари ҳисобидан, молия ва кредит бозорларидан жалб қилинадиган ресурслар ҳисобидан, узоқ муддатли, қисқа муддатли кредитлаштириш ва кредиторлик қарзларидан иборат бўлган қарзий маблағлар кўринишидаги ресурслардан ташкил топади.

ХЮС нинг ўз маблағлари қуйидагилар ҳисобидан шаклланади:

- маҳсулотни реализация қилишдан олинган тушум;
- молиявий операциялардан келадиган даромадлар;
- инвестицион фаолиятдан олинган даромадлар;
- бошқа даромадлар.

Шунингдек, ўз фаолияти ҳисобидан пулларнинг келиб тушиши амортизация ажратмалари, чиқиб кетган мол-мулкни сотиш, мақсадли тушумлар, қурилишда ички ресурсларни мобилизация қилиш, ХЮС иштирокчиларининг аъзолик ва бошқа бадалларининг келиб тушиши ҳисобидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Молиявий бозордан жалб қилинадиган ресурслар акция, облигация ва бошқа қимматли қоғозларнинг эмиссияси ва сотилиши натижасида ва шунингдек, кредитлар ҳисобидан шаклланади.

Қайта тақсимлаш тартибида олинадиган тушумларга суғурта қопламалари, холдинглар, ассоциациялар ёки бошқа тармоқ тузилмаларидан келиб тушадиган молиявий ресурслар киради.

Инвестицион фаолиятдан ресурслар ХЮС га қимматли қоғозлар, бошқа ХЮС ларга ҳиссали иштирок этишдан ва ҳ.к.лардан олинадиган дивидендлар ва фоизлар кўринишида келиб тушади.

Юқоридаги барча манбалар ҳисобидан ХЮС нинг харажатлари амалга оширилади.

ХЮС нинг даромадлари ва харажатлари, унинг бюджет ва бюджетдан ташқари фондлар билан ўзаро алоқалари чоракларга бўлинган тарзда тегишли йил учун тузиладиган молиявий режада ўз аксини топади. Молиявий режа ХЮС молиявий фаолиятининг ташкил қилиниши ва унинг натижаси ҳисобланган фойдани акс эттирувчи асосий ҳужжат бўлиб хизмат қилади.

Амалиётда ҳамма вақт ҳам фойданинг мазмун-моҳияти бир хил тарзда ифодаланилмайди. Одатда, фойда деганда ХЮС, фирма, корпорациялар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятининг умумлаштирилган тарзда баҳоловчи кўрсаткич, даромаднинг маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализа-

ция қилиш билан боғлиқ бўлган барча харажатлар устидан ошган қисми тушунилади.

Амалий фаолиятда эса “фойда”нинг барча тушунчаларини қуйидаги уч гуруҳга бирлаштириш мумкин:

- реализация қилинадиган товар (хизмат) лар сотиш баҳоси билан уларни ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги фарқ сифатида ўлчанадиган фойда;

- соф активларнинг йил охиридаги ва йил бошидаги ўлчамларининг фарқи сифатида ўлчанадиган фаолиятнинг айрим даврига тегишли бўлган фойда (унинг капиталлаштирилганлиги);

- фойдани капиталдан олинган даромад сифатида тушуниш.

Фойданинг маъно-мазмунини аниқлашга бўлган ёндашувнинг турлича эканлигидан компаниялар томонидан тақдим этиладиган ҳисобот маълумотларининг стандарт пакетларига қараб туриб, унинг миқдори тўғрисида аниқ бир фикрни айтишнинг ҳамма вақт ҳам иложи йўқ.

Фаолиятнинг молиявий натижаларини таҳлил қилишда ХЮС лар, кўп ҳолларда, фойданинг қуйидаги кўринишларига (тушунчаларига) таянади:

- асос фойда;
- баланс фойда;
- соф фойда ёки соф даромад.

Асос фойда дейилганда ҳисобот даврида кутилаётган фойда тушунилади. Бу кўрсаткич асос рентабелликни ҳисоблашда, номенклатура позициялари бўйича миқдор ва таннарх аниқ маълум бўлмаган пайтда кенг ассортиментли буюмлар тайёрловчи ХЮС лар, бирлашмалар бўйича режалаштирилаётган йил учун фойда аналитик методда аниқланаётганда қўлланилади.

Баланс фойда ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фаолиятининг барча турлари бўйича олинган фойданинг умумий суммасидан иборат.

Соф фойда ёки соф даромад операцион давр мобайнида олинган тушумдан барча чегирмалар ва харажатлар чиқарилганидан сўнг вужудга келиши мумкин. Маълум бир миқдорда соф фойданинг (нетто-фойданинг) олиншига эришилсагина тадбиркорлик жараёнини амалга ошириш ўзининг мазмунига эга бўлади.

Ҳисоботларда фойда қуйидаги кўринишларда акс этирилиши мумкин:

- ялпи фойда;

- операцион фойда;
- соф фойда.

ХЮС лар фаолиятининг умумий молиявий натижалари фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботда ўз аксини топади. Бу ҳисобот молиявий таҳлил учун зарур бўлган қуйидаги муҳим маълумотларни ўзида мужассам этади:

- маҳсулотни реализация қилишдан олинган тушум суммаси;
- солиққа тортилгунга қадар фойда суммаси;
- фойдадан олинадиган солиқ суммаси;
- ХЮС нинг ихтиёрида қолдириладиган фойда (соф фойда ёки фойда-нетто) суммаси.

Фойдани таҳлил қилиш учун айрим кўрсаткичлар юқоридаги ҳисоботда мавжуд бўлмаганлиги учун баъзи бир аналитик индикаторлар қўшимча тарзда ҳисобланмоғи лозим. Бундан ташқари, бу жараёнда ХЮС фаолиятига ички ва ташқи омилларнинг ҳамда солиқ омилининг таъсирини алоҳида-алоҳида таҳлил қилиш имкониятига эга бўлиш жуда муҳим. Шунингдек, таҳлил учун қулай шаклда ҳар қандай маълумотни оператив равишда олиш ҳам муҳим ҳисобланади.

Фойдани таҳлил қилишда уни шакллантиришнинг турли манбаларини ҳисобга олиш керак. Бу манбаларнинг маълум бир қисми фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботда ифодаланган, у ерда улар, биринчидан фаолиятнинг одатдаги кўриниши бўйича даромадлар ва харажатлар, иккинчидан эса, бошқа даромадлар ва харажатлар сифатида гуруҳлаштирилади.

Фаолиятнинг одатдаги кўриниши бўйича даромадлар ва харажатлар қуйидаги тарзда ҳисобланади: энг аввало, сотилган товарлар, маҳсулотлар, ишлар, хизматлардан (қўшилган қиймат солиғи, акцизлар ва шуларга ўхшаш мажбурий тўловлар чегирилган) олинган тушум ва уларнинг таннархи ўртасидаги фарқдан иборат бўлган ялпи фойда аниқланади.

Ялпи фойдадан тижорий ва бошқарув харажатлари чегирилса, сотувдан олинган фойда пайдо бўладики, у фаолиятнинг одатдаги кўринишидан фойдани характерлайди. Ундан сўнг бошқа даромадлар ва харажатларни ҳисобга олган ҳолда солиққа тортилгунча фойда ҳисобланади. Одатда, бошқа даромадлар ва харажатлар қуйидагилардан иборат бўлади:

- олиниши лозим бўлган фоизлар;
- тўланиши лозим бўлган фоизлар;

- бошқа ташкилотларнинг фаолиятига иштирок этишдан олинган даромадлар;
- бошқа операцион даромадлар;
- реализациядан ташқаридаги даромадлар;
- реализациядан ташқаридаги харажатлар.

Фойдани таҳлил қилишнинг асосий мақсади ҳисобот даври давомидаги ХЮС фаолиятининг самарадорлигини кўрсатишдан иборат. Бухгалтерия ҳисоби ХЮС нинг даромадлари ва харажатлари, шунингдек, унинг соф молиявий натижаси – соф фойда – тўғрисида маълумот олишга имкон беради. Юқорида таъкидланганидек, солиққа тортилгунга қадар фойданинг суммаси аниқланганидан сўнг унинг миқдори солиқ қонунчилигига мувофиқ коррективировка қилиши ва фойда ҳисобидан қопланадиган солиқларнинг суммаси чегирилмоғи лозим.

Ялпи фойда, сотувдан олинган фойда, солиққа тортилгунга қадар бўлган фойда ва ниҳоят, соф фойдани формулада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

$$\mathbf{ЯФ}_к = \mathbf{T}_р - \mathbf{T}_м$$

Бу ерда: $\mathbf{ЯФ}_к$ – ХЮС нинг ялпи фойдаси;

$\mathbf{T}_р$ – товарлар, маҳсулотлар, ишлар ва хизматларни реализация қилишдан олинган тушум;

$\mathbf{T}_м$ – сотилган товарлар, маҳсулотлар ва хизматларнинг таннари.

$$\mathbf{СОФ}_к = \mathbf{ЯФ}_к - \mathbf{ТХ} - \mathbf{БХ}$$

Бу ерда: $\mathbf{СОФ}_к$ – ХЮС нинг сотувдан олган фойдаси;

$\mathbf{ЯФ}_к$ – ХЮС нинг ялпи фойдаси;

$\mathbf{ТХ}$ – тижорий харажатлар;

$\mathbf{БХ}$ – бошқарув харажатлари.

$$\mathbf{СТФ}_к = \mathbf{СОФ}_к + \mathbf{БД} - \mathbf{БХ}$$

Бу ерда: $\mathbf{СТФ}_к$ – солиққа тортилгунга қадар ХЮС нинг фойдаси;

$\mathbf{СОФ}_к$ – ХЮС нинг сотувдан олган фойдаси;

$\mathbf{БД}$ – бошқа даромадлар;

$\mathbf{БХ}$ – бошқа харажатлар.

$$CF_k = CTF_k - FOC$$

- Бу ерда: CF_k – ХЮС нинг соф фойдаси;
 CTF_k – солиққа тортилгунга қадар ХЮС нинг фойдаси;
 FOC – фойдадан олинган солиқ.

Фойдадан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан сўнг унинг қолган қисми ХЮС томонидан мустақил равишда тақсимланади ва фойдаланилади. Фойданинг бу қисми инвестицион, ишлаб чиқариш ва ижтимоий характердаги эҳтиёжларга сарфланиши мумкин. Уни тақсимлаш жараёнида, албатта, ХЮС нинг капитал қўйилмаларга бўлган эҳтиёжи ҳисобга олинмоғи лозим. Шунинг учун ҳам, бозор конъюнктурасини ҳисобга олган ҳолда фойдадан ишлаб чиқаришни ривожлантириш фондига ажратмаларнинг миқдори аниқланади ва улар капитал қўйилмалар, айланма маблағларни кўпайтириш, илмий-тадқиқот ва лойиҳа-конструкторлик ишларини таъминлаш, янги технологияларни жорий этиш учун фойдаланилади.

Фойда ҳисобидан резерв фонди ҳам шакллантирилади, чунки бозор иқтисодиёти шароитида ишбилармонлик рискларининг даражаси кескин ошади. Бу фонд ҳар йиллик ажратмалар ҳисобидан ташкил қилинади. Ажратмаларнинг ўлчами эса ХЮС нинг таъсис ҳужжатларига мувофиқ белгиланади.

5.3. Рентабеллик ва уни ошириш йўллари

ХЮС нинг фойдалилик даражасини аниқлаш учун рентабеллик кўрсаткичларидан фойдаланилади. Улар олинган фойда суммасининг сарф қилинган маблағларга ёки реализация қилинган маҳсулотнинг ҳажмига нисбати билан аниқланади.

Молиявий таҳлил жараёнида рентабелликнинг қуйидаги кўрсаткичларидан тез-тез фойдаланилади:

- сотув (сотиш) рентабеллиги;
- ўзлик капиталнинг рентабеллиги;
- айланма активларнинг рентабеллиги;
- айланмадан ташқаридаги активларнинг рентабеллиги;
- инвестицияларнинг рентабеллиги.

Сотув рентабеллиги ХЮС сотуви (сотиши)нинг ҳажмида соф фойданинг салмоғини кўрсатади ва уни қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$K_{pc} = (C\Phi_k : CX) \times 100\%$$

Бу ерда: K_{pc} – сотув (сотиш) рентабеллиги;
 $C\Phi_k$ – ХЮС нинг соф фойдаси;
 CX – ХЮС нинг сотув (сотиш) ҳажми.

Ўз капиталининг рентабеллиги ХЮС нинг эгалари томонидан инвестиция қилинган капиталдан фойдаланиш самарадорлигини аниқлашга имкон беради. Одатда бу кўрсаткич маблағларнинг бошқа ХЮС ларга, қимматли қоғозларга ва депозитларга қўйилиши имконияти билан таққосланади. Бу кўрсаткич компаниянинг эгалари томонидан ХЮС га жойлаштирилган ҳар бир бирлик соф фойданинг қанча пул бирлиги “ишлаганлигини” кўрсатади ва формула ёрдамида қуйидагича ҳисобланади:

$$K_{рук} = (C\Phi_k : \dot{Y}K_k) \times 100\%$$

Бу ерда: $K_{рук}$ – ХЮС ўз капиталининг рентабеллиги;
 $C\Phi_k$ – ХЮС нинг соф фойдаси;
 $\dot{Y}K_k$ – ХЮС нинг ўзлик капитали.

Айланма активларнинг рентабеллиги айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини очиб беради ва уни қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$K_{рам} = C\Phi_k : ЖA_k$$

Бу ерда: $K_{рам}$ – ХЮС айланма активларининг рентабеллиги;
 $C\Phi_k$ – ХЮС нинг соф фойдаси;
 $ЖA_k$ – ХЮС нинг жорий (йиллик ўртача) активлари.

Айланмадан ташқаридаги активларнинг рентабеллиги кўрсаткичи компаниянинг асосий капиталига нисбатан ХЮС нинг етарли фойда ҳажмини таъминлаш қобилиятини акс эттиради. Уни формула ёрдамида қуйидагича ифодаласа бўлади:

$$K_{rata} = (C\Phi_k : УМА_k) \times 100\%$$

Бу ерда: K_{rata} – ХЮС айланмадан ташқари активларининг рентабеллиги;
 $C\Phi_k$ – ХЮС нинг соф фойдаси;
 $УМА_k$ – ХЮС нинг узоқ муддатли (йиллик ўртача) активлари.

Инвестицияларнинг рентабеллиги коэффициенти ХЮС рақобатбардошлиги ва инновационлигининг энг муҳим индикаторларидан бири ҳисобланади. Уни қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаш мумкин:

$$K_{pu} = C\Phi_k : (\dot{Y}K + УММ) \times 100\%$$

Бу ерда: K_{pu} – ХЮС инвестицияларининг рентабеллиги;
 $C\Phi_k$ – ХЮС нинг соф фойдаси;
 $\dot{Y}K$ – ХЮС нинг ўз капитали;
 $УММ$ – ХЮС нинг узоқ муддатли мажбуриятлари.

Рентабелликни ошириш йўналишлари омилларнинг қуйидаги гуруҳлари билан боғлиқ:

- фойда суммасини кўпайтириш;
- харажатларнинг даражасини ва фойдани олиш учун ресурсларни камайтириш.

Бу йўналишлар ҳар бир ХЮС да конкретлаштирилиши ва рентабелликни оширишнинг резервларини қидириб топиш ва улардан фойдаланиш асосида амалга оширилиши мумкин.

5.4. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

5-боб. Хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш чиқимлари, фойдаси ва рентабеллиги

5.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг харажатлари: моҳияти, таркиби, классификацияланиши ва самарадорлигини баҳолаш

- “Ишлаб чиқариш харажатлари” ва “ишлаб чиқариш чиқимлари” тушунчалари бир хил маънони англатадими? Уларнинг фарқли жиҳатлари нималардан иборат?
- Ишлаб чиқариш чиқимларини дастлаб неча гуруҳга бўлиш мумкин ва улар қандай номланади?
- Аниқ ёки ҳақиқатдаги чиқимлар қандай харажатларни ўз ичига олади?
- Аниқ бўлмаган, алмашган чиқимлар ёки қўлдан бой берилган, қўлдан чиқарилган имкониятлар чиқимлари нималардан иборат?
- ХЮС нинг харажатларига унинг моҳиятини ифодаловчи қандай таъриф бериш мумкин?
- “Харажатлар” тушунчаси “таннарх” тушунчасидан қандай фарқланади?
- ХЮС фаолиятининг шарт-шароитлари ва йўналишларига боғлиқ равишда харажатлар қандай гуруҳларга бўлинади?
- Ишлаб чиқариш ва реализация билан боғлиқ бўлган харажатлар таркибига, одатда, нималар киритилади?
- Ишлаб чиқариш ва реализация билан боғлиқ бўлган харажатлар қандай классификация қилиниши мумкин?
- ХЮС умумий харажатларининг суммасидан иборат бўлган ишлаб чиқариш таннархининг таркибига нималар киради?
- Одатда, харажатларнинг классификацияси уларнинг қандай белгилар бўйича гуруҳларга ажратилишини ўз ичига олади?
- Ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан харажатлар қандай гуруҳларга классификация қилинади ва уларнинг мазмуни нималардан иборат?
- Иқтисодий элементларига кўра харажатларни қандай гуруҳларга бўлиш мумкин ва уларнинг таркибига нималар киради?
- Калькуляция моддалари бўйича харажатлар нималарга бўлиниши мумкин?

- Тўғри харажатлар ва эгри харажатларнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари нималардан иборат?
- Давлат томонидан тартибга солиниш даражасига қараб харажатлар қандай харажатларга бўлинади?
- Чиқимларни камайтиришнинг қандай асосий йўллари мавжуд?

5.2. Фойда, уни шакллантириш ва ундан фойдаланиш

- ХЮС нинг барча молиявий ресурслари қандай ресурслардан ташкил топади?
- ХЮС нинг ўз маблағлари нималар ҳисобидан шаклланади?
- Молиявий бозордан жалб қилинадиган ресурсларга нималар киради?
- Қайта тақсимлаш тартибида олинadиган тушумларнинг таркиби нималардан иборат?
- Инвестицион фаолиятдан ресурслар ХЮС га қандай кўринишларда келиб тушади?
- Амалиётда ҳамма вақт ҳам фойданинг мазмун-моҳияти бир хил тарзда ифодаланавериладими ва фойда деганда нима тушунилади?
- Амалий фаолиятда “фойда”нинг барча тушунчаларини қандай гуруҳларга бирлаштириш мумкин?
- Фаолиятнинг молиявий натижаларини таҳлил қилишда ХЮС лар кўп ҳолларда фойданинг қандай кўринишларига (тушунчаларига) таянади?
  - Асос фойда дейилганда қандай фойда тушунилади?
  - Баланс фойда нимадан иборат?
  - Соф фойда ёки соф даромад қачон вужудга келиши мумкин?
  - Ҳисоботларда фойда қандай кўринишларда акс эттирилиши мумкин?
- ХЮС лар фаолиятининг умумий молиявий натижалари қандай ҳисоботда ўз аксини топади ва унда молиявий таҳлил учун зарур бўлган қандай муҳим маълумотлар мужассамлашган?
- Фаолиятнинг одатдаги кўриниши бўйича даромадлар ва харажатлар қандай тарзда ҳисобланади?
  - Бошқа даромадлар ва харажатлар нималардан иборат бўлади?
  - Фойдани таҳлил қилишнинг асосий мақсади нимадан иборат?

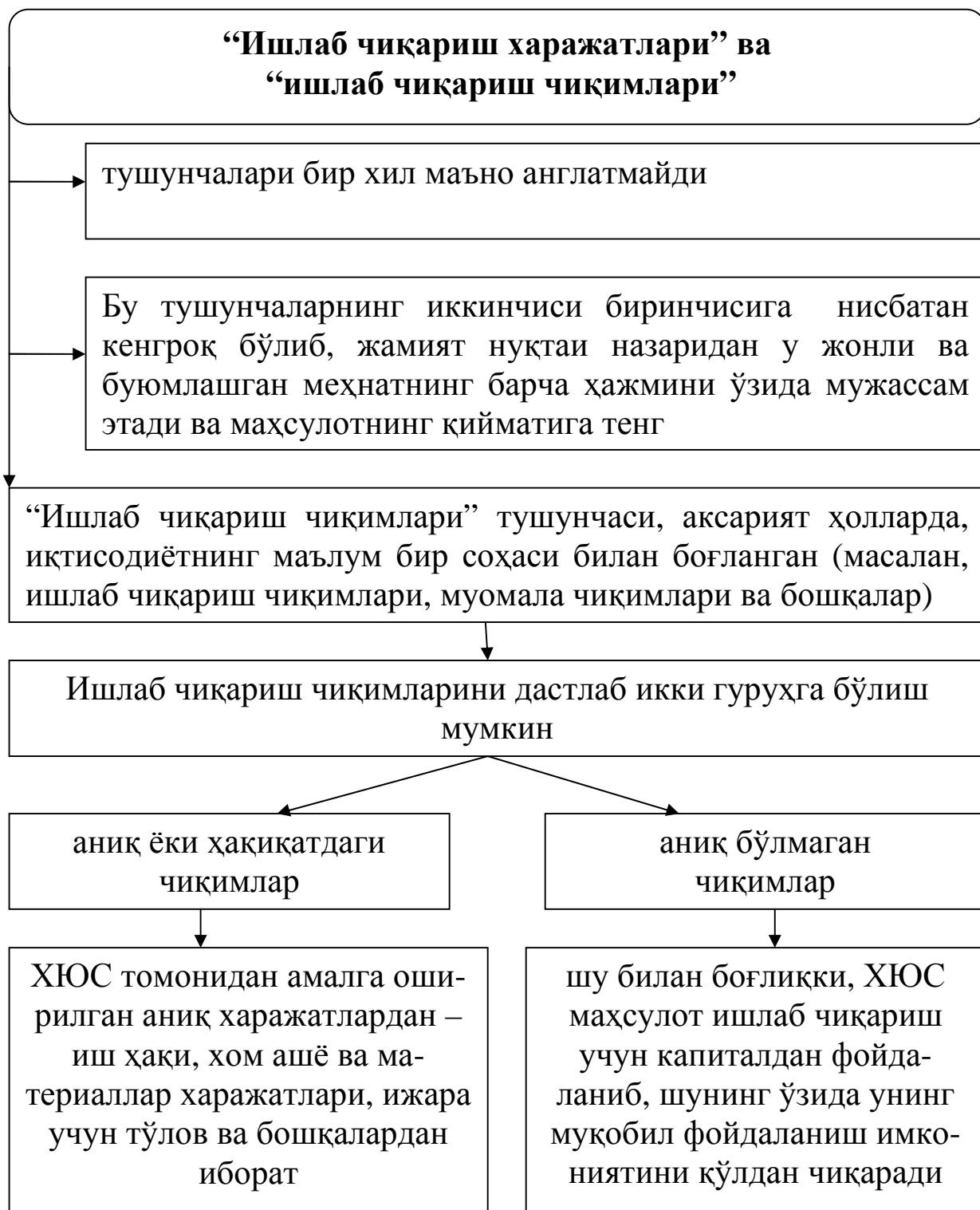
- Ялпи фойда, сотувдан олинган фойда, солиққа тортилгунга қадар бўлган фойда ва ниҳоят, соф фойда қандай аниқланади?
- Фойданинг тақсимланиш тартиби қандай?

5.3. Рентабеллик ва уни ошириш йўллари

- Рентабеллик кўрсаткичи ўзида нимани ифодалайди ва у қандай аниқланади?
- Молиявий таҳлил жараёнида рентабелликнинг қандай кўрсаткичларидан тез-тез фойдаланилади?
- Сотув (сотиш) рентабеллиги қандай аниқланади?
- Ўз капиталининг рентабеллигинин аниқлаш тартиби қандай?
- Айланма активларнинг рентабеллиги қандай аниқланади?
- Айланмадан ташқаридаги активларнинг рентабеллиги ўзида нимани акс эттиради?
- Инвестицияларнинг рентабеллиги коэффициенти қандай ҳисобланади?
- Рентабелликни ошириш йўналишлари омилларнинг қандай гуруҳлари билан боғлиқ?

5.5. Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар
5-боб. Хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш
чиқимлари, фойдаси ва рентабеллиги

5.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг харажатлари:
моҳияти, таркиби, классификацияланиши ва
самарадорлигини баҳолаш

ХҮОС нинг харажатлари

“ХҮОС нинг чиқимлари”дан фарқ қилиб, улар бевосита молиявий категориялар ва биринчи навбатда маҳсулот таннархи билан узвий боғланган

Шунинг учун ҳам, ХҮОС нинг харажатларига унинг моҳиятини ифодаловчи қуйидагича таъриф бериш мумкин

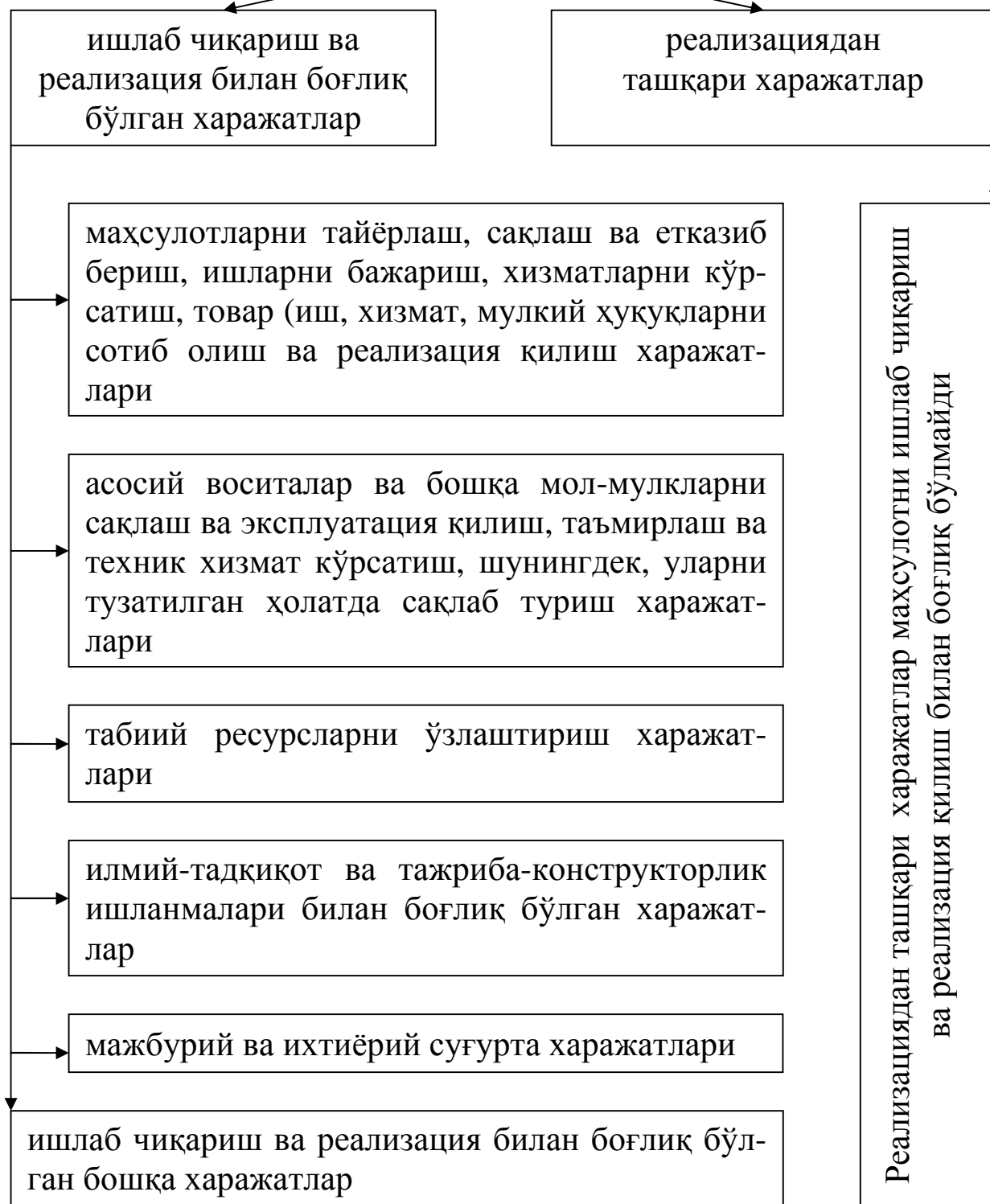
фойда олиш ёки ХҮОС нинг бошқа мақсадларига эришиш учун фойдаланиладиган ресурсларнинг пул қийматига ХҮОС нинг харажатлари дейилади

“Харажатлар” тушунчаси “таннарх” тушунчасига нисбатан кенгроқ ҳисобланади. Чунки таннарх умумий харажатларнинг бир қисмини (оддий такрор ишлаб чиқариш харажатларини) ўзида акс эттиради

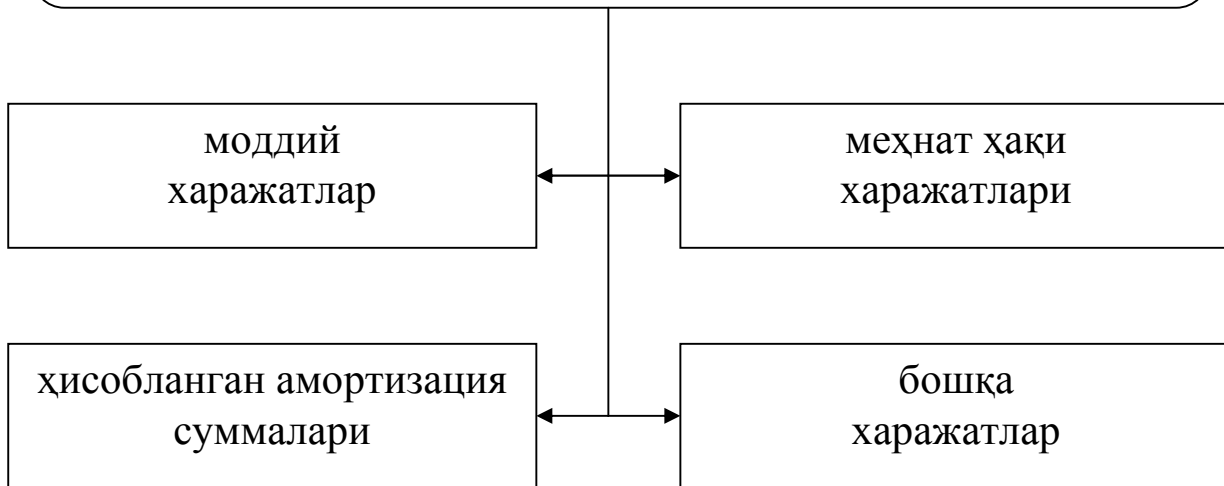
Маҳсулот (иш ва хизмат) таннархи маҳсулот (иш ва хизмат)ни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий фондлар, меҳнат ресурслари ва уларни ишлаб чиқариш ҳамда реализация қилиш бошқа харажатларининг қиймат баҳосидан иборат

Таннархга киритиладиган харажатларнинг таркиби, бир томондан, ҳаётга татбиқ этиладиган солиқ сиёсатига ва иккинчи томондан, иқтисодиётнинг аҳволи ва таркибий тузилишига боғлиқ

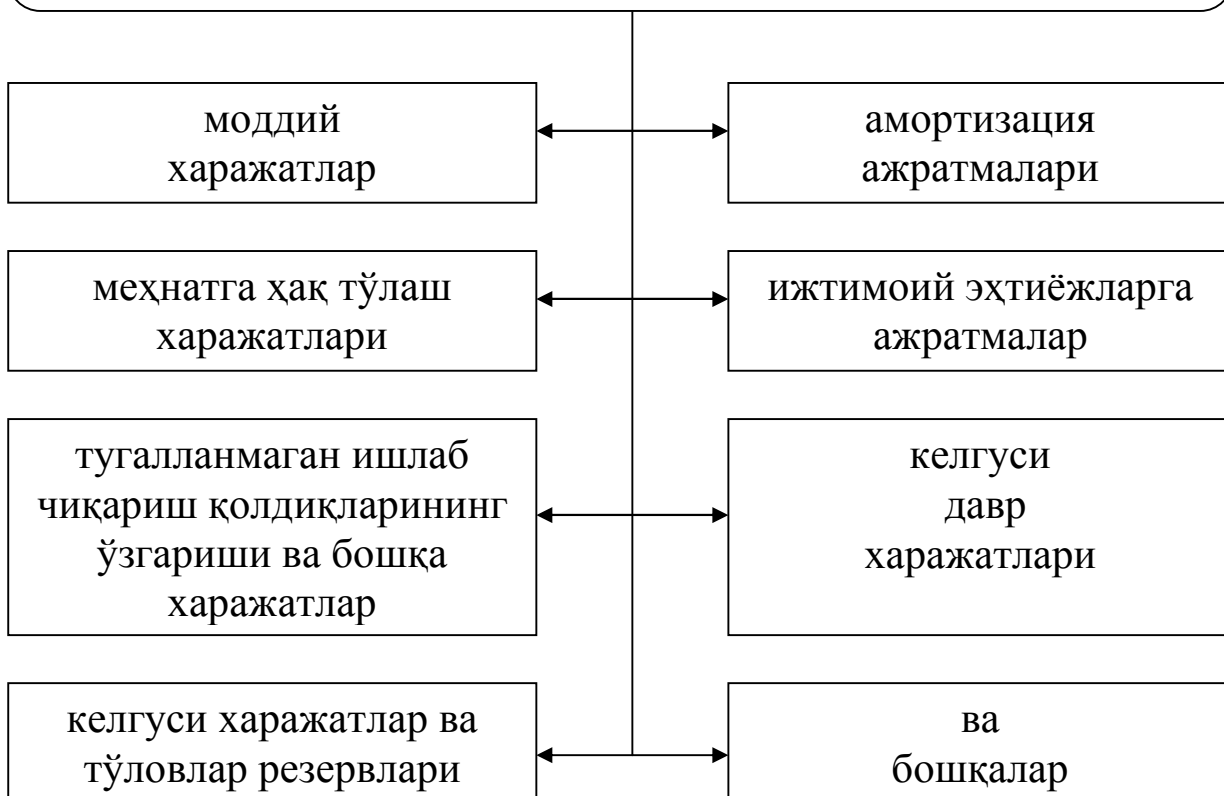
ХЮС фаолиятининг шарт-шароитлари ва йўналишларига боғлиқ равишда харажатлар қуйидаги икки йирик гуруҳга бўлинади

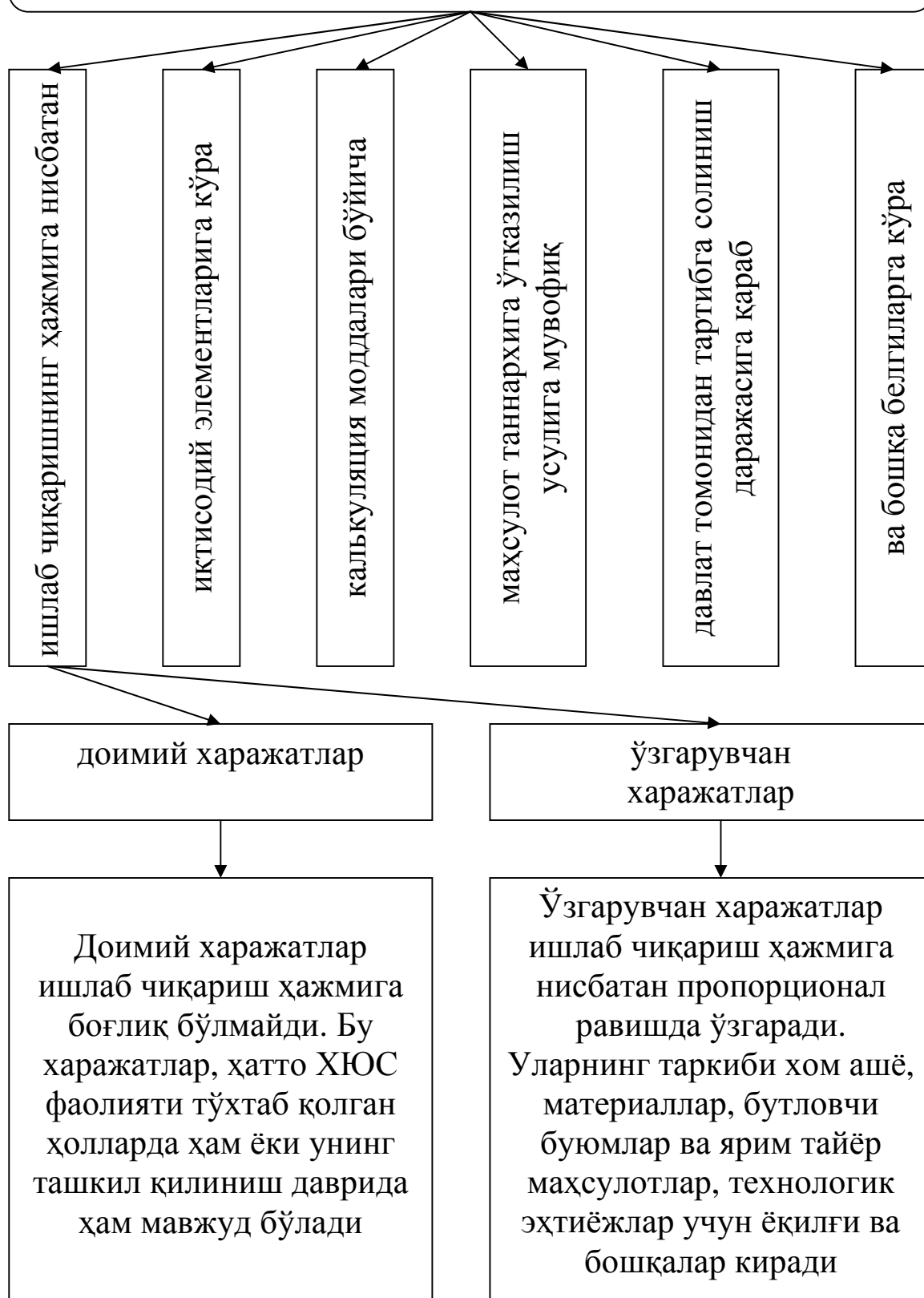
**Ишлаб чиқариш ва реализация
билан боғлиқ бўлган харажатлар қуйидагича
классификация қилиниши мумкин**

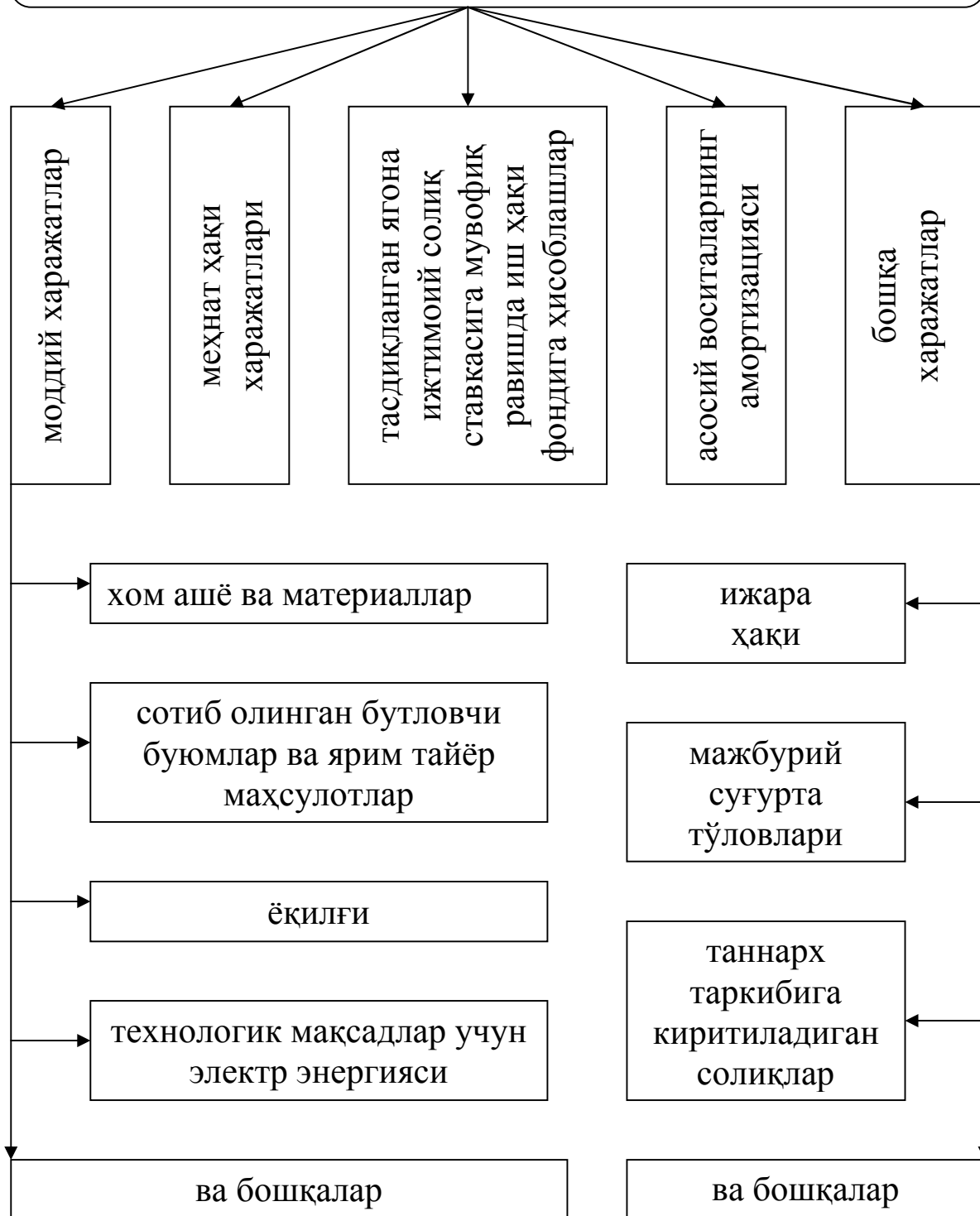
**ХЮС умумий харажатларининг суммасидан иборат бўлган
ишлаб чиқариш таннархининг таркибига қуйидагилар
киради**

ХЮС харажатларининг классификацияланиш белгилари

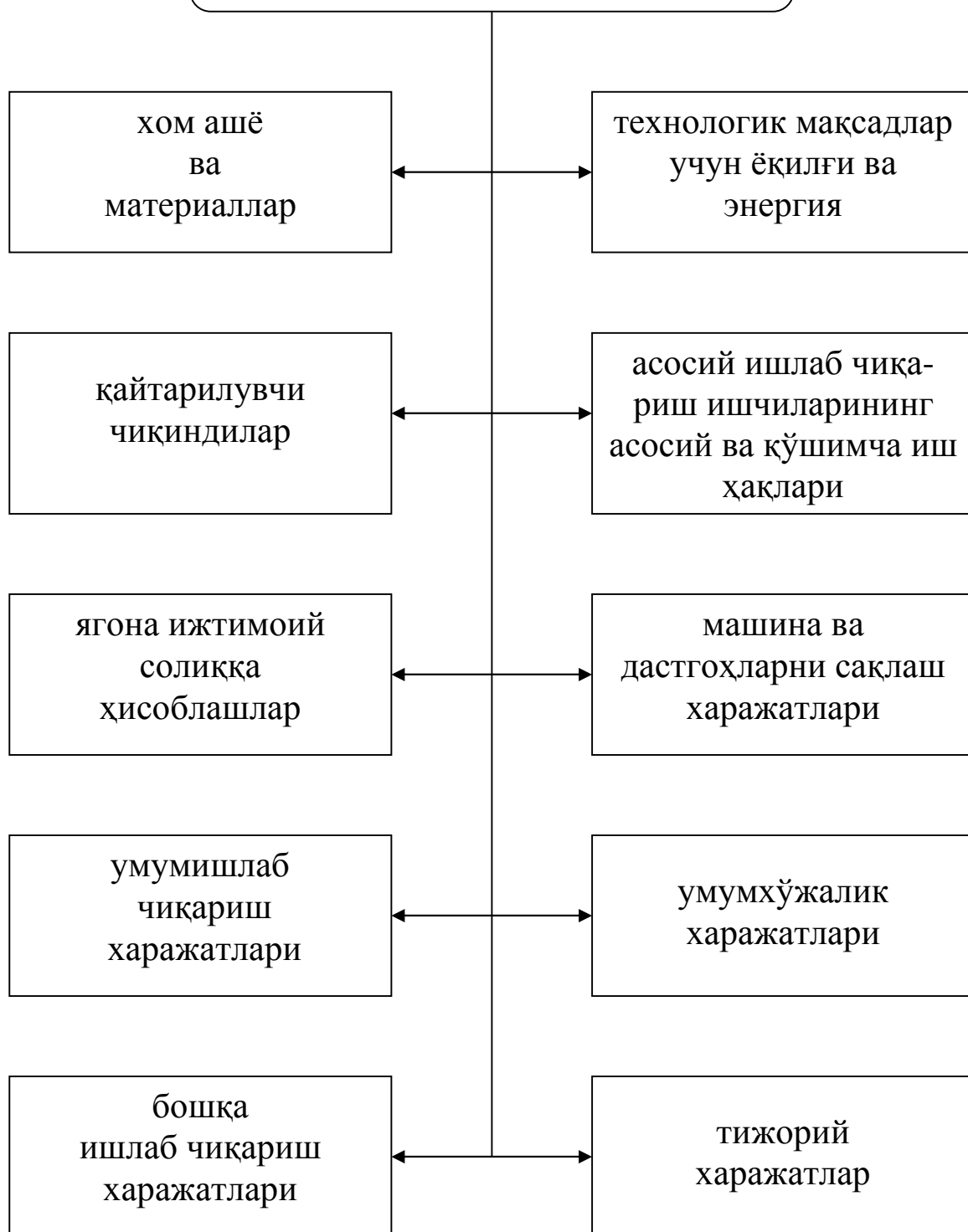

**Иқтисодий элементларига кўра харажатларнинг
классификацияланиши**

Калькуляция моддалари бўйича харажатларнинг турлари

Харажатларни калькуляция моддалари бўйича классификация қилиниши маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича унинг ўзига хос бўлган хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади

Бу белгига кўра ХЮС ларнинг харажатлари иккига бўлинади

тўғри харажатлар

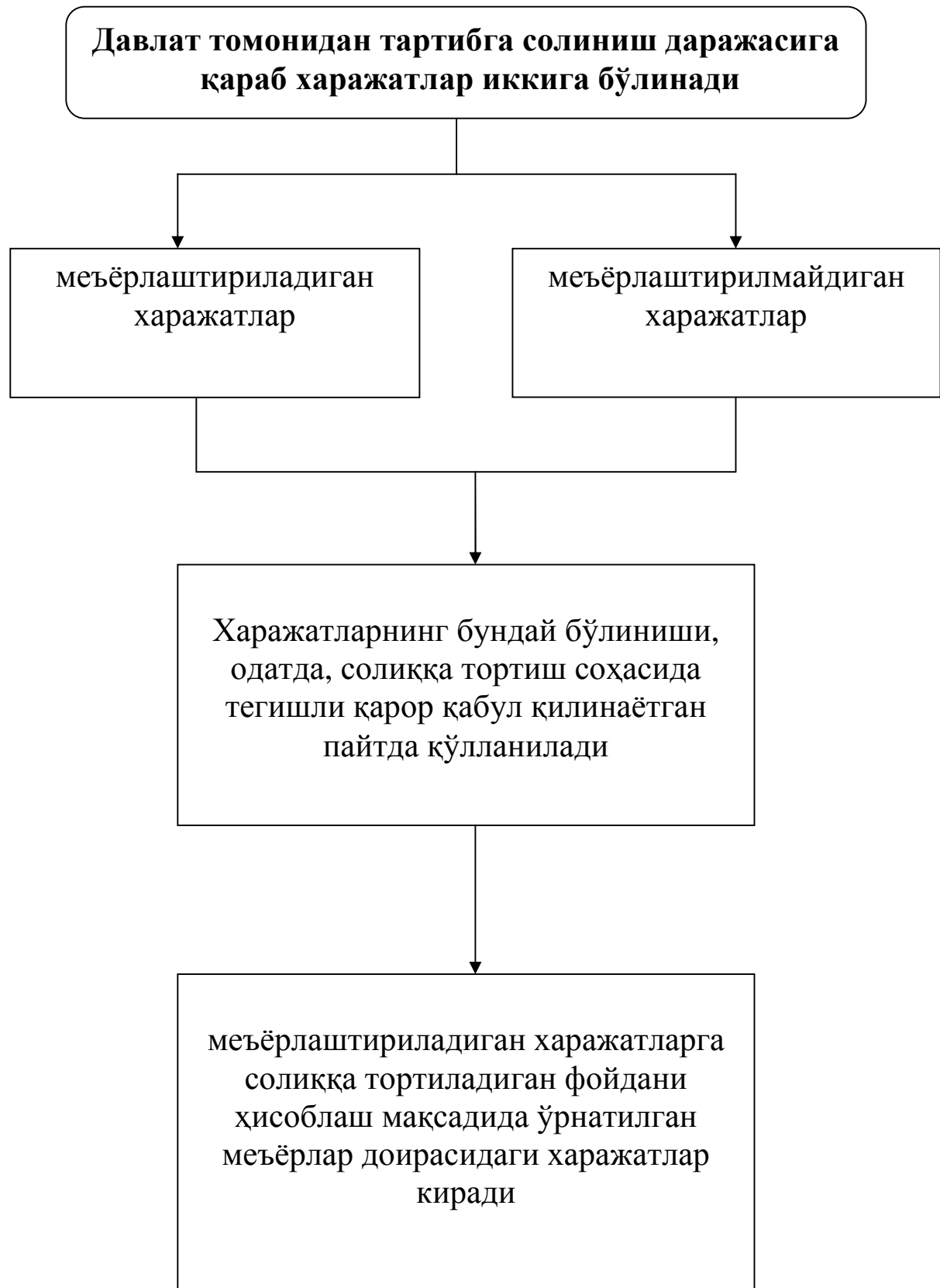
Тўғри харажатларга маҳсулотнинг аниқ бир турини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар киради

Улар шу маҳсулотнинг таннархига бевосита киритилиши мумкин. Масалан, хом ашё, асосий материал харажатлари, сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва маҳсулотнинг маълум бир тури бўйича бутловчи буюмлар билан боғлиқ бўлган харажатлар ана шундай харажатлар ҳисобланади

Эгри харажатлар

Эгри харажатлар бутун ХЮСда ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш ёки маҳсулотларнинг бир неча турларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади

Масалан, бинолар ва дастгоҳларни сақлаш, уларни таъмирлаш харажатлари, бошқарув аппаратига тегишли бўлган иш ҳақи харажатлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу харажатлар конкрет турдаги буюмларнинг таннархига қандайдир бир шартли асосга кўра пропорционал равишда, кўп ҳолларда, тўғри харажатларга нисбатан тўғри пропорционал равишда киритилади

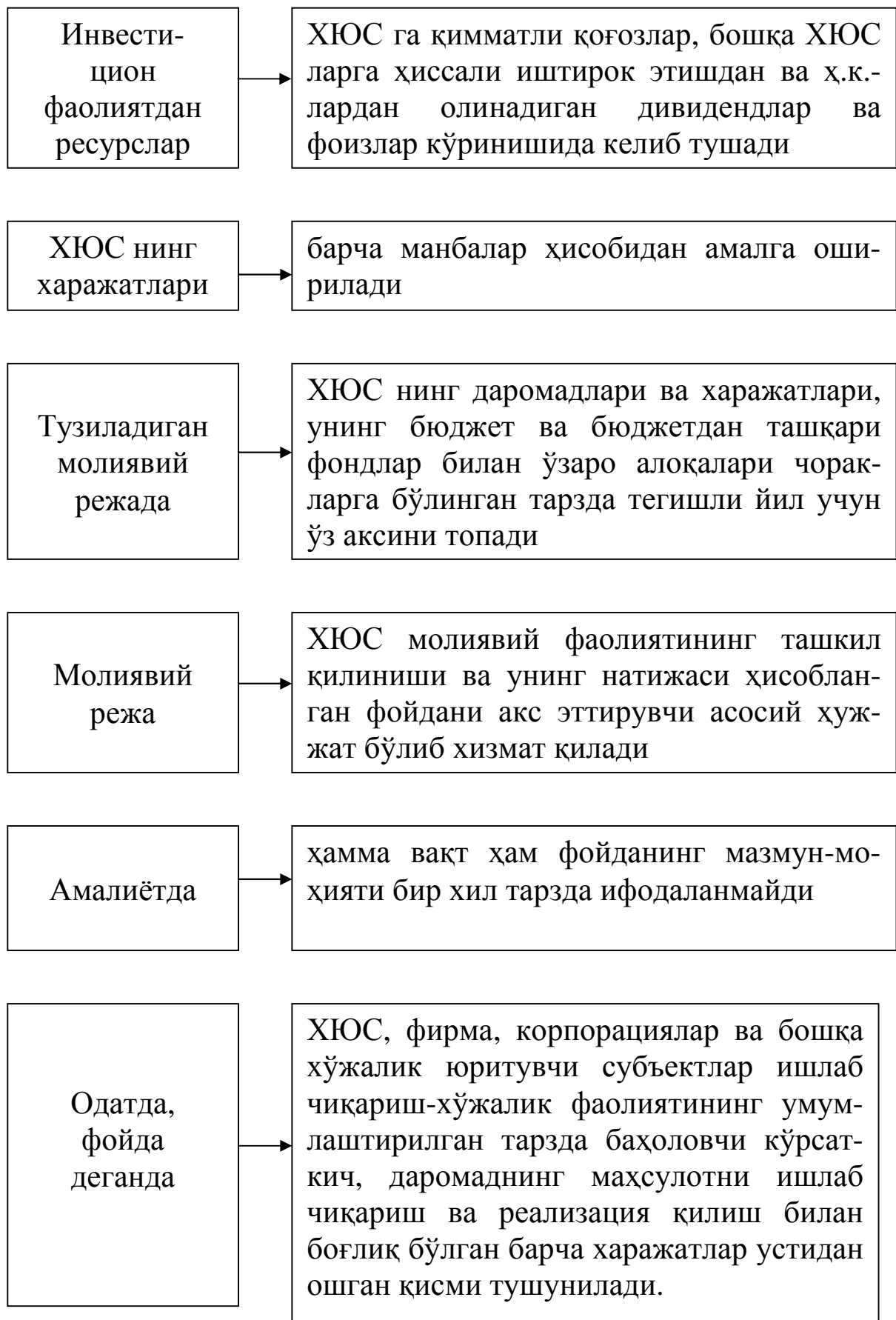

Чиқимларни камайтиришнинг асосий йўллари

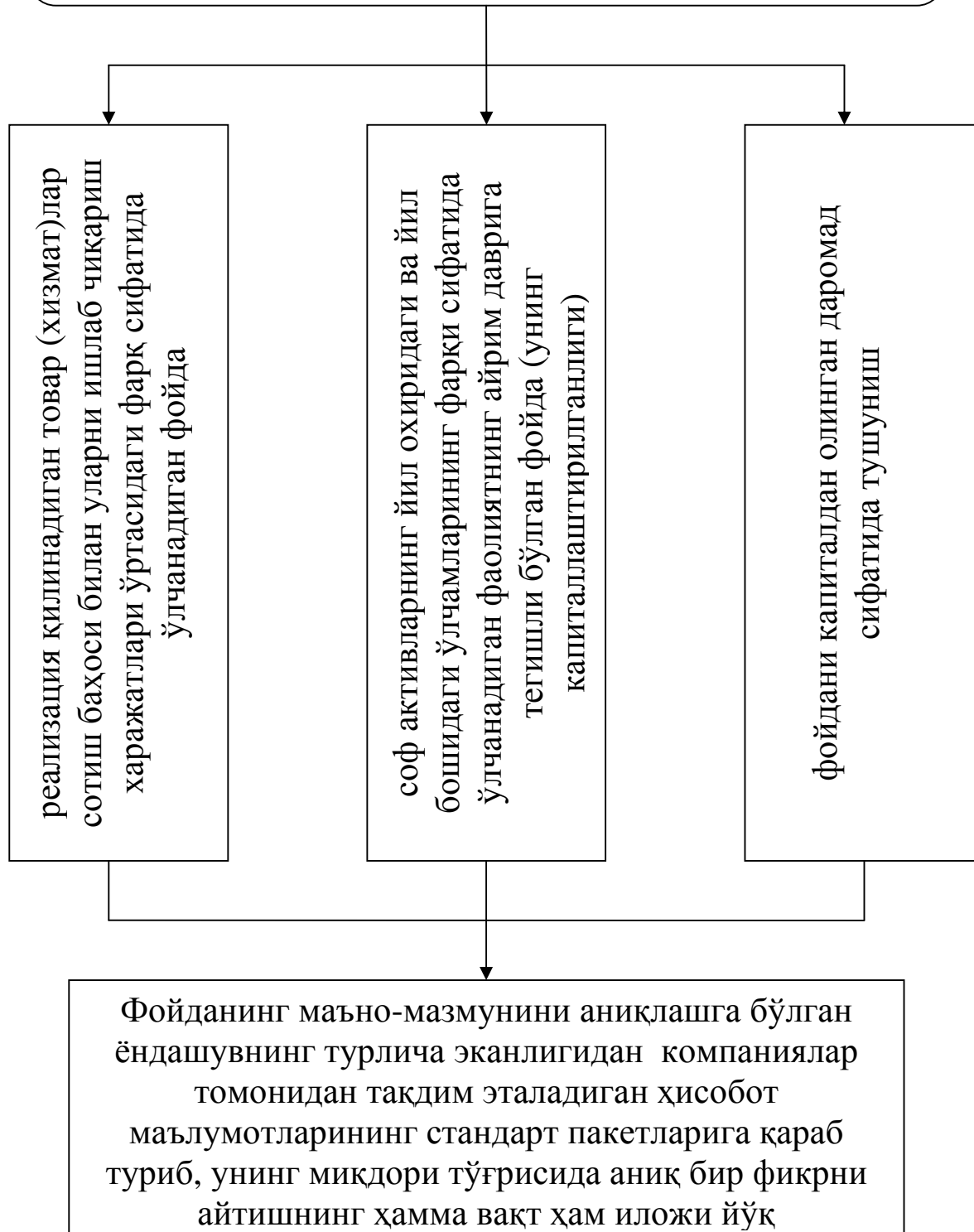

5.1. Фойда, уни шакллантириш ва ундан фойдаланиш

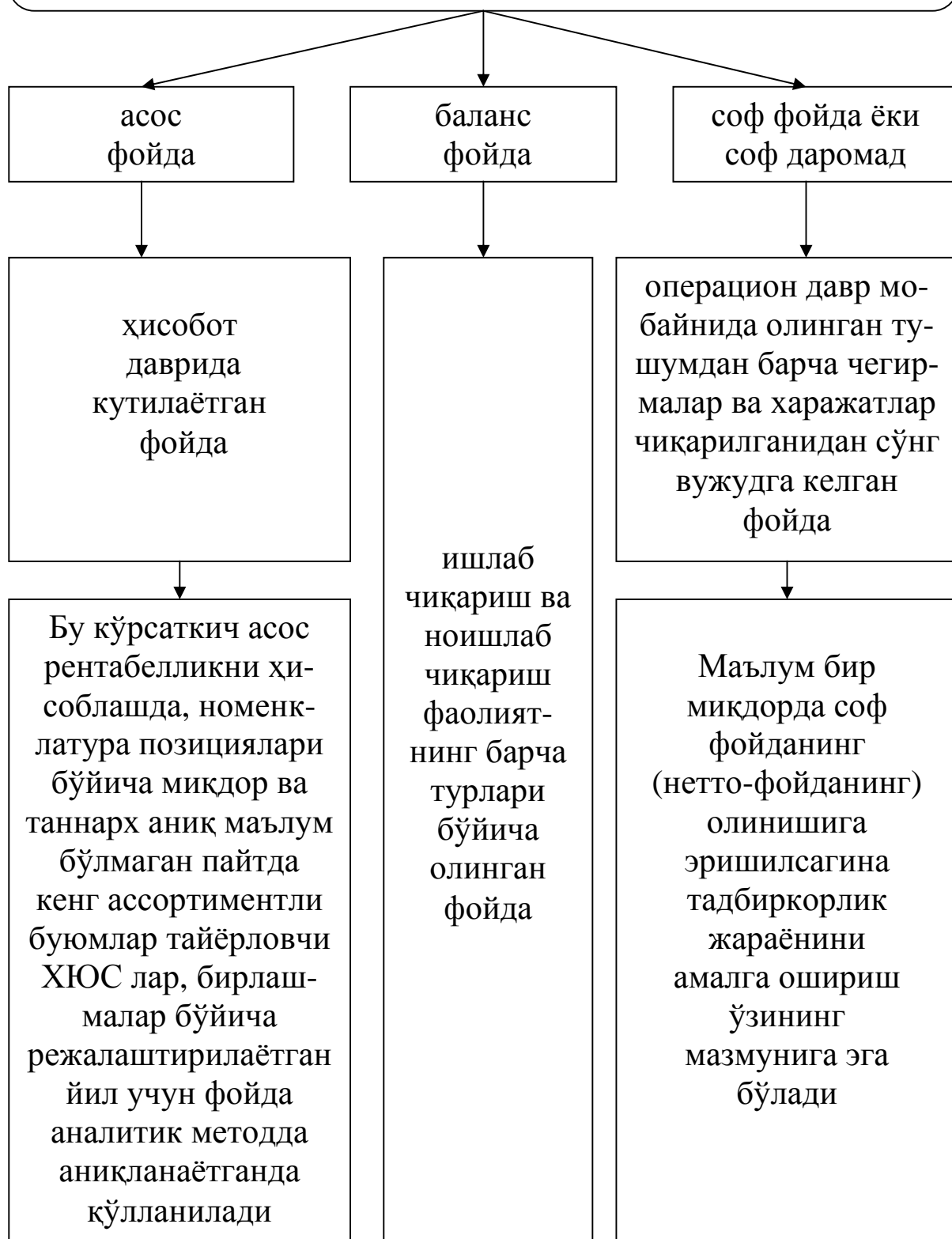
<p>ХЮС нинг барча молиявий ресурслари</p>	<p>ўз маблағлари ҳисобидан, молия ва кредит бозорларидан жалб қилинадиган ресурслар ҳисобидан, узоқ муддатли, қисқа муддатли кредитлаштириш ва кредиторлик қарзларидан иборат бўлган қарз маблағлари кўринишидаги ресурслардан ташкил топади</p>
<p>ХЮС нинг ўз маблағлари</p>	<p>маҳсулотни реализация қилишдан олинган тушум, молиявий операциялардан келадиган даромадлар, инвестицион фаолиятдан олинган даромадлар, бошқа даромадлар ҳисобидан шаклланади</p>
<p>ХЮС нинг ўз фаолияти ҳисобидан пулларнинг келиб тушиши</p>	<p>амортизация ажратмалари, чиқиб кетган мол-мулкни сотиш, мақсадли тушилмалар, қурилишда ички ресурсларни мобилизация қилиш, ХЮС иштирокчиларининг аъзолик ва бошқа бадалларининг келиб тушиши ҳисобидан ҳам амалга оширилиши мумкин</p>
<p>Молиявий бозордан жалб қилинадиган ресурслар</p>	<p>акция, облигация ва бошқа қимматли қозғаларнинг эмиссияси ҳамда сотилиши натижасида, шунингдек, кредитлар ҳисобидан шаклланади</p>
<p>Қайта тақсимлаш тартибида олинадиган тушумларга</p>	<p>суғурта қопламалари, холдинглар, ассоциациялар ёки бошқа тармоқ тузилмаларидан келиб тушадиган молиявий ресурслар киради</p>

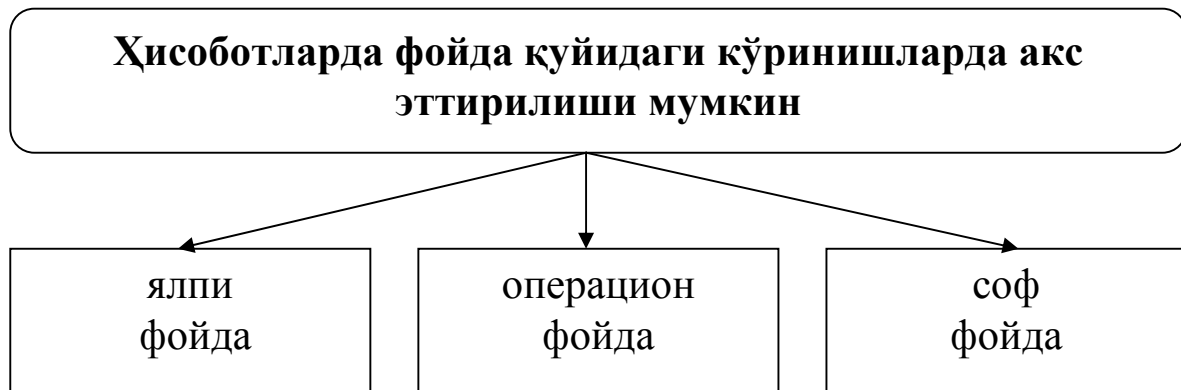
Амалий фаолиятда “фойда”нинг барча тушунчаларини қуйидаги уч гуруҳга бирлаштириш мумкин

**Фаолиятнинг молиявий натижаларини таҳлил қилишда
ХЮС лар, кўп ҳолларда, фойданинг қуйидаги
кўринишларига таянади**

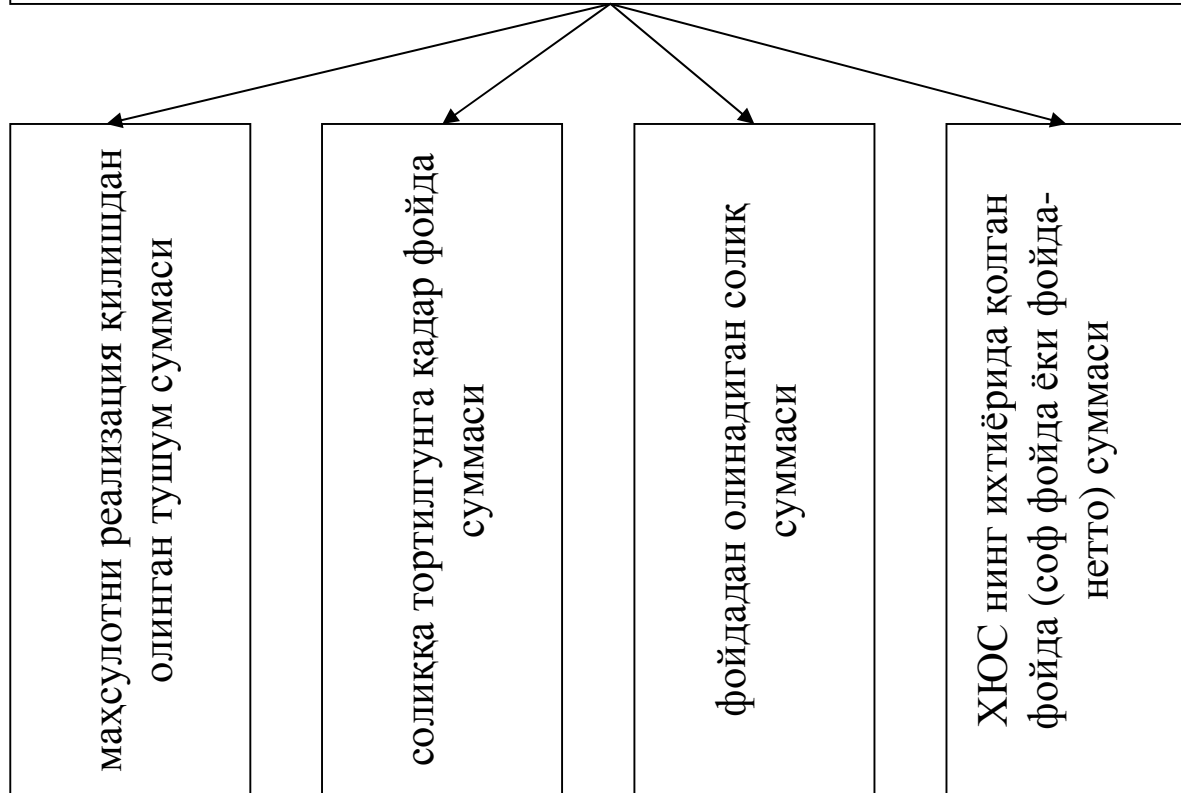

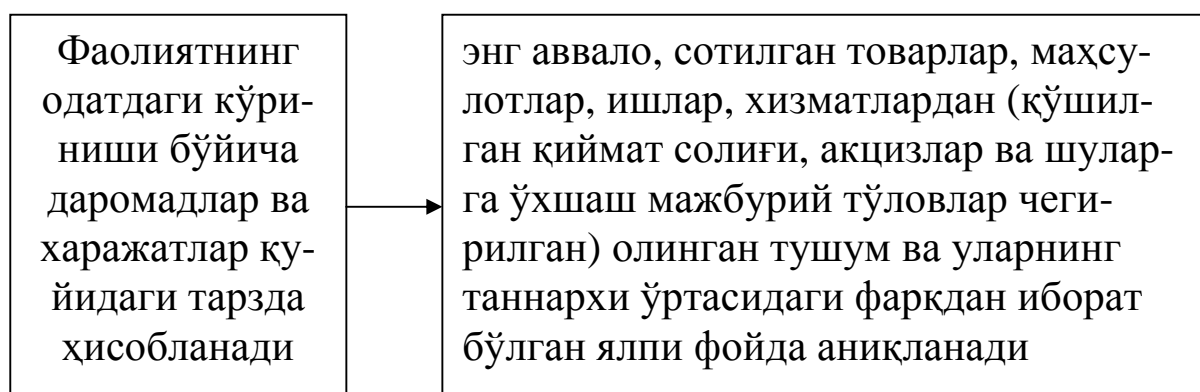
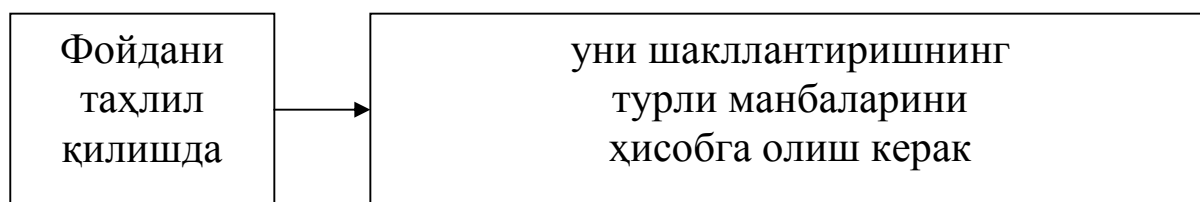

ХЮС лар фаолиятининг умумий молиявий натижалари фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботда ўз аксини топади

Бу ҳисобот молиявий таҳлил учун зарур бўлган қуйидаги муҳим маълумотларни ўзида мужассам этади

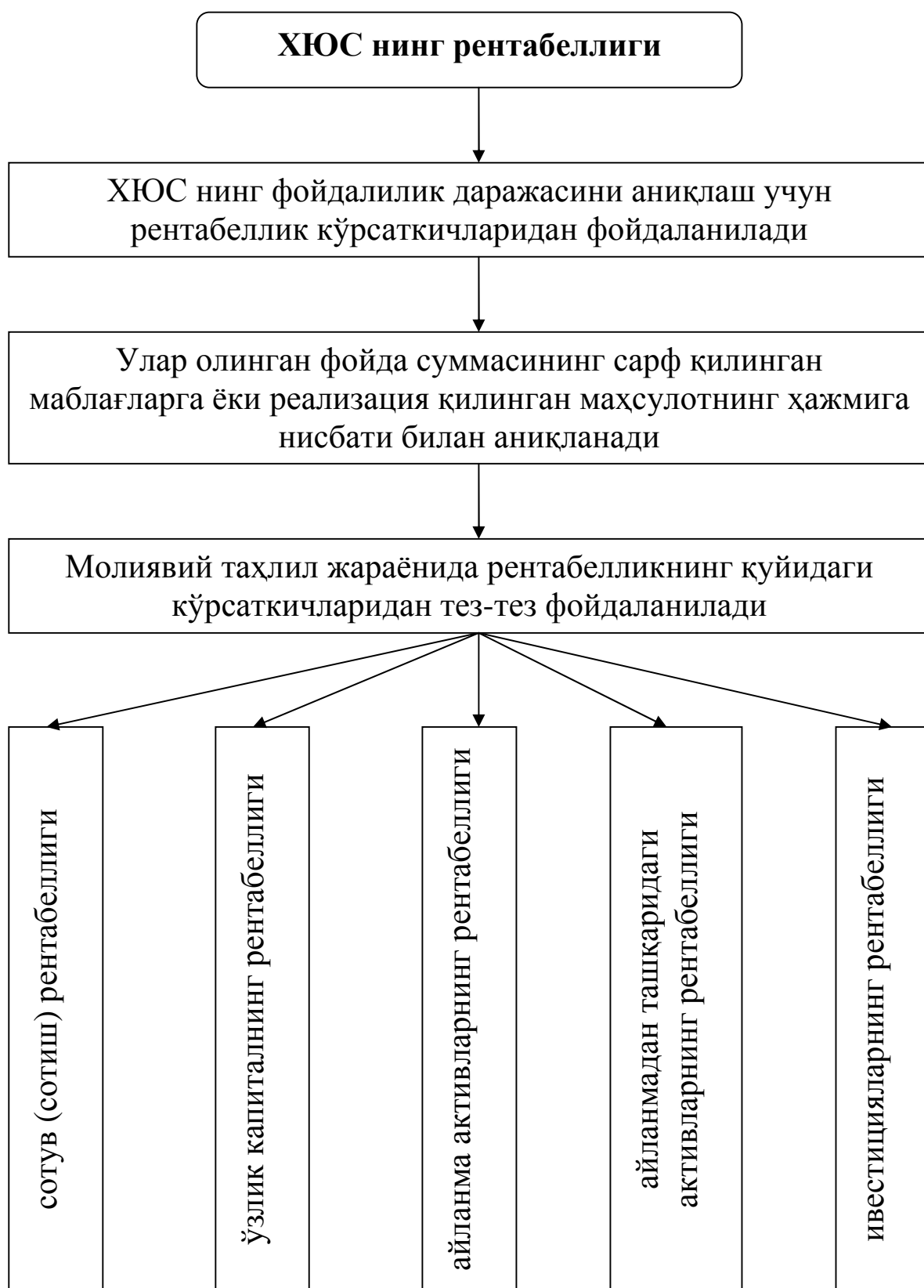

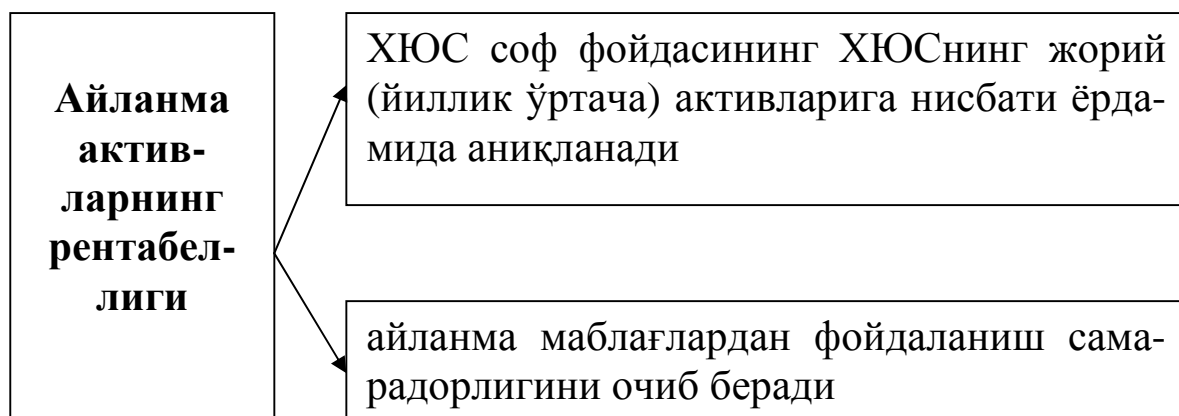
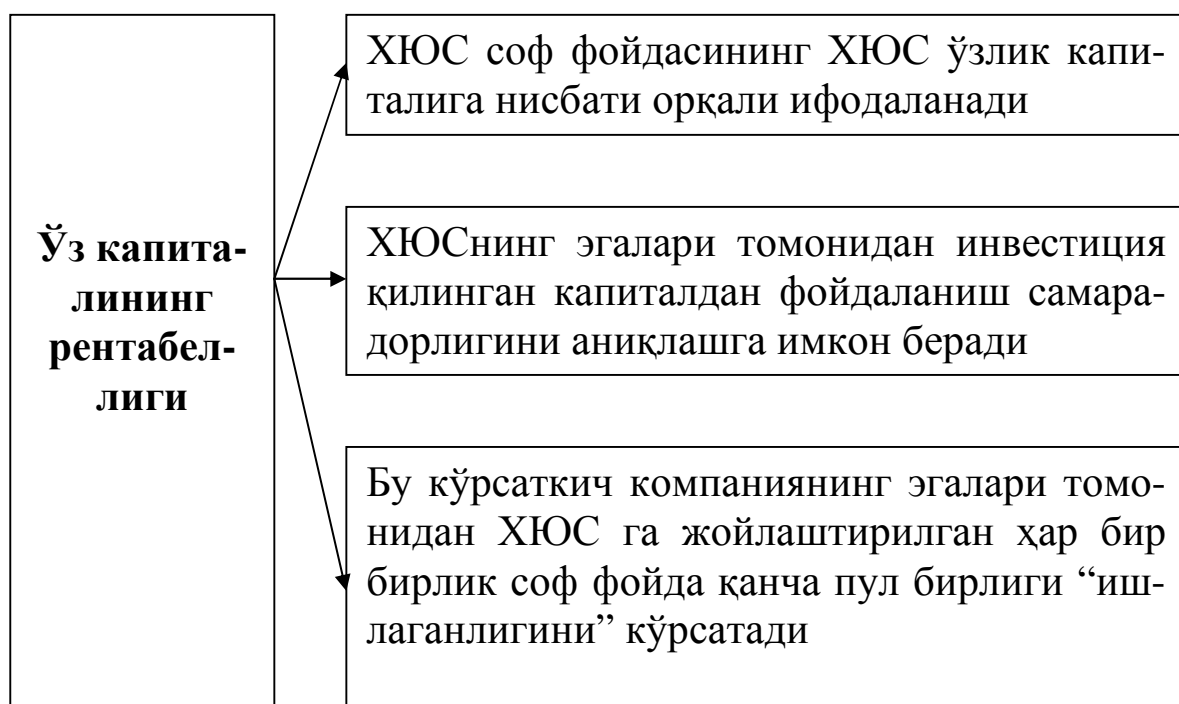
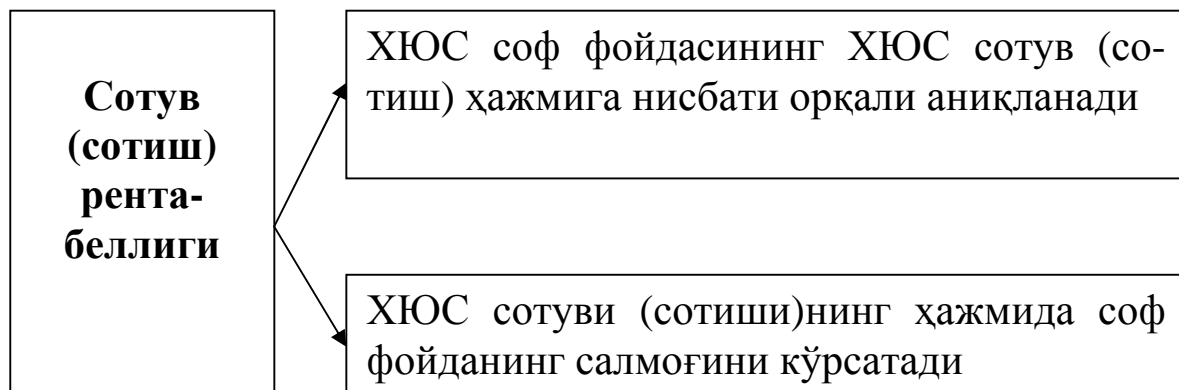

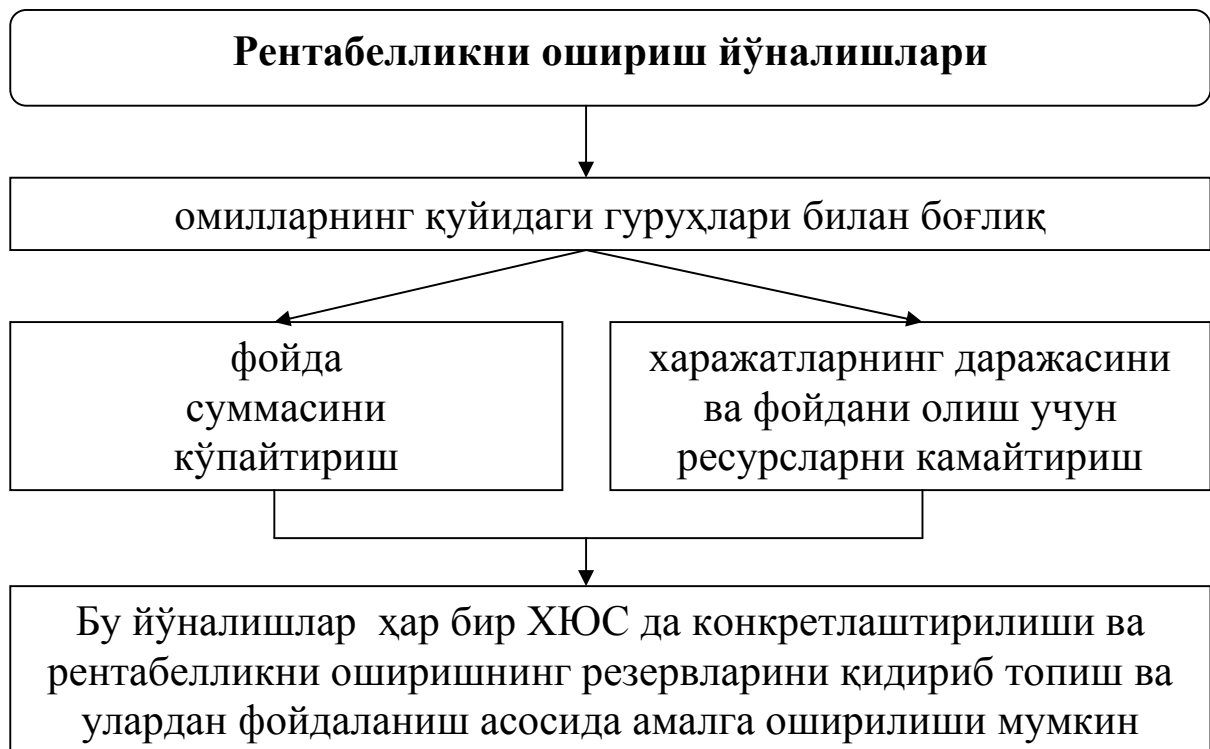
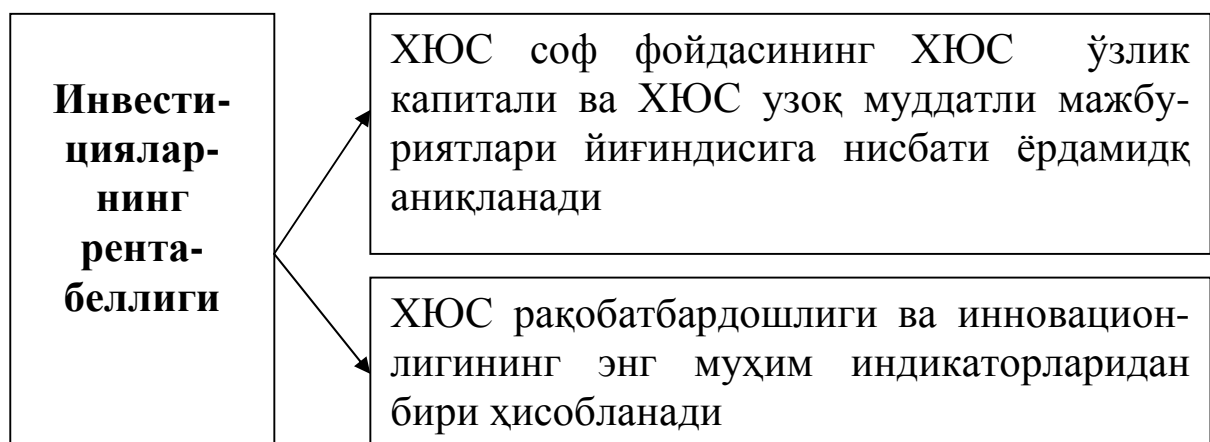
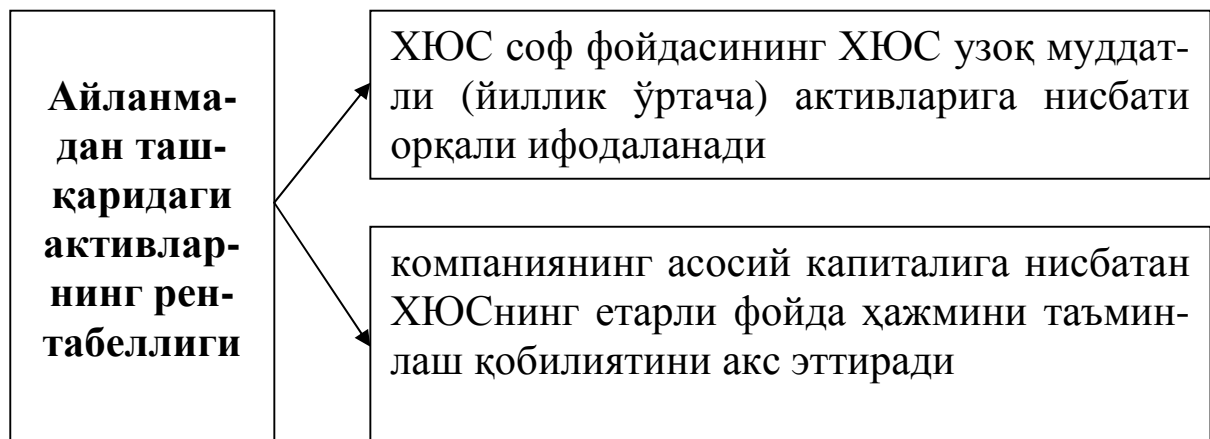
Фойдадан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан сўнг унинг қолган қисми ХЮС томонидан мустақил равишда тақсимланади ва фойдаланилади

Фойданинг бу қисми инвестицион, ишлаб чиқариш ва ижтимоий характердаги эҳтиёжларга сарфланиши мумкин. Уни тақсимлаш жараёнида, албатта, ХЮС нинг капитал қўйилмаларга бўлган эҳтиёжи ҳисобга олинмоғи лозим. Фойда ҳисобидан резерв фонди ҳам шакллантирилади

5.2. Рентабеллик ва уни ошириш йўллари

6-боб. Хўжалик юритувчи субъектнинг баҳо сиёсати ва баҳоларни шакллантириш асослари, маркетинг стратегиясининг молиявий жиҳатлари

6.1. Баҳоларни шакллантиришнинг объектив асослари

“Баҳо” тушунчаси остида, одатда, ягона синтетик категорияга бирлаштирилган турли-туман иқтисодий ҳолатларнинг йиғиндиси назарда тутилади. Моҳият жиҳатидан баҳо қийматнинг пулдаги ифодасидир. Тармоқ ичидаги рақобат натижасида товарнинг индивидуал қиймати унинг ижтимоий қийматига айланадики, унинг ўлчами (миқдори, даражаси) меҳнатнинг ижтимоий зарурий харажатлари билан аниқланади. Бозор қиймати, ижтимоий қийматдан фарқли ўлароқ, фақатгина товарни ишлаб чиқариш даражаси билан эмас, балки унинг реализация қилиш шартлари билан ҳам белгиланади.

Бозор шароитида меҳнатнинг ижтимоий зарурий харажатлари ва ижтимоий фойдалилик (нафтилилик) таққосланади, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва таркибий тузилмасининг ижтимоий эҳтиёжларга мувофиқ келиши аниқланади. Фақат ижтимоий эҳтиёж ва ижтимоий фойдалилик доирасидагина харажатлар ижтимоий зарур, деб эътироф этилиши мумкин. Шу муносабат билан қиймат ҳосил бўлишининг иқтисодий чегараларини шакллантириш ижтимоий фойдалиликнинг функциясига айланади.

Демак, баҳонинг асоси сифатида майдонга чиқадиган ижтимоий зарурий харажатлар ва қиймат мураккаб жараён натижасида вужудга келади, турли-туман шароитлар ва таъсирларга дуч келади. Шунга мос равишда баҳонинг модели ҳам оддий ёки бир хил бўлиши мумкин эмас.

Товарлар ҳар доим қиймат ва истеъмол қийматининг ўзаро яхлитлигидан иборат. Товарнинг истеъмол қийматини товарнинг қандайдир бир эҳтиёжни қондириш қобилияти сифатида характерлаш қабул қилинган. Бозор шароитида ишлаб чиқариш сотиб олувчиларнинг талабларини қондириш мақсадида истеъмол ва бунинг натижасида товар ишлаб чиқарувчи томонидан фойданинг олиниши учун амалга оширилади. Демак, паст истеъмол қийматига эга бўлган товарлар паст қийматга эга бўлади ва аксинча, юқори

даражадаги истеъмол қиймати қийматнинг ҳам юқори даражада бўлишини таъминлайди. Шунинг учун ҳам, баҳони аниқлашда фақат тегишли неъматни ишлаб чиқариш харажатларини инобатга олиб қолмасдан, балки товарнинг сифати орқали намоён бўладиган унинг истеъмол қийматини, унинг фойдалилигини ҳам ҳисобга олмоқ лозим. Бундан баҳо бозор механизмининг пулда ифодаланган муҳим элементидир, деган хулоса келиб чиқади. Баҳо ёрдамида мол етказиб берувчи ва истеъмолчи фойдаланаётган ресурсларнинг ҳажми ифодаланади, улар бир ресурс билан таъминланади, бир вақтнинг ўзида иккинчи ресурсни олади, бунинг натижасида ресурсларнинг фойдалилиги ошади. Шундай қилиб, баҳо керакли маҳсулот ёки хизматга эга бўлиш учун киши бериши лозим бўлган ресурсларнинг миқдоридир. Баҳонинг ижтимоий зарурий меҳнат харажатларига яқинлашишини таъминловчи модели ана шундан иборат. Юқорида баён қилинган ҳолатларга асосланиб вужудга келтирилган баҳо ўзига тегишли бўлган функцияларни бозор иқтисодиётида яхши бажаради.

Энг аввало, баҳо ёрдамида барча товарларнинг ёки товар бирлигининг ҳажми, дона ва оғирлик бирликларидаги қиймати пул бирликларида ўлчанади. Пулли эквивалентнинг мавжуд эканлиги баҳога миқдор ва сон шаклларидаги товар қийматини ифодаловчи ёки ўлчовчи сифатида майдонга чиқишга имкон беради. Бир вақтнинг ўзида баҳо пулда ифодаланган турли товар қимматликларининг ўлчовчиси ҳамдир. Кўрилаяётган ана шу сифатда баҳо умумиқтисодий самарадорликнинг энг муҳим кўрсаткичларидан бири саналади, хўжалик қарорларини қабул қилиш учун мўлжал, башоратлашнинг муҳим инструменти бўлиб хизмат қилади. Юқоридагиларнинг барчаси баҳонинг **ўлчов функцияси**дан дарак беради.

Маълум маънода, баҳонинг **ҳисоб-назорат функцияси** унинг ўлчов функциясининг ўзига хос “қўшни”си ҳисобланади ва қисман унинг таркибига киради. Баҳо, миллий бойликнинг буюмлашган ва моддий ўлчамларини қиймат ва демак, молиявий ўлчамларга айлантириб, қийматнинг фуқароларда, уларнинг оилаларида, ХЮС ларда, тармоқларда, умуман иқтисодиётда, қишлоқ, шаҳар, туман, вилоят ва мамлакат бўйича сақланиши, жамғарилиши ва ҳаракат этиши устидан ҳисоб ва назоратни олиб боришнинг инструменти бўлиб хизмат қилади.

Баҳонинг тақсимлаш функцияси унинг қийматдан фарқланиши имконияти билан характерланади. Масалан, енгил автомобилларга бўлган баҳонинг юқорилиги аҳоли маълум бир қатламларининг маблағларини ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун қайта тақсимлашга имкон беради. Баъзи бир товарларга нисбатан баҳоларнинг паст даражаси эса (масалан, болалар ва кекса ёшдаги қарияларга мўлжалланган товарлар) ана шундай сотиб олувчи (истеъмолчи) лар фойдасига маблағларнинг қайта тақсимланишига олиб келади. Бир томондан, мамлакатда саноат ишлаб чиқариш характериға эға бўлган кўплаб товарларга нисбатан баҳоларнинг эркинлаштирилиши ва иккинчи томондан, бир неча қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига нисбатан баҳоларнинг давлат томонидан тартибға солиниши қишлоқ хўжалигига тегишли бўлган даромадлар бир қисмининг саноатнинг айрим тармоқлари фойдасига қайта тақсимланишиға имкон беради. Шундай қилиб, демак, улгуржи баҳоларни ошириш ёки пасайтириш орқали тармоқлар, ХЮС лар, минтақалар, ижтимоий гуруҳлар ва оилаларнинг даромадлари ва фойдасини қайта тақсимлаш мумкин.

Айнан баҳонинг тартибға солиш функцияси орқали бозор иқтисодиётида ишлаб чиқариш ва истеъмол, таклиф ва талаб ўртасида алоқа ўрнатилади. Шуниси характерлики, тартибға солувчи баҳо тартибға солиш жараёнининг ўзида вужудға келади ва унинг ўзи ҳам, тартибға солинувчи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу ерда мувозанатли, яъни ўз-ўзидан ўрнатулувчи, даражаси талаб ва таклифнинг тенглашишиға мувофиқ келадиган баҳо ёрдамида товар-пул жараёнларини ўз-ўзидан тартибға солиш функцияси хусусида гапириш аниқроқ бўлар эди.

Оила бюджетининг ўзгариши, аҳоли даромадлари ва харажатларини қайта тақсимлаш муносабати билан чакана баҳолар ўзгарганда баҳонинг ижтимоий функцияси вужудға келади. Бунинг натижасида ижтимоий неъматлар ва хизматларнинг у ёки бу турларига нисбатан истеъмол қилиш ошади ёки камаяди. Чакана баҳоларнинг ошиши турмуш даражасини пасайтиради ва аксинча, деб эътироф этилган. Бирок, агар бир вақтнинг ўзида чакана баҳолар билан биргаликда улгуржи баҳолар, ва аҳоли даромадлари ҳам ўзгарса, бу “манзара” кўп омиллиға айланади ва баҳолар динамикасининг турмуш даражасига таъсири хусусида хулоса чиқариш учун янада чуқурроқ бўлган таҳлил зарур.

Баҳонинг рағбатлантирувчи функцияси ишлаб чиқаришни моддий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, маҳсулотнинг маълум бир турини ишлаб чиқариш йўналишларида рағбатлантириш орқали намоён бўлади. Бундай баҳолар агар улар истеъмолчи учун қулай бўлса, истеъмолчи ҳам рағбатлантиради. Баҳонинг рағбатлантирувчи функцияси бозорни тартибга солишнинг муҳим омили ҳисобланади, товарлар ва хизматлар бозорида талаб ва таклиф ўртасидаги маълум бир нисбатнинг ўрнатилишига ўз таъсирини кўрсатади ва шунинг учун ҳам у талаб ва таклифни баланслаштириш функцияси билан узвий боғланган.

Баҳо функцияларининг бунчалик кўплиги, алоҳида олинган унга тегишли бўлган функциялар мақсадлари ва вазифаларининг, айрим ҳолларда, ўзаро қарама-қаршилиги шунга олиб келадикки, баҳонинг ўз барча функцияларини муваффақиятли равишда амалга ошириши ҳамма вақт ҳам мумкин бўлмай қолади. Рационал ва ҳатто, оптимал баҳолар хусусида гапириб туриб, одатда, унинг бир функцияси ёки функцияларнинг шундай ҳамкорлигини назарда туриш керакки, улар маълум даражада амалга ошган бўлсин. Шунинг учун ҳам, бозор иқтисодиётида баҳонинг айрим функциялари камроқ ёки кўпроқ юклама билан “ишлайди”. Масалан, маҳсулотни қиймат ифодасида ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилишни режалаштиришда фойдаланиладиган баҳонинг функциялари аралаш иқтисодиётда давлат секторидагидек эмас, балки унга нисбатан камроқ фаолликда намоён бўлади. Шу муносабат билан бу ерда баҳо барча функцияларининг бир-бири билан ўзаро боғланганлиги ва ўзаро таъсирчанлигини, реал ҳаётда бозор иқтисодиётига хос бўлган динамик тизим сифатида намоён бўлаётганлигини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга.

6.2. Баҳо турлари, унинг таркибий тузилмаси ва баҳоларни шакллантириш методлари

Бозор иқтисодиётида товарларнинг турли гуруҳларига мос равишда баҳоларнинг ҳаракатчан тизими амал қилади. Баҳо турларини тизимлаштириш учун турли белгилар бўйича уларни классификациялаштиришдан фойдаланилади.

Баҳоларни қуйидаги белгиларга кўра классификация қилиш мумкин:

- айланмага хизмат қилиш характери бўйича;
- ўрнатилишига қараб;

- вақт омилига кўра;
- баҳолар хусусида маълумотларни олиш усулига мувофиқ;
- бозор турига боғлиқ равишда;
- ҳудудий бозорларга боғлиқлигини назарда тутиб;
- бозорда давлатнинг таъсирчанлиги, тартибга солиш ва рақобат даражасининг характери бўйича;
- етказиб бериш ва сотиш шартларига кўра;
- қўлланилиш тартибига мувофиқ.

Айланмага хизмат қилиш характери бўйича баҳолар қуйидагича фарқланади:

- улгуржи баҳолар;
- чакана баҳолар;
- сотиб олиш баҳолари;
- смета қиймати;
- тарифлар.

ХЮС лар товарларнинг йирик партиясини саноат, қишлоқ хўжалиги ёки бошқа ХЮС ларга ёки таъминот ташкилотларига сотадиган баҳоси **улгуржи баҳо** дейилади.

Савдо ташкилотлари томонидан аҳолининг шахсий истеъмоли учун кичик миқдорларда сотиладиган неъматларга ўрнатилган баҳо **чакана баҳо** деб атади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари томонидан ўз маҳсулотларини давлатга сотиш **сотиб олиш баҳолари**да амалга оширилади.

Смета қийматида қурилиш маҳсулотлари (бинолар, иншоотлар ва б.) нинг баҳоси тўланади.

Юкларни ташиш, электр энергияси, иссиқлик, сув, соғлиқни сақлаш хизматлари, меҳмонхона, сайёҳлик ва бошқа хизматларнинг баҳоси **тарифлар** орқали ифодаланади.

Ўрнатилишига қараб баҳоларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- қатъий баҳолар;
- жорий баҳолар;
- ўзгарувчан баҳолар;
- алмаштирилувчи (“сакровчи”) баҳолар.

Шартномада қайд этиладиган ва шу шартномага мувофиқ равишда маҳсулотни етказиб беришнинг барча муддатлари давомида ўзгармайдиган баҳолар **қатъий баҳолар** дейилади.

Жорий баҳо дейилганда шу даврда маҳсулотни етказиб бериш амалга оширилган баҳо тушунилади. Бундай баҳолар бир шартнома доирасида ўзгариши мумкин ва улар бозорнинг ҳолатини ўзида акс эттиради.

Ўзгарувчан баҳолар шартномада маълум бир шарт асосида, масалан, шартномани ижро этиш пайтида бозор баҳоси ўзгарадиган бўлса (кўтарилса ёки пасайса), ўзгартирилиши (қайта кўриб чиқилиши) мумкин деб қайд этилган баҳолардан иборат.

Алмаштирилувчи (“сакровчи”) баҳолар тайёрланиш муддати узоқ вақтни талаб этувчи буюмларга нисбатан ўрнатилади. Бундай баҳолар шартнома ижро этиш муддатининг тугашига қараб ҳисобланади. Бунда бирламчи шартнома баҳоси маҳсулот тайёрланган муддат давомида ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгаришига қараб ўзгартирилади.

Вақт омилига кўра баҳоларнинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин:

- доимий баҳолар;
- мавсумий баҳолар;
- босқичли баҳолар.

Амал қилиш муддати олдиндан келишилмаган баҳоларга **доимий баҳолар** дейилади.

Мавсумий характерга эга бўлган товарларга нисбатан ўрнатилган баҳолар **мавсумий баҳолар** деб аталади. Бундай баҳолар сотишнинг бирламчи баҳосига нисбатан устама ёки чегирмани қўллаш йўли билан аниқланади ва маълум давр (мавсум) мобайнида амал қилади.

Дастлабки аниқланган шкалага мувофиқ равишда олдиндан белгиланган ҳолатларда босқичма-босқич пасайтириладиган тарзда аниқланадиган маҳсулотларнинг баҳоси **босқичли баҳолар**да белгиланади.

Баҳолар хусусида маълумотларни олиш усулига мувофиқ баҳолар қуйидагича фарқланади:

- маълумотномавий баҳолар;
- прејскурант баҳолар;
- ҳисоб-китобли баҳолар.

Каталоглар, прејскурантлар, иқтисодий журналлар, справочниклар ва бошқа махсус адабиётларда эълон қилинадиган баҳолар **маълумотномавий баҳолар** дейилади. Улар ўхшаш маҳсулотларга

баҳоларни белгилашда ёки баҳоларнинг даражаси ва нисбатини таҳлил қилишда мўлжал информация сифатида фойдаланилади.

Фирмаларнинг прејкурантларида, справочникларда ва бошқа адабиётларда эълон қилинган баҳолар **прејскурант баҳолар** деб аталади.

Ҳисоб-китобли баҳолар индивидуал буюртмалар бўйича ноандазавий асбоб-ускуналарнинг шартномаларида, битимларида қўлланиладиган баҳолардир. Бундай баҳолар мол етказиб берувчи томонидан ҳар бир аниқ буюртма учун унинг техникавий ва тижорий шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда ҳисоб-китоб қилинади ва асосланади.

Бозор турига боғлиқ равишда баҳоларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- аукцион баҳолар;
- биржавий котировкалар;
- савдолар баҳолари.

Сотиб олувчи томонидан олдиндан кўрилган товарлар партиясига (лоти)га максимал таклиф қилинган даража бўйича оммавий сотиш баҳосига **аукцион баҳолар** дейилади. Бундай баҳолар талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши натижасида ўрнатилади (белгиланади).

Биржа орқали реализация қилинадиган стандартлаштирилган бир тоифадаги товарларнинг (шу жумладан, қимматли қоғозларнинг ҳам) баҳоси **биржавий котировкалар** деб аталади.

Савдолар баҳолари ихтисослаштирилган савдо алоҳида шакллариининг баҳосидан иборат. Савдонинг бу шакли махсус ҳужжат (тендер)да олдиндан эълон қилинган шартларга кўра товарларни етказишга буюртмалар бериш ёки маълум бир ишларни амалга ошириш учун пудратларни олишга асосланган бўлади.

Ҳудудий бозорларга боғлиқлигини назарда тутиб баҳоларнинг турлари қуйидагича фарқланади:

- ягона баҳолар;
- минтақавий баҳолар;
- маҳаллий баҳолар.

Ягона баҳолар мамлакатнинг барча ҳудудларида амал қилади. Улар давлат томонидан ўрнатилади ва тартибга солинади.

Минтақавий баҳолар мамлакатнинг айрим ҳудудларида шаклланади. Бундай баҳоларнинг таркибига қишлоқ хўжалиги мах-

сулотлари ва хом ашё, газ электр энергиясининг баҳоларини кириштиш мумкин.

Шу минтақанинг ўзида ишлаб чиқариладиган ва истеъмол қилинадиган маҳсулотларга ўрнатилган баҳолар **махаллий баҳолар** дейилади.

Бозорда давлатнинг таъсирчанлиги, тартибга солиш ва рақобат даражасининг характери бўйича баҳоларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- эркин (бозор) баҳолар(и);
- қайд этилган (қатъий) баҳолар;
- тартибга солинадиган баҳолар;
- престиж (камёб, обрўли) баҳолар;
- паритет (тенг) баҳолар.

Маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар ва хизматларни кўрсатувчилар томонидан бозор конъюнктурасига мувофиқ равишда талаб ва таклиф асосида қўлланиладиган баҳо **эркин (бозор) баҳолар(и)** дейилади.

Қайд этилган (қатъий) баҳолар маълум даражада ўрнатилган баҳолардан иборат.

Асосан юқори ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳсулотларга нисбатан тегишли бошқарув органлари томонидан фойдаланиладиган баҳолар **тартибга солинадиган баҳолар** деб аталади.

Ўтиб бўлмайдиган хусусиятларга эга бўлган жуда юқори сифатли буюмларнинг баҳосига **престиж (камёб, обрўли) баҳолар** дейилади.

Бир неча мамлакатларнинг давлат ҳокимият органлари томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, бошқа товарлар ва хизматлар баҳолари ўртасидаги нисбатни тартибга солиш учун қўлланиладиган баҳолар **паритет (тенг) баҳолар** деб аталади.

Етказиб бериш ва сотиш шартларига кўра баҳоларни қуйидагича фарқлаш мумкин:

- нетто-баҳолар;
- брутто-баҳолар (фактуравий баҳолар);
- жаҳон баҳолари.

Олди-сотди жойидаги баҳоларга **нетто-баҳолар** дейилади.

Олди-сотди шартларига (солиқларнинг тури ва миқдори, чегирмаларнинг мавжудлиги ва даражаси, франк турлари ва суғурта шартларига) мувофиқ равишда аниқланадиган баҳолар **брутто-баҳолар** деб аталади.

Жаҳон баҳолари йирик импорт ва экспорт операциялари амалга ошириладиган баҳолардан иборат. Амалиётда жаҳон баҳолари хом ашё товарлари бўйича экспортёр мамлакатнинг даражаси ёки бир ва аукционлар баҳоси; ишлаб чиқариш-техникавий мақсадларга мўлжалланган буюмлар бўйича – жаҳондаги етакчи ишлаб чиқарувчиларнинг баҳоларига мувофиқ; халқ истеъмол товарлари бўйича – етакчи йирик каталогларда эълон қилинган баҳоларда аниқланади.

Амалиётда **ички фирмавий (трансферт) баҳолар** деган тushунча ҳам мавжуд. Бундай баҳолар бир фирманинг бўлинмалари ёки бир ассоциация таркибида бўлган бир неча фирмалар ўртасида маҳсулотлар реализация қилинганда қўлланилади.

Баҳоларнинг яна бир тури бор. Уларнинг номи **табақалаштирилган баҳолар** деб юритилади. Бундай баҳолар табиий, ҳудудий ва ХЮС ларга боғлиқ бўлмаган бошқа маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатларидаги фарқлар, шунингдек, маҳсулотнинг сифатидаги фарқларга (нави, янгилиги ва бошқа сифат белгиларига кўра) боғлиқ равишда бир хил маҳсулотларга ўрнатиладиган турли улгуржи, сотиб олиш ва чакана баҳолардан иборат бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида товар ишлаб чиқарувчилар табақалаштирилган баҳолардан истеъмолчиларнинг турли гуруҳлари учун фойдаланади. Бунда, албатта, ишлаб чиқарувчи сотиб олувчиларнинг ҳар бир гуруҳи учун максимал баҳоларни ўрнатишга ҳаракат қилади. Бундай баҳо сотиб олувчининг **резервлаштирилган баҳоси** дейилади. Резервлаштирилган баҳонинг сотиб олувчилар даромадларига боғлиқ равишда ўрнатилиши баҳонинг идеал диверсификацияси деб аталади. Табақалаштирилган баҳолар сотиб олинаётган товарларнинг миқдорига боғлиқ равишда ҳам ўрнатилиши мумкин. Бунга мувофиқ равишда товарларнинг кичик партиялари ва бир марталик буюмлар учун баҳолар юқори, улар йирик партиядо сотиб олинганда эса баҳоларнинг даражаси анча пасайтирилиши мумкин.

Баҳоларнинг ҳар бир тури уларга тегишли бўлган шакллантириш ва фойдаланиш хусусиятларига эга. Масалан, ХЮС ларнинг улгуржи баҳолари саноат товарларининг турли гуруҳларига тегишли бўлган ўзига хос белгилар билан характерланади. Энергия ташувчиларнинг баҳоси, ўз навбатида, бошқалардан ташқари, ресурсларни тежаб-тергаш сиёсатини амалга оширишда муҳим иқтисодий ричаг ҳисобланади.

Аниқ баҳо ўзида маълум бир элементларни мужассам этади. Уларнинг аҳамияти абсолют ифодаланишда **баҳонинг таркиби**, бирликнинг қисми ёки фоизларда ифодаланган баҳо таркибидаги ҳар бир элементнинг салмоғи эса **баҳонинг таркибий тузилмаси** деб аталади.

Баҳоларнинг намунавий таркибий тузилмаси қуйида келтирилган:

$$\mathbf{УБ}_к = \mathbf{T} + \mathbf{Ф}_к$$

Бу ерда: $\mathbf{УБ}_к$ – ХЮС нинг улгуржи баҳоси;

$\mathbf{T}$ – маҳсулот таннархи;

$\mathbf{Ф}_к$ – ХЮС нинг фойдаси.

$$\mathbf{УБ}_м = \mathbf{УБ}_к + \mathbf{C} + \mathbf{УТ}_у$$

Бу ерда: $\mathbf{УБ}_м$ – тармоқ улгуржи баҳоси;

$\mathbf{УБ}_к$ – ХЮС нинг улгуржи баҳоси;

$\mathbf{C}$ – солиқлар (қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, сотув солиғи ва бошқалар);

$\mathbf{УТ}_у$ – улгуржи-таъминот устамалари (таъминот ва транспорт харажатлари, таъминот ХЮС ининг фойдаси).

$$\mathbf{ЧБ} = \mathbf{УБ}_м + \mathbf{C}_у$$

Бу ерда: $\mathbf{ЧБ}$ – чакана баҳо;

$\mathbf{УБ}_м$ – тармоқ улгуржи баҳоси;

$\mathbf{C}_у$ – савдо устамаси (муомала харажатлари, савдо ХЮС нинг фойдаси).

Баҳонинг минимал чегарасини ишлаб чиқариш чиқимлари аниқлаб беради. Уларнинг пулдаги ифодасини **маҳсулот таннархи** деб аташ қабул қилинган. **Фойда** баҳонинг мажбурий элементи ҳисобланади. ХЮС фойда ҳисобидан дивидендларни тўлайди, ишлаб чиқаришни кенгайтиради ва модернизация қилади, кадрларни тайёрлашни амалга оширади, ижтимоий соҳага маблағларни ажратади. Фойда баҳонинг муҳим элементи ҳисобланиб, ХЮС нинг молиявий-иқтисодий аҳволи унинг ҳажмига бевосита боғлиқ.

Товарлар воситачилар (таъминот-таъминлаш, савдо-сотиб олиш ХЮС лари ва ташкилотлари ҳамда бошқа воситачилик фирмалари) орқали реализация қилинганда баҳода воситачининг **устамаси** ўз

аксини топадики, у воситачилик қилганлиги учун комиссия йиғимларни, воситачининг транспорт ва бошқа харажатларини, унинг қўшилган қиймат солиғи ва фойдасини ўзида акс эттиради.

Савдо устамаси савдо ташкилотларининг маҳсулотни реализация қилиш билан боғлиқ бўлган харажатларини (муомала харажатларини) ва уларнинг фойдасини қамраб олади. Ҳозирги пайтда савдо устамалари марказлаштирилган тарзда тасдиқланмайди, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган алоҳида товарлар бўйича уларнинг юқори чегараси минтақанинг маҳаллий маъмурияти томонидан белгиланади.

Баҳо юқорида санаб ўтилган барча элементларни ўзида муҳассаб этмаслиги ҳам мумкин. Масалан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олиш баҳосида қўшилган қиймат солиғи мавжуд эмас. Шунингдек, барча товарлар ҳам акцизоти товарлари бўлавермайди, айрим товарлар эса воситачиларсиз тўғридан-тўғри истеъмолчиларга сотилади.

Хилма-хил бўлишига қарамасдан, бозор баҳолари эркин иқтисодиётда талаб ва таклифга мувофиқ равишда ўрнатилади. Ҳукуматнинг баҳоларни шакллантириш тизимига аралашуви (бундай дейилганда, одатда, товарларга баҳоларни шакллантириш жараёни ва баҳолар тизими тушунилади), жаҳон амалиётининг кўрсатишича, кўпчилик ҳолларда, иқтисодий вазиятни мураккаблаштиради. Бунинг сабаби шундаки, давлат органлари, одатда, ўзларининг бизнесга иштирок этишлари натижасида қўшимча харажатларни вужудга келтиради.

Баҳоларни аниқлашнинг турли-туман концепциялари мавжуд. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- соф қиймат асосида баҳоларни аниқлаш (муаллифи Г.С. Струмилин);
- баҳоларни ўрталаштирилган қиймат асосида аниқлаш (Д.Д. Кондратов);
- такрор ишлаб чиқариш баҳолари (В.С. Немчинов);
- объектив асосланган тарзда баҳолар (Л.С. Канторович);
- охириги харажатларнинг баҳолари (С.С. Шаталин).
- ва бошқалар.

Баҳони ҳисоблашнинг **“ўртача харажатлар ва фойда”** методи ўз асосига ишлаб чиқаришнинг ўртача чиқимлари ва устамасини олади. Бунда баҳо ишлаб чиқариш чиқимлари ва фойданинг йиғиндиси сифатида қаралади. Бу ерда фойданинг қисмлари эса

фойдаланилаётган меҳнат ва табиий ресурсларга, капиталга пропорционал равишда аниқланади. Бу методга кўра меҳнатнинг қиймати баҳонинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Бундай ёндашув эркин бозор тизими нуқтаи назаридан ўзини оқламайди, чунки кўп ХЮС лар ўз товарларини юқори баҳога эга бўлишга интилиб, харажатлар ва фойда билан баҳоламасдан, балки хилма-хил омилларни ҳисобга олган ҳолда баҳолайди. Ҳолбуки, амалиётда ана шундай бўлиши мумкин экан. Ҳар ҳолда буни неоклассиклар тасдиқлайди. Уларнинг қарашларича, неъматларни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатлари шу маҳсулотни сотиб олиш кераклиги ёки йўқлиги хусусидаги истеъмолчининг тегишли қарори билан ҳеч қандай умумийлик томони йўқ. Бу жойда уни ҳақиқатдан ҳам ташвишга соладиган нарса истеъмолдаги оптималлиликдир. Агар у шу товарни ўз эҳтиёжларини қондириш учун юқори сифатли деб эътироф этса, баҳоларни қоплашга мўлжалланган харажатларни (бу ерда яна шу нарсани ҳам ҳисобга олиш керакки, у ўзининг иш ҳақига бу маҳсулотдан ташқари яна бошқа бир қанча маҳсулотларни ҳам сотиб олиши керак) асосли деб ҳисобласа, у ҳолда у шу маҳсулот ўзида мужассам этган фойдалиликка асосланган ҳолда қарор қабул қилади. Товарда мужассамланган фойдалиликни эса ҳеч қачон шу маҳсулотни ишлаб чиқариш қийматига тенглаштириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам, баҳоларни шакллантиришнинг иккинчи методи “**бозор нимани кўрсатса**”, деб характерлаш қабул қилинган.

Баҳони **зарарсизлик ва мақсадли фойдани таъминлаш** асосида ҳисоблаш методи ҳам маълум. Унинг асосида зарарсизлик графиги ёки кутилаётган фойдани таъминлашнинг тижорий бизнес-режалаштириш ётади. Айри ҳолларда баҳо **чиқариладиган товарнинг уникаллиги** асосида ўрнатилади. Бу ерда баҳо ўрнатилаётган пайтда нафақат ишлаб чиқариш чиқимлари, балки товарнинг сотиб олувчи учун кадр-қиммати ҳам инобатга олинади.

Кўпчилик ҳолларда баҳолар **прейскурант баҳолар** асосида аниқланади. Бундай методни амалга ошириш жараёнида савдолашиш имконияти мавжуд бўлади. Индивидуал сотиб олувчилар учун бунинг аҳамияти камроқ бўлса-да, улгуржи сотиб олувчилар учун бу нарса катта аҳамиятга эга бўлиб, баҳоларнинг умумий даражасига ўз таъсирини, албатта, кўрсатади.

Баҳони аниқлашнинг **рақобат савдолари орқали** методи ХЮС ларнинг пудрат учун курашуви шароитида қўлланилади.

Бунда ХЮС рақобатчиларнинг кутилаётган баҳо таклифларини ҳисобга олади. У ўзининг олдига шартномани қўлга киритишни мақсад қилиб қўйган экан, бошқа рақобатчиларга нисбатан пастроқ бўлган баҳони сўрайди.

Баҳони ўрнатиш жараёнида фақат иқтисодий моментларни эмас, балки психологик моментларни ҳам инобатга олмоқ лозим. Баҳоларни шакллантириш борасидаги давлатнинг тартибга келтирувчи ролини, даромадлардан олинадиган солиқлар ва яна кўп нарсаларни ҳам унутмаслик керак. Шунингдек, баҳоларни шакллантиришнинг тармоқ хусусиятларини ҳисобга олиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Масалан, қишлоқ хўжалигида баҳоларнинг камида уч йўналиши ривожланади:

- марказлаштирилган йўналиш (маҳсулотлар муҳим турларининг чекланган доирасига мўлжалланган);
- улгуржи-шартномавий йўналиш (ишлаб чиқаришга мўлжалланган товарларни ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ХЮС лар ўртасида);
- ишлаб чиқарувчилар ва савдо ўртасидаги йўналиш (халқ истеъмоли, ноистеъмол товарлар ва кооперацияга тайёрлашларга мўлжалланган).

Юқоридагилардан ташқари, бошқа барча товарларга ва шунингдек, ўз савдо тармоғи маҳсулотлари учун алоҳида хўжаликлар томонидан баҳони мустақил равишда ўрнатиш ҳоллари ҳам мавжуд.

Баҳоларни шакллантиришга харажатли ёндашув методида ХЮС нинг товарларни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш ҳақиқий харажатлари асосий таянч нуқта сифатида қабул қилинади. Баҳоларни шакллантиришнинг бу методи тарихий жиҳатдан энг қадимги ва энг ишончли ҳисобланади. Унинг асосида ХЮС маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатларининг бухгалтерия ҳужжатлари билан тасдиқланган харажатларидан иборат бўлган ҳақиқий категория ётади. Маълум даражада бундай ёндашувнинг обрўси баҳоларни шакллантиришни барча харажатларга нормал даромадларни тўлиқ олиш ва уларнинг ишлаб чиқарилган товарлар ўртасида тўғри тақсимланишининг ХЮС учун зарурлигини назарда тутувчи иқтисодий назария орқали қўллаб-қувватланиши билан белгиланади. Бироқ баҳоларни шакллантиришнинг харажатли методи баъзи бир камчиликларга эга. Хусусан, кўп ҳолларда маҳсулот бирлигига тўғри келувчи харажатларнинг салмоғи-

ни, бу нарса ушбу ёндашувга кўра баҳонинг асоси бўлишига қарамасдан, баҳо ўрнатилгунга қадар уни аниқлашнинг иложи йўқ.

Маҳсулотни бозорда реализация қилишни ташкил этишдаги баҳонинг даражасини ишлаб чиқариш масштаби ва сотиш ҳажми аниқлаб беради. Иқтисодий назария ва бухгалтерия ҳисобига кўра, маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга қилинган харажатларнинг салмоғи ишлаб чиқариш масштабига тўғридан-тўғри боғлиқ. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми ортса, бир буюмга тўғри келувчи доимий харажатлар суммаси ва уни ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг умумий миқдори камаяди. Баҳоларни шакллантиришга ёндашувларни таққослаш қуйидаги хулосани чиқаришга имкон беради: саводли менежер, бу соҳадаги унинг қарори ҳақиқий харажатларни қоплаш ва фаолиятнинг таркиб топган шароитларида кўзда тутилган фойданинг тегишли ўлчамини олишнинг зарурлиги билан белгиланган бир пайтда, баҳоларни шакллантиришнинг пассив йўлига турмаслиги керак. Бу ерда пассив баҳоларни шакллантириш дейилганда баҳоларни қатъий тарзда харажатлар методи асосида ёки рақобатчиларнинг баҳовий қарорлари таъсири остида ўрнатилиши назарда тутиляпти.

Ҳозирги шароитда баҳоларни шакллантиришдаги энг оқилона ёндашувлардан бири баҳоларни фаол шакллантириш ҳисобланади. У реализацияни бошқариш сиёсати доирасида энг фойдали ишлаб чиқариш ҳажми, ишлаб чиқаришнинг ўртача харажатлари ва операциялар фойдалилигининг мақсадли даражасига эришиш мақсадида баҳоларнинг ўрнатилишини кўзда тутаяди. Баҳоларни бошқариш орқали реализациянинг керакли ҳажми ва унга мос келадиган ўртача харажатларнинг миқдorigа эришиладик, бу нарса охиrhoқибатда, ХЮС ни операциялар фойдалилигининг кўзда тутилган даражасига олиб чиқади.

Муаммони ҳал этишга бундай ёндашув баҳоларни шакллантириш харажатли методининг “касал” жойидан – “кучсиз” бозорларда (конъюнктураси ёмонлашиб бораётган бозорларда) жуда юқори баҳоларни ёки “кучли” бозорларда (талаб ўсиб бораётган бозорларда) жуда паст баҳоларни ўрнатишдан – қочишга имкон беради.

Баҳоларни шакллантиришнинг харажатли методидан воз кечиш осон иш эмас. Чунки бу нарса ХЮС ларнинг менежерларидан янги маҳсулотни ишлаб чиқаришга инвестициялар бошлангунга қадар баҳо бўйича уларнинг позицияларини аниқлашни тақозо этади. Бунинг учун янги буюмларни яратиш алгоритмининг тўлиқ

ўзгартириш, баҳоларни шакллантиришнинг қиммат ёндашувига ўтиш керак.

Баҳоларни қимматли шакллантириш баҳоларни шундай ўрнатилишини тақозо этадики, унга кўра бу нарса ХЮС нинг юқори фойда олишини “баҳо/харажатлар” қулай нисбатига эришиш ҳисобидан таъминламоғи керак. Бунинг учун, энг аввало, товар учун сотиб олувчи қандай баҳони тўлашга тайёр эканлигини билмоқ лозим. Албатта, турли ҳолатларнинг таъсири мавжуд бўлганлиги учун уни аниқлаш анча мураккаб ҳисобланади.

Тажрибали сотиб олувчилар товар учун тўлашга тайёр бўлган ҳақиқий суммаларини камдан-кам ҳоллардагина айтадилар. Айниқса, бу билан фирмаларни таъминловчи фаолият билан касбий шуғулланувчилар алоҳида ажралиб туради. Агар ўзлари харидор бўлаётган тегишли товарлар баҳоларининг ўзгариб туриши мумкинлигини тушунсалар, улар фақат керакли товарнинг ҳақиқий баҳосини яширибгина қолмасдан, балки бу хусусида ишлаб чиқарувчини онгли равишда чалғитиш усуллари ҳам қидириб топишга ҳаракат қиладилар. Бундай вазиятда ишлаб чиқарувчи маркетингларининг истеъмолчилар билан алоқалари асосида қурилган барча уринишлари “тадбиркор” таъминотчилар томонидан онгли равишда “ташланган” дезинформация орқали йўққа чиқарилиши мумкин.

Шунинг учун ҳам, бундай вазиятда ХЮС таъминотчиси мутахассисининг асосий вазифаси сотиб олувчилар тўлашга тайёр бўлган баҳода катта миқдордаги буюртмаларни олмаслик билан белгиланади. ХЮС маркетинги ва таъминотчиларнинг ўзига хос бўлган “санъати” сотиб олувчилардан товарнинг ҳақиқий баҳосини ўзида иложи борича кўпроқ акс эттириши мумкин бўлган баҳода тўлашга кўпроқ тайёр эканликларига эришиш орқали ифодаланади. Бир вақтнинг ўзида, фирманинг янги маҳсулотини қандай баҳода сотиб олишга тайёр эканликлари хусусида сотиб олувчиларга мурожаат қилиш хато ҳисобланади. Сотиб олувчилар бундай вазиятда янги товарни етарли даражада баҳолай олмасликка ва унинг баҳосини иложи борича пасайтиришга ҳаракат қилишлари туфайли уларнинг юқоридаги саволга жавоблари ҳамма вақт ҳам амалий аҳамиятга эга бўлавермайди. Ҳаётда сотувнинг ҳақиқий баҳоси маркетинг тадқиқотларининг натижалари билан камдан-кам ҳоллардагина бири-бирига мос тушади.

6.3. Хўжалик юритувчи субъект маркетинг стратегиясининг молиявий жиҳатлари

Агар мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг 5 ёки 10 йилга мўлжалланган илмий асосланган истиқболи олдиндан оқилона тарзда аниқланган бўлса, баҳо стратегиясини мустаҳкам эгаллаш мумкин. Акс ҳолда фақат ҳозирги пайтда ишлаб чиқарилаётган товарларнинг эмас, балки илмий-техника тараққиёти ва ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилмасидаги илғор ўзгаришлар таъсири остида яратилиши лозим бўлган янги барча буюмлар баҳосининг динамикасини ҳам кўпроқ ёки озроқ аниқликда кўриш имконияти мураккаблигича қолаверади. Маълумки, иқтисодий жиҳатдан юқори суръатларда тараққий этган мамлакатларнинг барчасида эркин баҳолар, одатда, давлат томонидан тартибга солинадиган баҳолар билан оқилона кўшиб олиб борилади.

ХЮС лар маркетинг стратегиясининг молиявий жиҳатлари рақобат шароитида бозордаги баҳо бозор иқтисодиётининг асосий бўғинига боғлиқ бўлмаган омиллар асосида устувор равишда шаклланишини ва у учун, асосан, топширилган ўлчам эканлигини назарда тутди. ХЮС нинг бозор муҳити бозор ташқи омиллари ва шарт-шароитлари ҳамда нобозор хўжалик алоқалар мажмуидан иборат бўлиб, улар иқтисодиётнинг асосий бўғини фаолияти самарадорлигини, унинг мақсадли стратегияси ва тадбиркорлик муҳитидаги хатти-ҳаракати тактикасининг амалга оширилишини кўзда тутди.

Баҳоларни шакллантириш масалаларини ҳал этиш учун рақобат муҳитини таҳлил қилиб, ХЮС нинг тегишли хизматлари маҳсулотларни етказиб бериш ва уларни реализация қилиш баҳоларини ўрганиши (1), солиқлар ва бошқа тўловларни инобатга олган ҳолда ХЮС нинг ишлаб чиқариш ва сотиш чиқимлари, мол етказиб бериш шартлари ва ХЮС ни ишлаб чиқариш омиллари билан таъминлашга баҳо бериши (2), амалга оширилаётган тадбирлар ва фаолият умумий самарадорлигини ўлчаб кўриши (3) керак.

Ана шу юқоридаги уч йўналиш ХЮС фаолият кўрсатишининг **микромуҳитини** характерлайди, бироқ ХЮС фаолиятининг умумий шароитларини чекламайди. ХЮС фаолиятининг умумий шароитларини **макромуҳит** деб эътироф этиш қабул қилинган бўлиб, у ўз ичига қуйидагиларни камраб олади:

- инфляцион омиллар, шу жумладан инфляцион кутилишлар;

- ижтимоий-иқтисодий муносабатлардаги ўзгаришлар (меҳнат, шу соҳадаги нобарқарорлаштирувчи ҳолатлар, сиёсий омилларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда);
- давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг молиявий, солиқ ва пул-кредит сиёсати);
- баҳоларни давлат томонидан тартибга солиш соҳасида кўриладиган чоралар;
- ХЮС нинг бозорда фаолият кўрсатишини қонуний таъминлашга қаратилган ўзгаришлар.

Хўжалик юритувчи субъект, мулкдорнинг бозор вакили ёки унинг ваколатчиси сифатида иқтисодий мустақиллик ва ХЮС ўз хатти-ҳаракатини танлаш эркинлиги бозор баҳоларини шакллантиришнинг зарурий шартлари ҳисобланади. Ўзаро манфаатли, хусусан, оғзаки битимлар, шартномалар, олди-сотди шартномалари кўринишидаги шартномалар воситасида амалга ошириладиган хўжалик субъектларининг тижорий асосдаги муносабатлари ҳам шунга киради. Бу ерда йўқотишлар, зарарлар ва қўлдан чиқарилган имкониятларни қоплаш кафолатини берувчи шартнома-битим муносабатлари, бошқа хўжалик мунозараларига таъсир кўрсатиш ва уларни ҳимоя қилиш муҳим роль ўйнайди. Рақобат муҳитининг мавжудлиги ва монополизмга барҳам бериш ҳам бу ерда керакли шароит сифатида майдонга чиқиб, улар хўжалик юритиш субъектларини, бозор вакилларини хатти-ҳаракатни танлаш имкониятлари билан таъминлайди. Буларнинг қаторига мувозанат баҳолар эвазига талаб ва таклиф нисбатларининг тенглашуви оқибатида вужудга келадиган бозор мувозанатини ҳам киритиш керак.

Бозор баҳоларини шакллантириш жараёни, бошқа ҳолатлардан ташқари, яна баҳони ўрнатиш хусусида ким қарор қабул қилганлигига ва уни ким тайёрлаганлигига ҳам боғлиқ. Шунинг учун ҳам, баҳолар қай ҳолларда директорлар кенгаши, ҳиссадорлик жамиятининг президенти, ХЮС нинг бош директори, унинг ўринбосарлари ва қай ҳолларда эса таъминот бўлимининг бошлиғи, унинг жойлардаги вакиллари томонидан тасдиқланишини билиш жуда муҳим. Шунингдек, баҳони асослаш билан шуғулланадиган маъмурият хизматлари ва бўлинмаларининг аниқ функцияларини белгилаш ҳам керак. Бундай фаолият ХЮС марказий хизматлари томонидан қатъий мувофиқлаштирилган асосда амалга оширилмоғи лозим.

ХЮС томонидан реализация қилиниши мумкин бўлган товарлар баҳосини асослаш, ҳисоб-китоб қилиш ва ўрнатиш қуйида таклиф этилаётган кетма-кетликда ва фаолият турлари бўйича амалга ошириш тавсия қилинади:

- таркиб топган бозор, конъюнктура ва ХЮС маҳсулотининг баҳосини таҳлил қилиш;
- баҳоларни ўрнатиш жорий амалиётининг стратегияси ва принципларини ишлаб чиқиш;
- кутилаётган бозорни ўрганиш ва режалаштирилаётган давр учун талабни аниқлаш;
- рақобатчиларнинг товарлари ва баҳоларини таҳлил қилиш;
- ишлаб чиқариш ҳажми ва талабни қондиришнинг турли даражаларида таклиф баҳоси, ишлаб чиқариш чиқимлари ва товарларни реализация қилиш имкониятларини аниқлаш;
- баҳоларни шакллантиришнинг қабул қилинган стратегияси ва принциплари амалга оширилишининг мумкин бўлган вариантларида ишлаб чиқариш ва реализация самарадорлигини баҳолаш;
- баҳоларни ўрнатиш методларини танлаш;
- реализация қилинадиган товарнинг баҳосини тасдиқлаш.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ишларни бизнес-режалаштириш ва шу ХЮС баҳоларини прогностлаш билан боғлиқ бўлган ҳисоб-китоблар билан алмаштирмаслик керак. Баъзи бир ўхшашликлар бўлишига қарамасдан, бизнес-режани ишлаб чиқиш ва асослаш ХЮС нинг баҳо стратегиясини ишлаб чиқиш учун зарур бўлган барча ўлчамларни (параметрларни) чуқур тасаввур қилишга имкон берса-да, уларни бир хил деб қабул қилмаслик керак.

Бозорий баҳоларни шакллантиришнинг омиллари орасида **талаб омилларини** алоҳида ажратиш мақсадга мувофиқки, улар ёрдамида сотиб олувчи томонидан товарга бўлган талабнинг баҳоси аниқланади. Бунга товарнинг фойдалилиги ёки истеъмол хусусиятлари, яъни эҳтиёжни қондириш қобилияти, унинг сифат тавсифлари киради. Ундан сўнг ушбу товарни сотиб олувчи эга бўлган тўловга лаёқатли талабнинг тавсифи, шунингдек, товарни сотиб олишдан бош торта туриб, сотиб олувчи қилиши мумкин бўлган жамғарманинг даражаси керак. Охирида талабнинг ҳажми, яъни баҳонинг шу даражасида сотиб олувчи қодир бўлган товарнинг миқдори аниқланади.

Истеъмол танлов омиллари алмаштириладиган товарлар тизимида товарнинг рақобатдошлигини аниқлаб беради. Товар ва

махсулотларни сотиб олувчилар, улар билан рақобат қилувчилар, рақобат товарлари билан товарнинг алмашувчанлиги, алмаштириладиган ёки ўзаро алмаштириладиган товарларнинг таққосланиши эҳтиёжнинг таркибий тузилмасини белгилаб беради. Бу ерда шу товарни ёки шу товар бозорини уларни тўлдирадиган товарлар ёки уларни тўлдирадиган товарлар бозори билан таққослаш катта аҳамиятга эга.

Таклиф омиллари мол етказиб берувчи-сотувчи томонидан товарнинг таклиф баҳосини ўрнатишга ёрдам беради. Бу ерда бозорга таклиф қилинаётган товарнинг умумий сони ва ХЮС томонидан бозорга етказиб берилаётган товарнинг сонини (бўлиши мумкин бўлган бошқа мол етказиб берувчиларда шу товарнинг захираларини ва ХЮС даги захираларни қўшган ҳолда) билиш жуда муҳим. Ундан сўнг товарни бозорда сотишдаги ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига, шунингдек, товарни ишлаб чиқаришда фойдаланилган ишлаб чиқариш омиллари ва ишчи кучининг баҳосига аниқлик киритиб олиш керак. Одатда, табиий ресурслар, капитал ва меҳнатнинг баҳолари чекланади. Давлат ва ижтимоий фондларга солиқлар, акцизлар ва бошқа тўловлар ҳамда ажратмалар, божлар ажратилади. Фойда ва унинг инвестицияларга, резерв ва суғурта фондларига, дивидендлар ва бошқа мақсадларга тақсимланиши аниқланади.

Муқобил ишлаб чиқариш имкониятлари билан боғлиқ бўлган омиллар ҳам мавжуд. Бу ерда гап ХЮС ишлаб чиқариш имкониятларидан максимал фойдаланилганда маҳсулотларнинг максимал алмашувчанлиги, яъни маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш алмашувчанлиги, шунингдек, муқобил технологияларнинг ҳам максимал алмашувчанлиги хусусида кетаяпти. Қисқаси, бу ерда иш барча ишлаб чиқариш омилларининг – табиий ресурслар, капитал, меҳнатнинг – максимал алмашувчанлигига бориб тақалади. Ана шулар асосида муқобил чиқимлар атрофлича тўлиқ аниқланади ва бу нарса баҳоларни шакллантиришда ҳисобга олинади.

Баҳоларни шакллантиришнинг ХЮС томонидан **назорат қилинадиган ва назорат қилинмайдиган омиллари** алоҳида ажратилади. Биринчи гуруҳга кирувчи омилларга ХЮС нинг юқори раҳбарлик органлари ва унинг функционал хизматлари томонидан бошқариладиган омиллар киради. Иккинчи гуруҳ эса ХЮС нинг ўзига боғлиқ бўлмаган омилларидан ташкил топади. Иқтисодиётнинг асосий бўғинини бу омилларга мослаштириш ўз фаолиятида

назорат қилинмайдиган омилларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда назорат қилинадиган қисмини бошқариш йўли билан амалга оширилади.

Реал хўжалик амалиётида баҳоларни шакллантиришнинг юқорида кўриб ўтилган хусусиятларини инобатга олувчи ёки олмайдиган баҳолар стратегиясининг бутун бир тизими мавжуд. Қуйида уларнинг энг муҳимларини келтириб ўтамиз.

Юқори баҳолар стратегияси (“қаймоғини ажратиб олиш”) дастлаб товарларни уларнинг ишлаб чиқариш харажатларидан анча юқори баҳоларда сотилишини, кейин эса баҳо пасайтирилишини кўзда туттади. Бу патент билан ҳимояланган, янги товарларга тегишли. Бундай стратегия жорий талаб даражасининг юқорилиги, товарнинг юқори баҳоси истеъмолчи томонидан эътироф этилган товар сифатининг юқорилиги ва шунга ўхшаш бошқа шароитларда мумкин.

Паст баҳолар стратегияси ёки бозорга “ёриб кириш” стратегияси ҳам мавжуд. Бундай стратегия талабни рағбатлантириш мақсадида амалга оширилади. У ишлаб чиқариш катта ҳажмда ва талаб юқори эластик бўлган бозорларда самарали бўлиб, унда сотиб олувчилар баҳоларнинг пасайишига кескин муносабат билдирадилар ва талабни оширадилар. ХЮС оммавий ишлаб чиқариш ҳисобидан баҳоларнинг паст даражасини ушлаб туради.

Табақалаштирилган баҳолар стратегияси хилма-хил бозорлар, уларнинг сегментлари ва сотиб олувчилари учун баҳоларнинг ўртача даражасига нисбатан турли-туман чегирма ва устамаларни қўллаш эвазига амалга оширилади.

Имтиёзли баҳолар стратегияси имтиёзли баҳоларни таклиф қилишдан ХЮС манфаатдор бўлган сотиб олувчилар билан ишлашга қаратилган.

Эластик баҳолар стратегияси баҳоларнинг истеъмолчилар сотиб олиш қобилиятига боғлиқ равишда ўрнатилишини англатади.

Барқарор, стандарт (андозавий), ўзгармайдиган баҳолар стратегияси нисбатан узоқ вақт давомида товарларнинг бир хил баҳода реализация қилинишини назарда туттади.

Яхлитланмаган баҳолар стратегиясида сотиб олувчи товарни, масалан, 1000 сўмда эмас, балки 999,9 сўмда сотиб олади. Бу ҳолда сотиб олувчи бундай баҳоларни паст ёки баҳоларни ўрнатишнинг пухта ва аниқ ҳисоб-китобларга асосланганлигининг исботи сифатида эътироф этади.

Оммавий сотиб олишлар баҳоси ва баҳоларни товарнинг сифати билан узвий боғланганлиги стратегиялари ҳам амалиётда қўлланилади.

Баҳоларнинг ҳар қандай стратегиясида, рақобатчиларнинг баҳоларини таҳлил қила бориб, ХЮС ўзи томонидан тақдим этилиши мумкин бўлган чегирмалар тизимига жиддий эътибор бермоғи лозим. Жаҳон амалиётида баҳолардан қилинадиган чегирмаларнинг 20 га яқин тури мавжуд. Масалан, “**сконто**” чегирмасининг “3/12, нетто 30” тартибида ифодаланишида тўлов 30 кун ичида амалга оширилиши керак, агар сотиб олувчи тўловни дастлабки 12 кун ичида амалга оширса, у 3% кам тўлайди, деган маънони англатади. Айланма учун бонус чегирмалари ҳам қўлланилади. Айланма сотувига боғлиқ равишда у доимий сотиб олувчиларга нисбатан қилинади. **Прогрессив чегирмалар** сотиб олишнинг сифати, ҳажми ва даврийлигига боғлиқ равишда сотиб олувчига тақдим этилади. **Товарларнинг алмаштирилиши ёки шу билан боғлиқ бўлган чегирма** шу фирмадан олдин сотиб олинган эски товарни қайтарганлиги учун тақдим қилиниши мумкин. Товарлар хорижга сотилганда **экспорт чегирмалари** қўлланилади. **Функционал чегирмалар** ёки **савдо соҳасидаги чегирмалар** товарларнинг ҳаракатланишини амалга оширувчи хизматларга маълум бир функцияларни бажарганлиги учун берилади. **Махсус чегирмалар** ишлаб чиқарувчи манфаатдор бўлган сотиб олувчиларга сотувчи томонидан тақдим этилади. **Яширин чегирмалар** сотиб олувчиларга текин намуналар кўринишида берилиши мумкин. Чегирмаларнинг охирги турига шартномаларда қайд этилмайдиган ва оғзаки келишувларга мувофиқ амалга ошириладиган **конфиденциал чегирмалар** ҳам киради.

Устамалар баҳоларни шакллантиришда чегирмаларга нисбатан камроқ қўлланилади. Уларнинг қўлланилиши товарлар сифатининг ортиши, товарларнинг кредитга сотилиши ва шунга ўхшашлар билан боғлиқ.

Товарларга нисбатан баҳоларни асослаш ва баҳоларни шакллантириш стратегиясини самарали амалга ошириш учун ХЮС ўзи фаолият кўрсатадиган мақсадли бозорларини² аниқлаб олмоғи, турли бо-

---

² Мақсадли бозорлар дейилганда ХЮС мўлжаллаётган бозорлар назарда тутилади. Ана шундай бозорларни аниқлаб олмоқ учун, энг аввало, у сотувчи бозори ёки сотиб олувчи бозорининг умумий баҳосини ҳисобга олиши керак. Сотувчининг бозорида сотувчи (махсулотни ишлаб чиқарувчи) устувор ўринга эга бўлади ва у реализация қилинадиган товарларнинг баҳосини амалда белгилайди. Харидор бозорида эса устувор ўрин сотиб

зорларнинг масштаблари ва бозор талабларини қондиришнинг ўз имкониятлари тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлмоғи керак.

Ундан сўнг ХЮС нинг мамлакат ички бозоридаги ҳамда яқин ва узоқ хориж мамлакатлари ташқи бозорларидаги фаолият соҳасини аниқлаш ва чеклаб олмоқ лозим. Яқин ва узоқ хориж мамлакатлари ташқи бозорларидаги фаолият фаолият кўрсатиш шартлари ва ҳуқуқий тартибга солиш нормаларига кўра бир-биридан кескин фарқ қилади. Бозорларнинг ҳудудий географиясини билиш ҳам муҳимки, улар учун фаолият кўрсатишнинг ўзига хос хусусиятлари, шаҳар ва қишлоқ бозорларининг нисбатига тегишли бўлган белгилар мавжуд бўлиб, улар ҳар эҳтимолга қарши ўзларининг хусусиятларини узоқ вақт давомида яна сақлаб қолиши мумкин. Ва ниҳоят, баҳоларни шакллантиришнинг стратегик йўналтирилишида жорий инвестицион талаб бозорларини аниқ чегаралаб олмоқ ҳам зарур.

ХЮС ларга мўлжални аниқ олиш ва мақсадли бозорларни танлашга **бозорни сегментлаштириш** имкон беради. Бозорни сегментлаштириш ўрганиш методи ҳисобланади. Унга кўра истеъмолчилар эҳтиёжлари, тавсифи, хатти-ҳаракатининг ўзига хослиги ва шунга ўхшаш хусусиятларига мувофиқ гуруҳларга ажратилади. Бозор сегменти бир хил тоифадаги истеъмолчилардан, у ёки бу ҳолатга бир хил тарзда реакция қилувчилардан ташкил топади.

Яхлит олинганда бозор иқтисодиётида бозор баҳоларини шакллантиришнинг умумий белгилари бозорнинг турли соҳаларида баҳоларнинг турли-туман кўринишларини қўллаш орқали амалга оширилади. Рақобатнинг эркинлик даражаси ва баҳоларни шакллантиришга (булар бозорлар типини классификация қилишда асосий мезон сифатида майдонга чиқади) боғлиқ равишда бозорлар қуйидаги тўрт асосий типга ажратилади:

- **эркин** (соф ёки такомиллашган) **рақобат**. У баҳоларни аниқлашда эркин мусобақалашининг мавжудлиги билан характерланади;
- **монополистик рақобат**. Бунда тўлиқ алмаштирилиши мумкин бўлмаган хилма-хил товарлар гуруҳини ишлаб чиқарувчи ХЮС ларнинг мусобақалашини амалга оширилади;
- **олигополистик рақобат**. Бу кўп бўлмаган ишлаб чиқарувчилар рақобат бозоридан иборат;
- **монополистик бозор**. Бундай бозор товарларнинг баҳосини ўрнатишда бир хўжалик субъекти ҳукмронлик қиладиган бозордир.

олувчига тегишли бўлади. ХЮС бундай шароитда истеъмолчи талабларининг қаттиқ шароитларида фаолият кўрсатади.

Бозор иқтисодиётида маркетинг-баҳо стратегиясининг молиявий жиҳатлари шакллантириш шакл ва шароитларининг кўп турлилиги билан характерланади. Бу ўз товарини реализация қилувчи хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий нуқтаи назардан нимадан иборат эканлигига ва турли бозорларда шу товарларни истеъмол қилиш имкониятининг қандайлигига боғлиқ.

Баҳоларни шакллантиришнинг у ёки бу стратегияси ёхуд уларнинг турли комбинацияларини қўллаш товарларни реализация қилувчиларнинг эгаларига кўзда тутилган пул тушумларига эга бўлишни ва шу асосда зарурий молиявий фондларни муваффақиятли шакллантиришга имкон беради.

6.4. Баҳо-мунозара ёки назорат учун саволлар

6-боб. Хўжалик юритувчи субъектнинг баҳо сиёсати ва баҳоларни шакллантириш асослари, маркетинг стратегиясининг молиявий жиҳатлари

6.1. Баҳоларни шакллантиришнинг объектив асослари

- Баҳо деб нимага айтилади?
- Бозор иқтисодиёти шароитида баҳонинг асоси сифатида нима майдонга чиқади?
- Баҳо қандай функцияларни бажаради?
- Баҳонинг ўлчов функциясининг мазмуни нимадан иборат?
- Баҳо ҳисоб-назорат функциясининг асосий вазифалари нималардан иборат?
- Баҳонинг тақсимлаш функцияси нималар билан характерланади?
- Баҳонинг тартибга солиш функциясига тегишли бўлган характерли белгилар нималардан иборат?
- Қандай ҳолатларда баҳо ижтимоий функцияни бажаради?
- Қандай ҳолларда баҳонинг рағбатлантирувчи функцияси намоён бўлади?

6.2. Баҳо турлари, унинг таркибий тузилмаси ва баҳоларни шакллантириш методлари

- Баҳоларни қандай белгиларга кўра классификация қилиш мумкин?

• Айланмага хизмат қилиш характери бўйича баҳолар қандай фарқланади?

- Улгуржи баҳо деб нимага айтилади?
- Қандай баҳо чакана баҳо дейилади?
- Қай ҳолларда сотиб олиш баҳолари қўлланилади?
- Қурилиш маҳсулотларининг баҳоси қандай қийматларда тўланади?

- Ўрнатилишига қараб баҳоларнинг қандай турлари мавжуд?
- Қандай баҳолар қатъий баҳолар дейилади?
- Жорий баҳолар дейилганда нима тушунилади?
- Ўзгарувчан (“ҳаракатчан”) баҳолар қандай баҳолардан иборат?

- Алмаштирилувчи (“сакровчи”) баҳолар қандай буюмларга нисбатан ўрнатилади?

- Вақт омилига кўра баҳоларнинг қандай турлари бўлиши мумкин?

- Қандай баҳоларга доимий баҳолар дейилади?
- Мавсумий баҳолар деб нимага айтилади?
- Қандай маҳсулотларнинг баҳоси босқичли баҳоларда белгиланади?

- Баҳолар хусусида маълумотларни олиш усулига мувофиқ баҳолар қандай фарқланади?

- Қандай баҳоларга маълумотномавий баҳолар дейилади?
- Қаерларда эълон қилинган баҳолар прејскурант баҳолар деб аталади?

- Қандай баҳолар ҳисоб-китобли баҳолардир?
- Бозор турига боғлиқ равишда баҳоларнинг қандай турлари мавжуд?

- Қандай баҳоларга аукцион баҳолар дейилади?
- Биржавий котировкалар деб нимага айтилади?
- Қандай баҳолар савдолар баҳоларидан иборат?
- Худудий бозорларга боғлиқлигини назарда тутиб баҳоларнинг турлари қандай фарқланади?

- Ягона (яхлит) баҳолар қаерларда амал қилади?
- Минтақавий баҳолар қаерларда шаклланади?
- Қандай баҳолар маҳаллий баҳолар дейилади?

• Бозорда давлатнинг таъсирчанлиги, тартибга солиш ва рақобат даражасининг характери бўйича баҳоларнинг қандай турлари мавжуд?

• Қандай баҳо эркин (бозор) баҳолар(и) дейилади?
• Қайд этилган (қатъий) баҳолар қандай баҳолардан иборат?
• Қандай баҳолар тартибга солинадиган баҳолар деб аталади?
• Қандай буюмларнинг баҳосига престиж (камёб, обрўли) баҳолар дейилади?

• Қандай баҳолар паритет (тенг) баҳолар деб аталади?
• Етказиб бериш ва сотиш шартларига кўра баҳоларни қандай фарқлаш мумкин?

• Қандай баҳоларга нетто-баҳолар дейилади?
• Қандай равишда аниқланадиган баҳолар брутто-баҳолар деб аталади?

• Жаҳон баҳолари қандай баҳолардан иборат?
• Ички фирмавий (трансферт) баҳолар қаерларда қўлланилади?
• Қандай баҳолар табақалаштирилган баҳолар деб юритилади?
• Қандай баҳо резервлаштирилган баҳо дейилади?
• Баҳонинг таркиби ва таркибий тузилмаси деб нимага айтилади, уларнинг таркибига нималар киради?

• Баҳоларни аниқлашнинг қандай турли-туман концепциялари мавжуд?

• Баҳони ҳисоблашнинг “ўртача харажатлар ва фойда” методи ўз асосига нималарни олади?

• Баҳоларни шакллантиришнинг “бозор нимани кўрсатса”, методининг мазмун-моҳияти нималардан иборат?

• Баҳони зарарсизлик ва мақсадли фойдани таъминлаш асосида ҳисоблаш методига хос бўлган характерли белгилар нималардан иборат?

• Қандай ҳолларда баҳо чиқариладиган товарнинг уникаллиги асосида ўрнатилади?

• Прейскурант баҳоларнинг асосида нима ётади?

• Баҳони аниқлашнинг рақобат савдолари орқали методи қандай шароитда қўлланилади?

• Қишлоқ хўжалигида баҳоларнинг қандай йўналишлари ривожланади?

• Баҳоларни шакллантиришга харажатли ёндашув методида асосий таянч нуқта сифатида нималар қабул қилинади?

- Баҳоларни қимматли шакллантириш баҳоларни қандай ўрнатилишини тақоза этади?

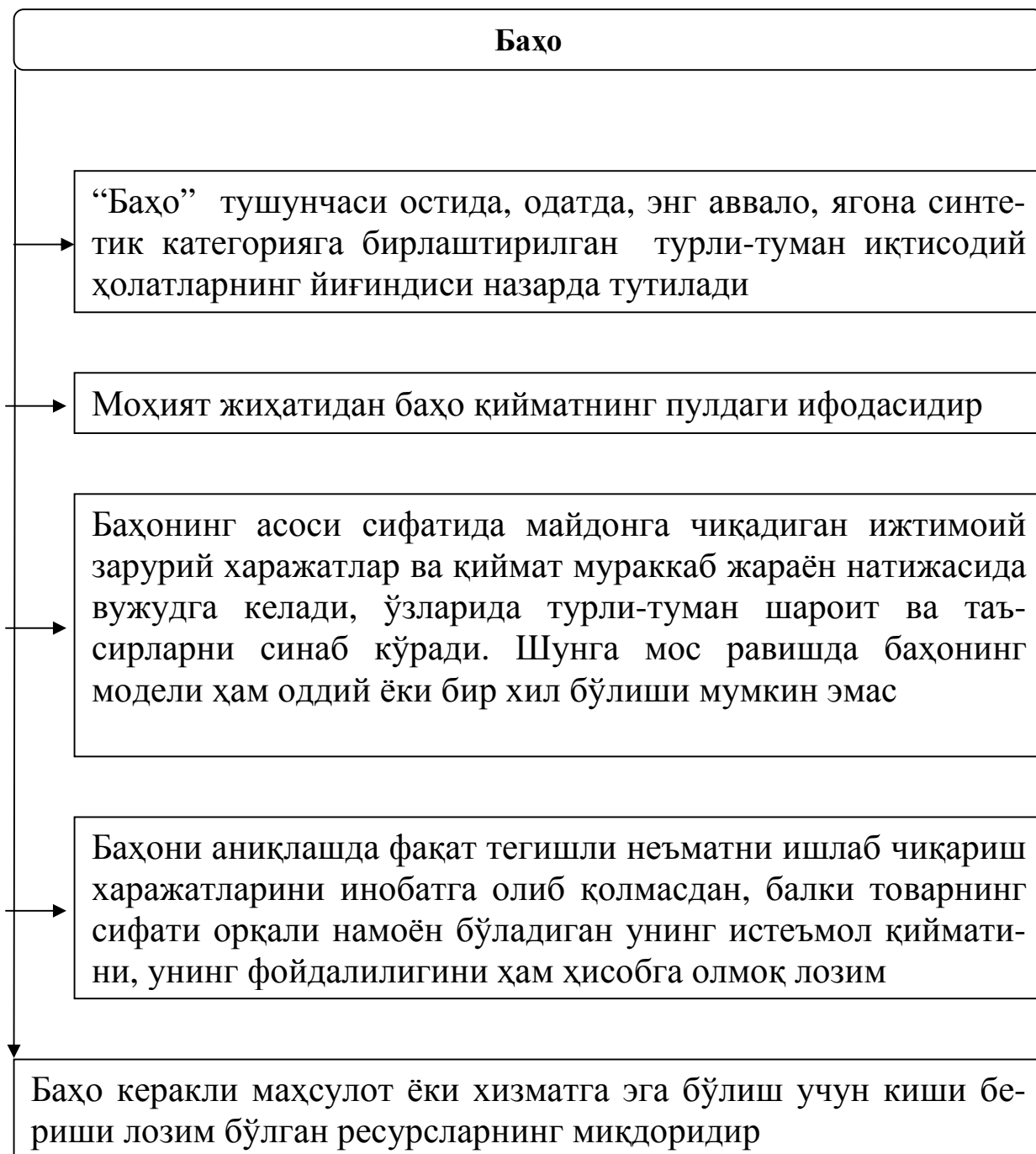
6.3. Хўжалик юритувчи субъект маркетинг стратегиясининг молиявий жиҳатлари

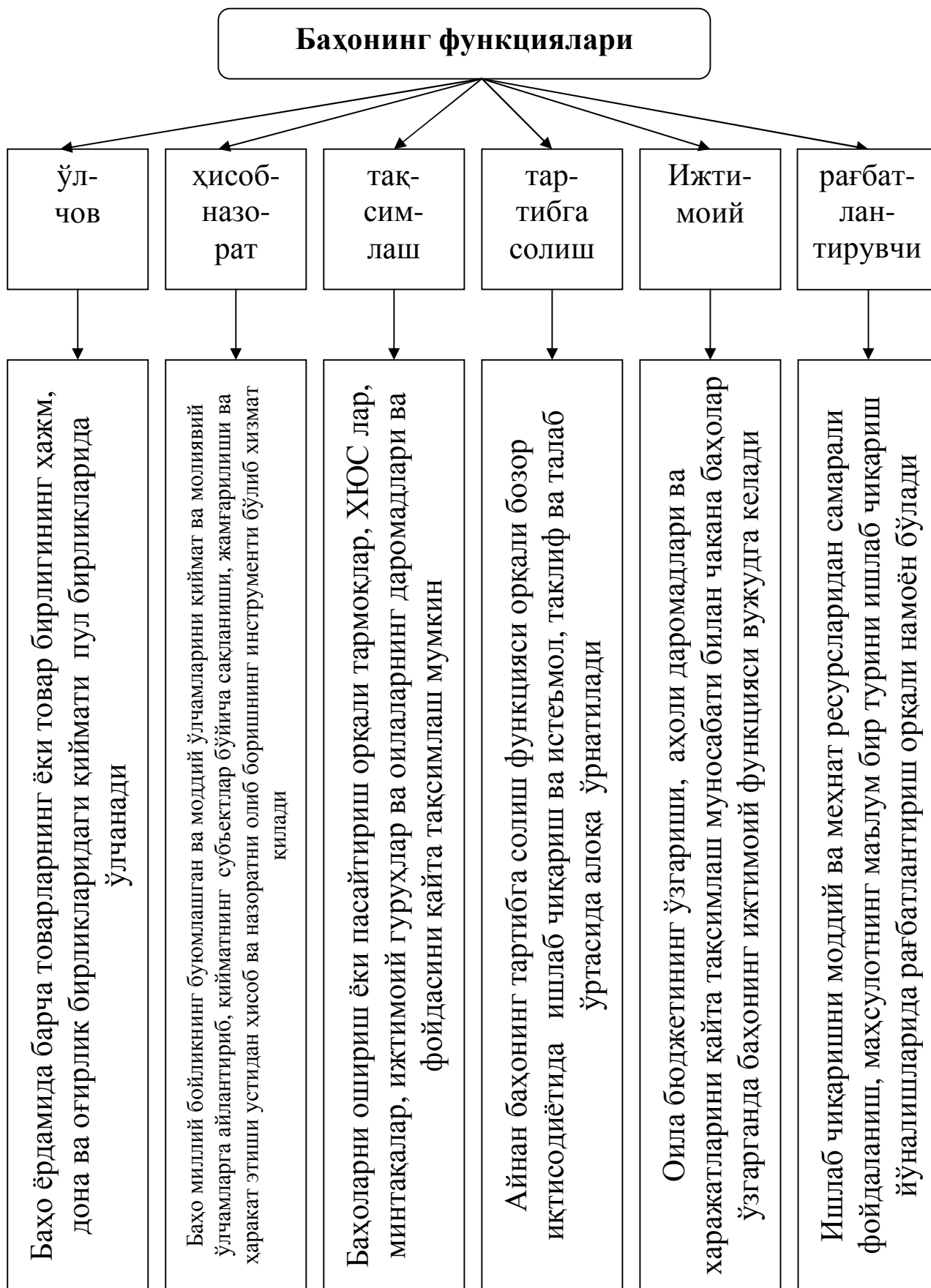
- ХЮС лар маркетинг стратегиясининг молиявий жиҳатлари нималарни назарда тутуди?
- ХЮС фаолият кўрсатишининг микромуҳити ва макромуҳити нималардан иборат ва улар ўз ичига нималарни қамраб олади?
- ХЮС томонидан реализация қилиниши мумкин бўлган товарлар баҳосини асослаш, ҳисоб-китоб қилиш ва ўрнатиш қандай кетма-кетликда ва фаолият турлари бўйича амалга оширилиши мақсадга мувофиқ?
- Талаб, истеъмол танлови, таклиф, муқобил ишлаб чиқариш имкониятлари билан боғлиқ бўлган омиллар, назорат қилинадиган ва назорат қилинмайдиган омиллар нималардан иборат?
- Юқори баҳолар стратегияси (“қаймоғини ажратиб олиш”) нимани кўзда тутуди?
- Паст баҳолар стратегияси қандай мақсадларда амалга оширилади?
- Табақалаштирилган баҳолар стратегияси нималарни қўллаш эвазига амалга оширилади?
- Имтиёзли баҳолар стратегияси нималарга қаратилган?
- Эластик баҳолар стратегияси нималарни англатади?
- Барқарор, стандарт (андозавий), ўзгармайдиган баҳолар стратегияси нималарни назарда тутуди?
- Яхлитланмаган баҳолар стратегияси нимадан иборат?
- Оммавий сотиб олишлар баҳоси ва баҳоларни товарнинг сифати билан узвий боғланганлиги стратегияларининг ўзига хос бўлган хусусиятлари нималардан иборат?
- “Сконт” чегирма, прогрессив чегирмалар, товарларнинг алмаштирилиши ёки шу билан боғлиқ бўлган чегирма, экспорт чегирмалари, функционал чегирмалар ёки савдо соҳасидаги чегирмалар, махсус чегирмалар, яширин чегирмалар, конфиденциал чегирмалар дейилганда нималар тушунилади?
- Бозорни сегментлаштириш нималардан иборат?
- Рақобатнинг эркинлик даражаси ва баҳоларни шакллантиришга боғлиқ равишда бозорларнинг қандай типлари мавжуд?

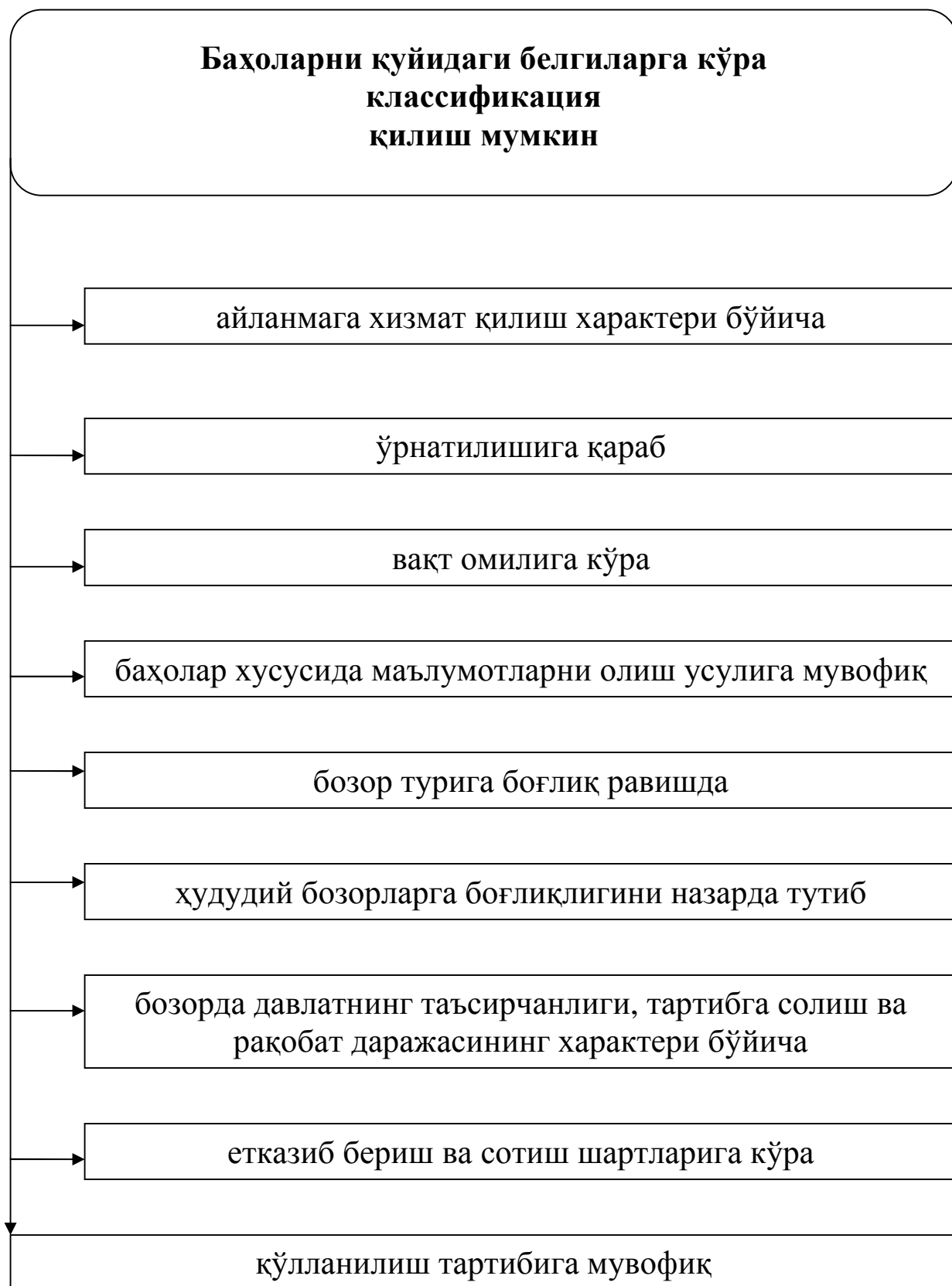
6.5. Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар
6-боб. Хўжалик юритувчи субъектнинг баҳо сиёсати ва
баҳоларни шакллантириш асослари, маркетинг
стратегиясининг молиявий жиҳатлари

6.1. Баҳоларни шакллантиришнинг объектив асослари

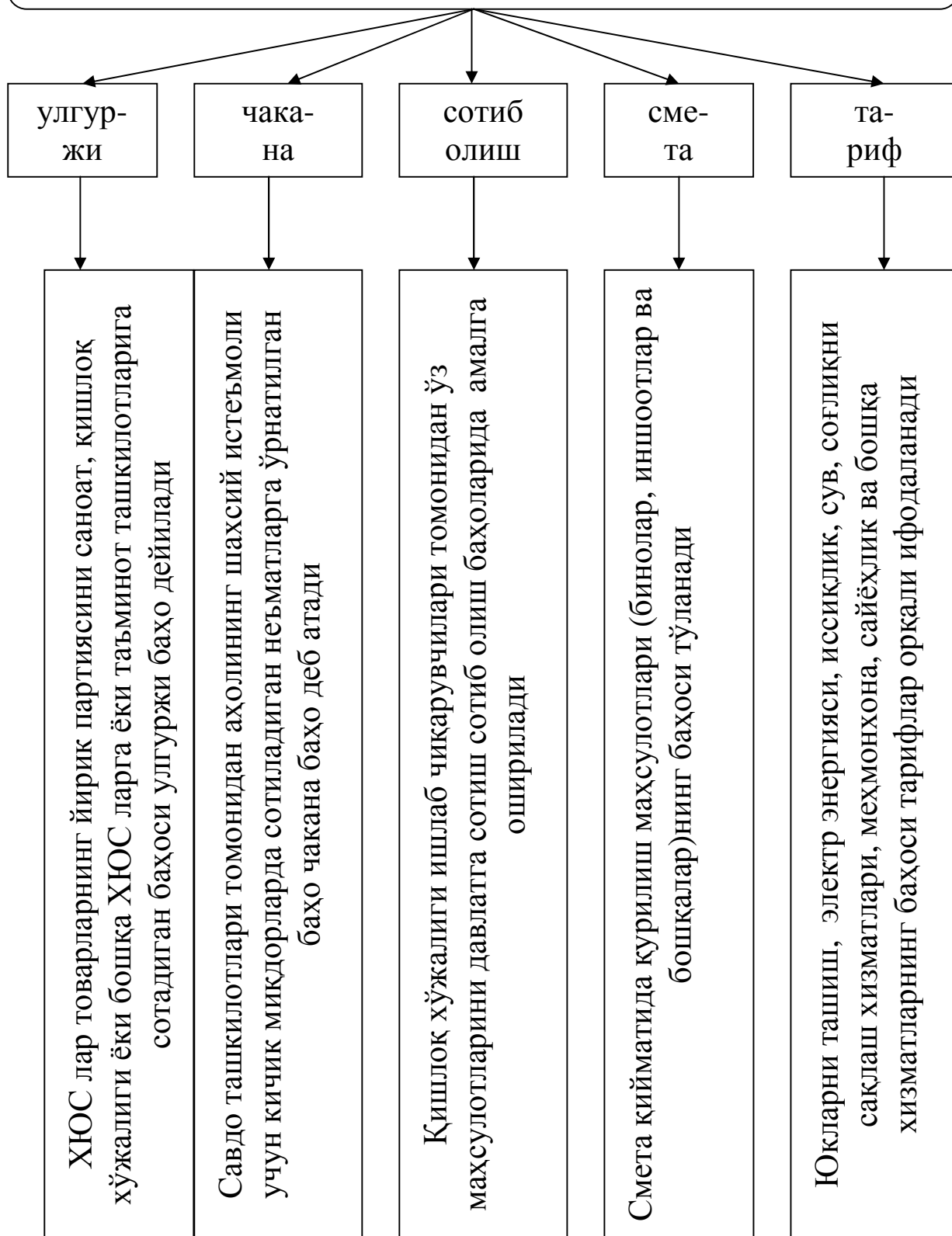

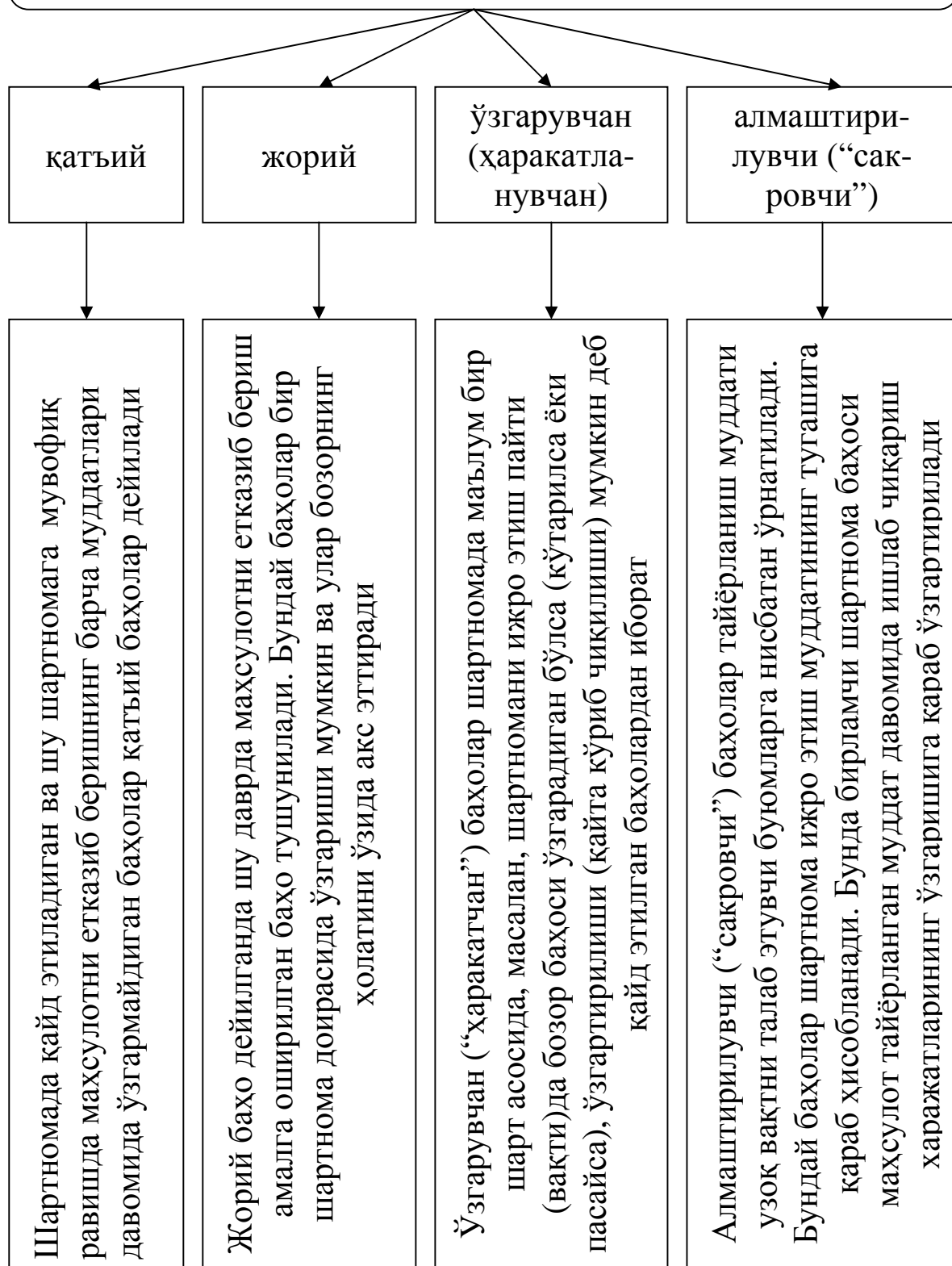
6.2. Баҳо турлари, унинг таркибий тузилмаси ва баҳоларни шакллантириш методлари

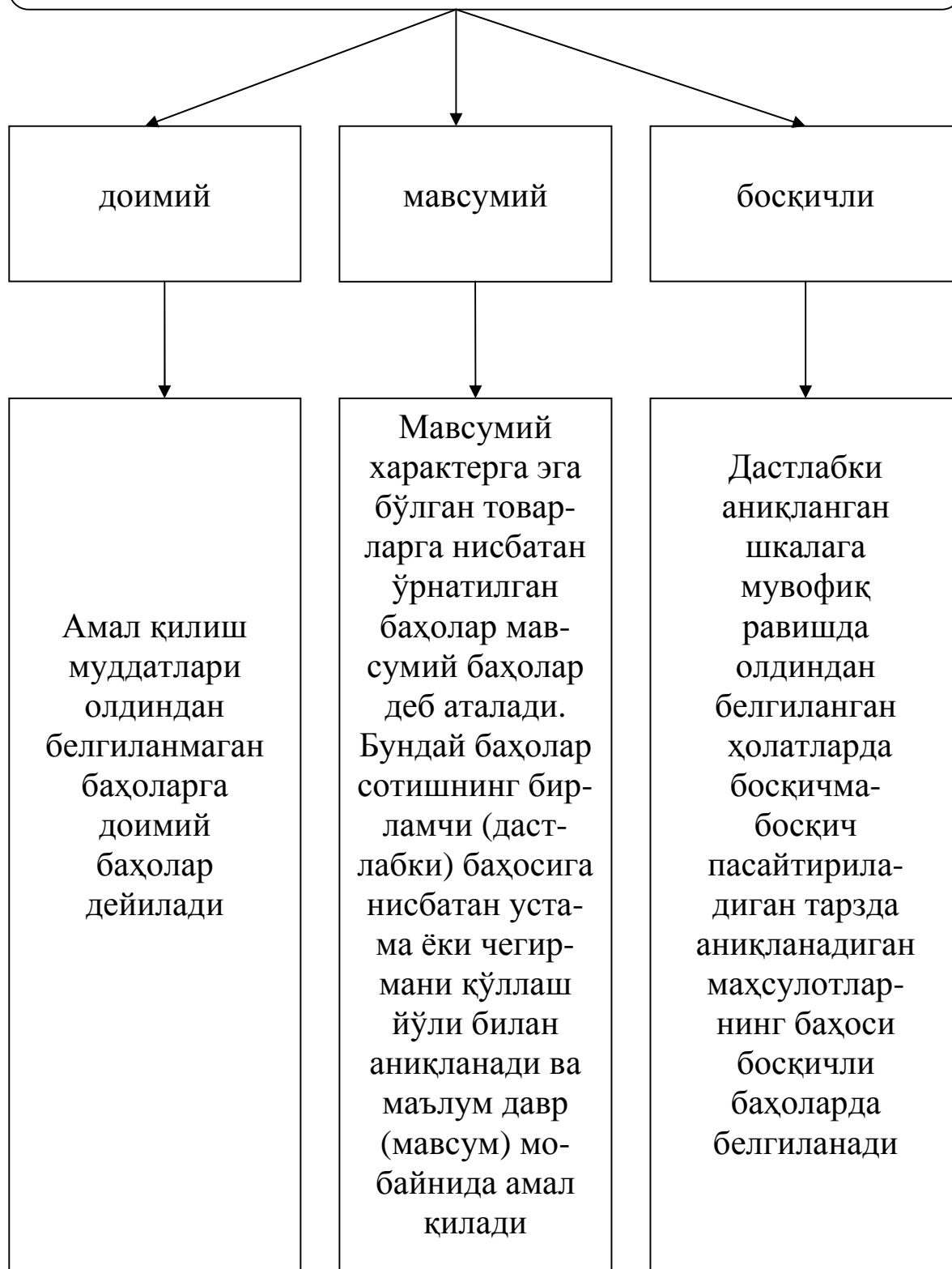
**Айланмага хизмат қилиш характери бўйича баҳолар
қуйидагича фарқланади**

**Ўрнатилишига қараб баҳоларнинг қуйидаги турлари
мавжуд**

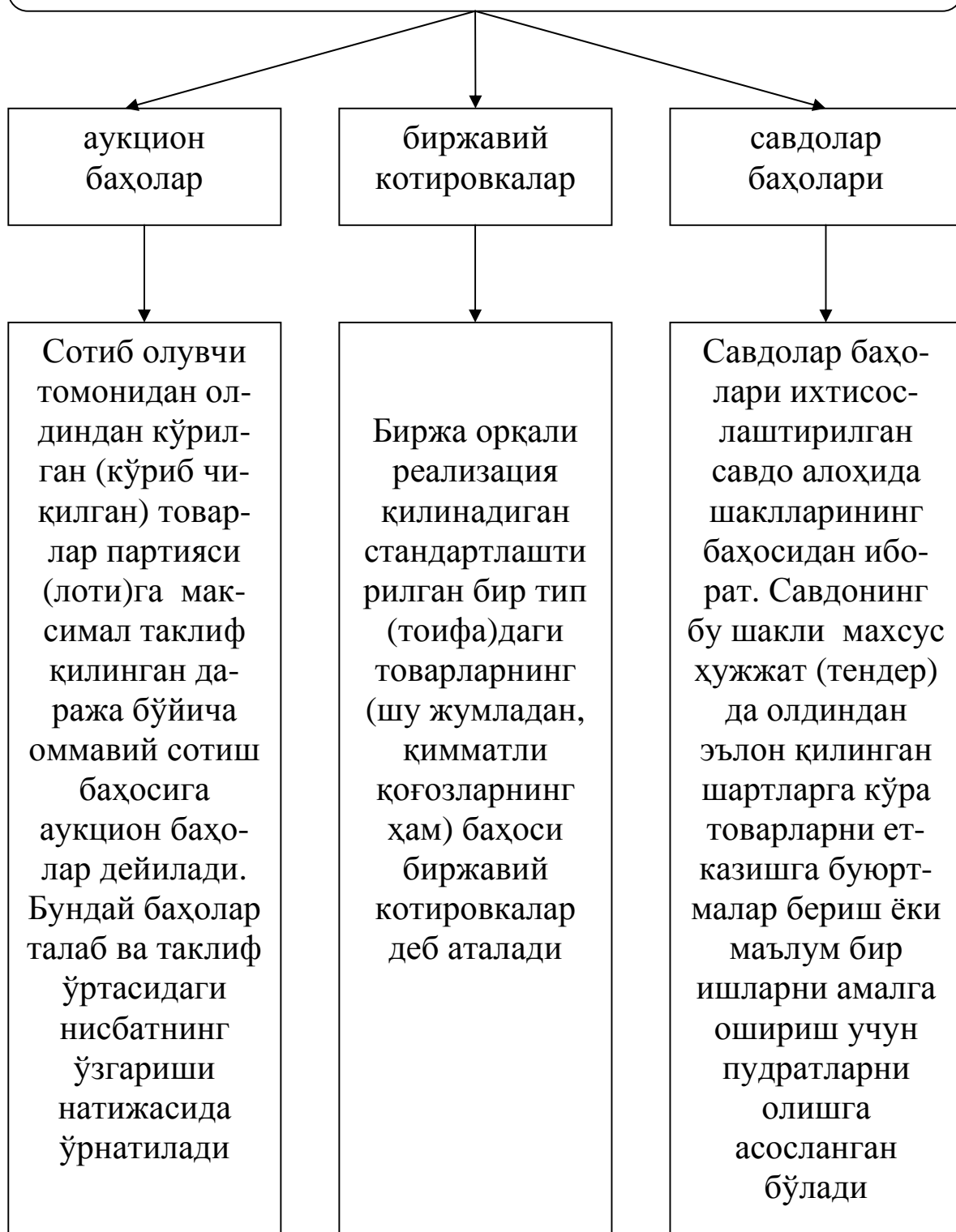
Вақт омилига кўра баҳоларнинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин

Баҳолар хусусида маълумотларни олиш усулига мувофиқ баҳолар қуйидагича фарқланади

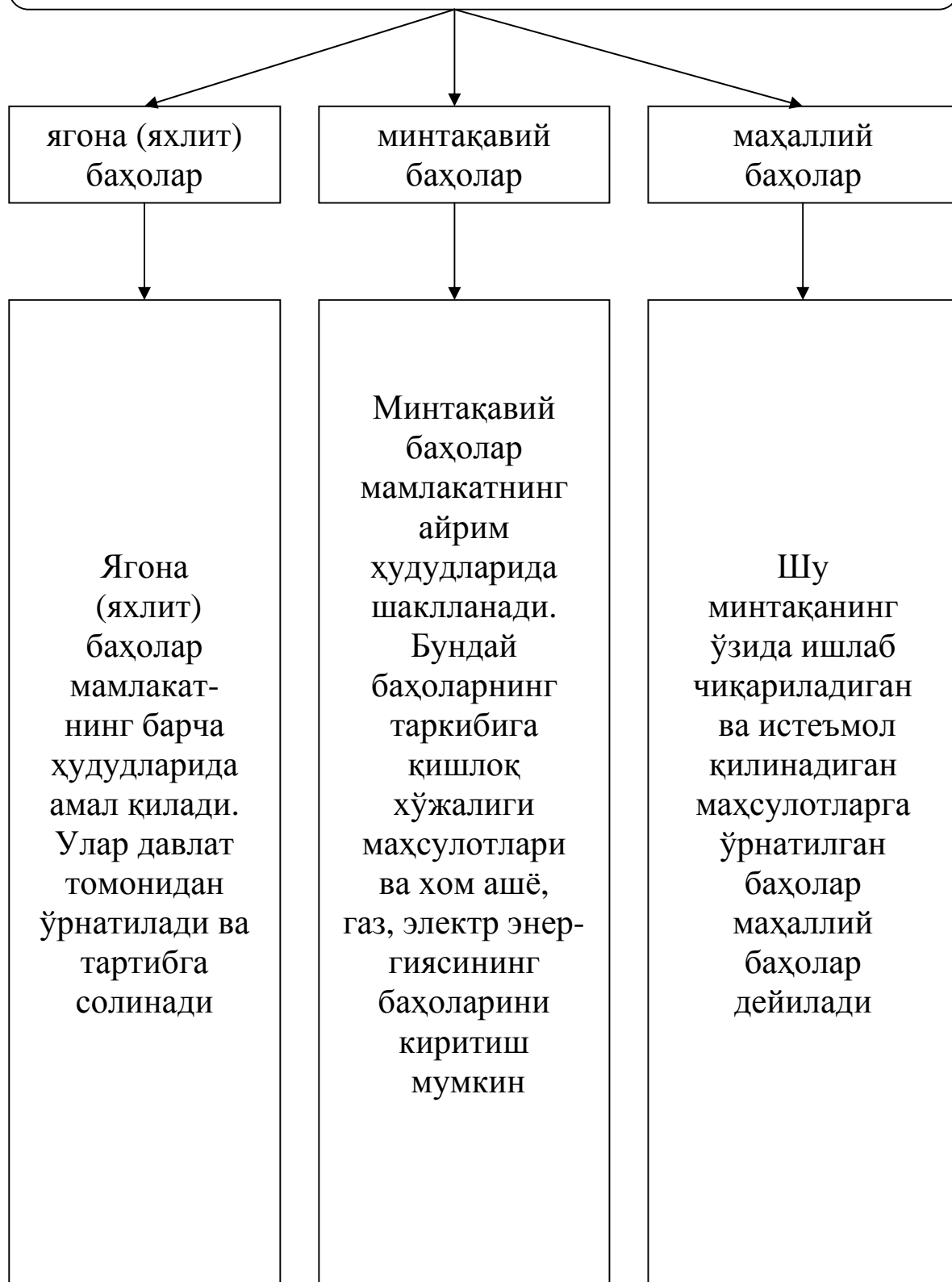

Бозор турига боғлиқ равишда баҳоларнинг қуйидаги турлари мавжуд

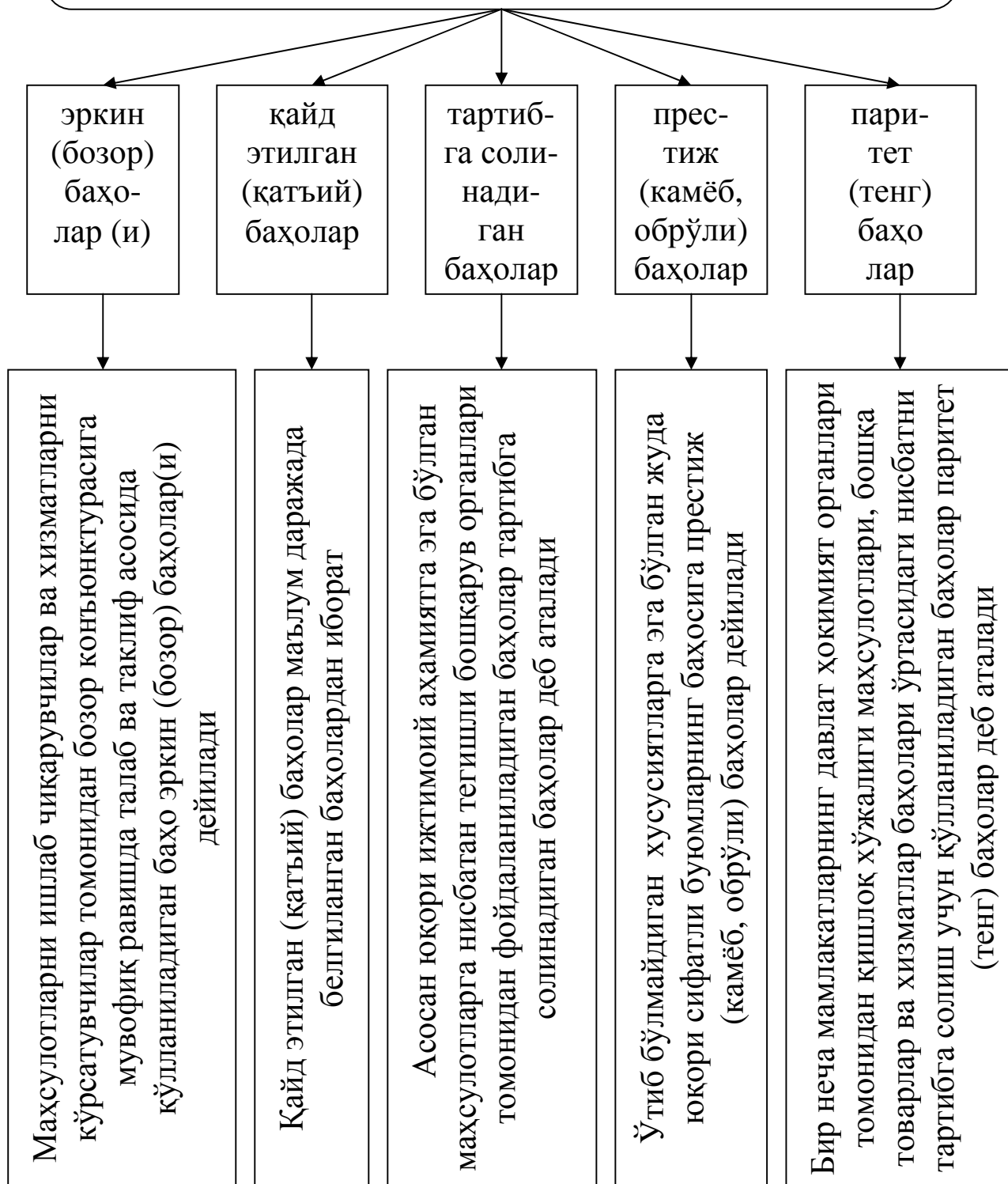

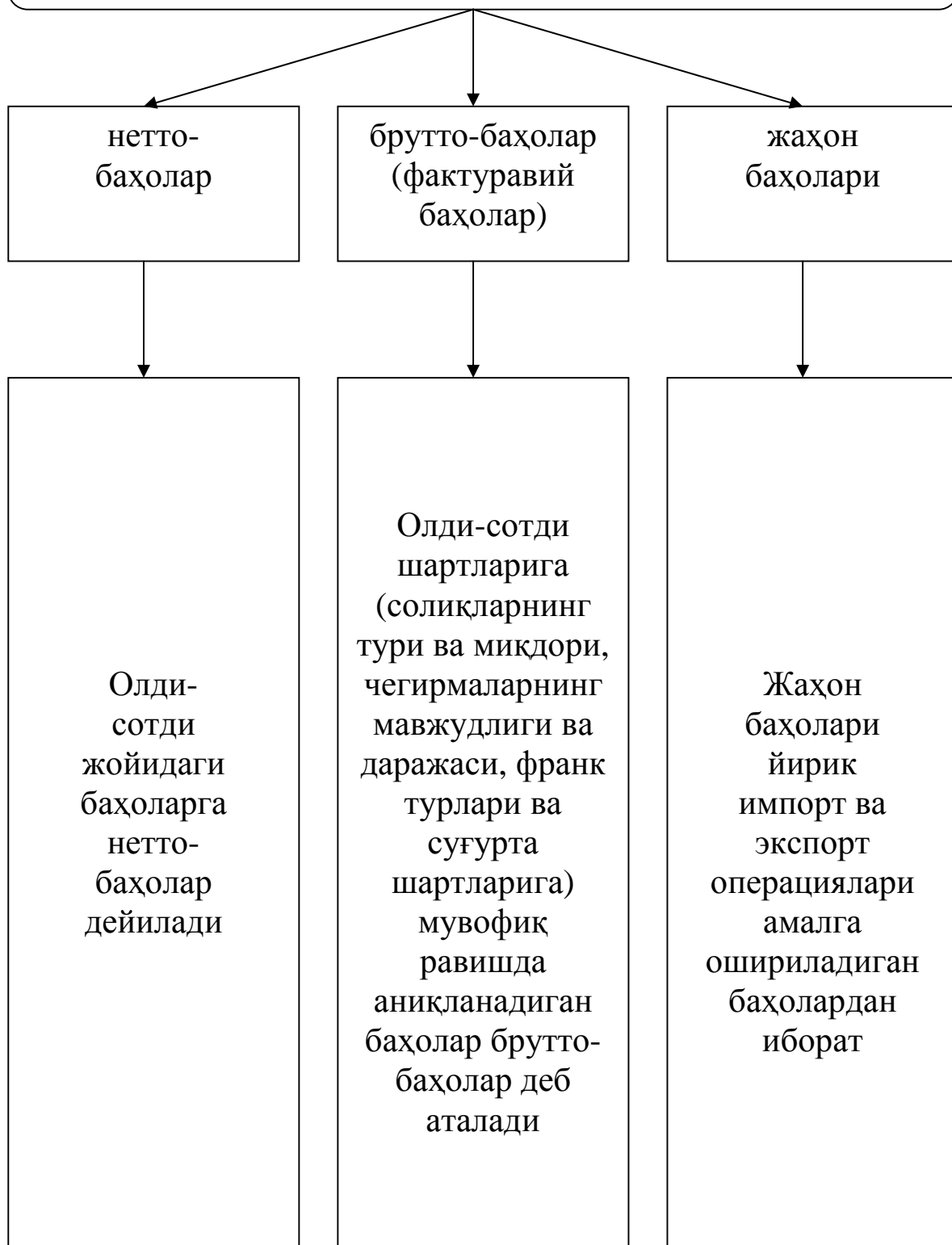
**Худудий бозорларга боғлиқлигини назарда тутиб
баҳоларнинг турлари қуйидагича фарқланади**

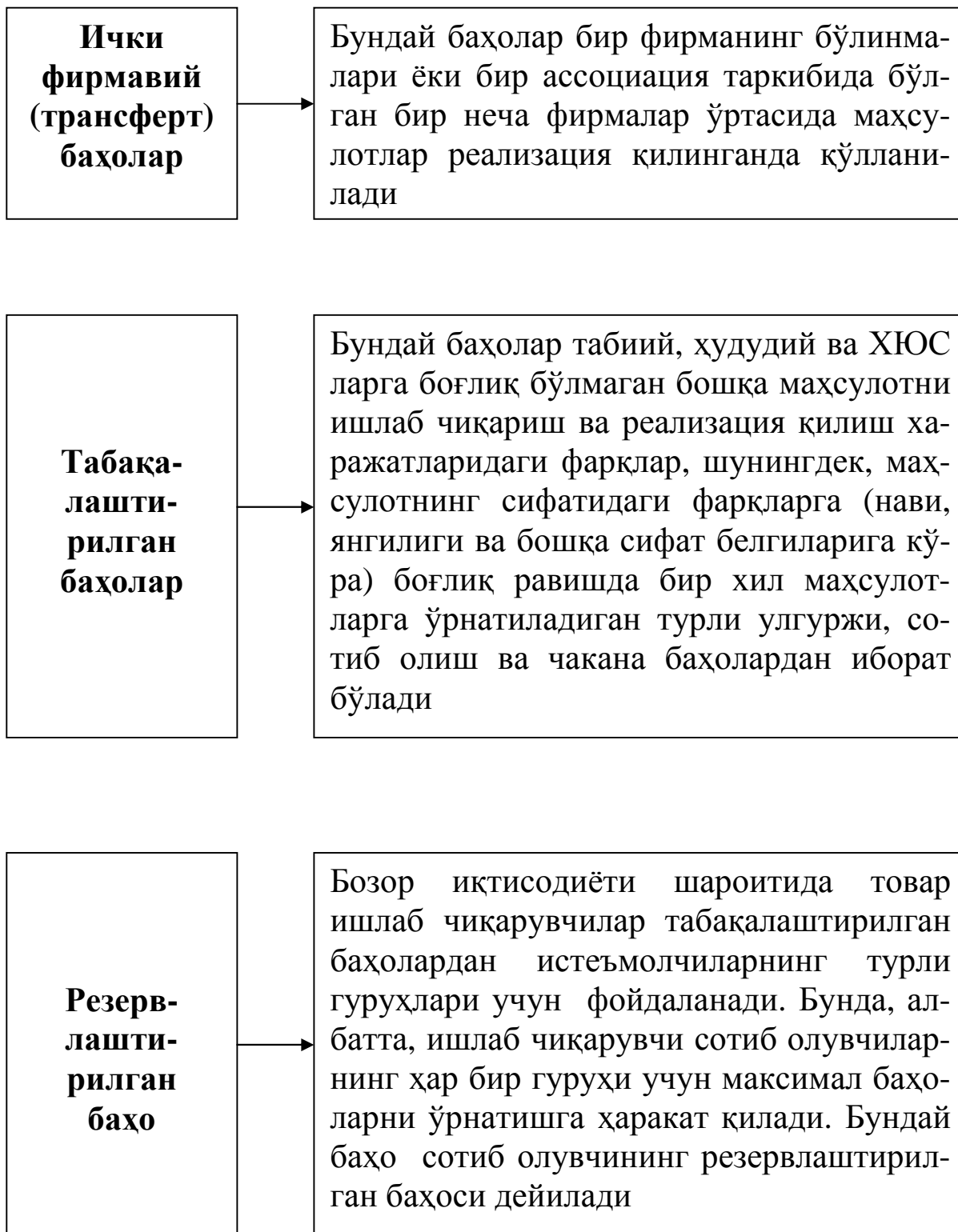

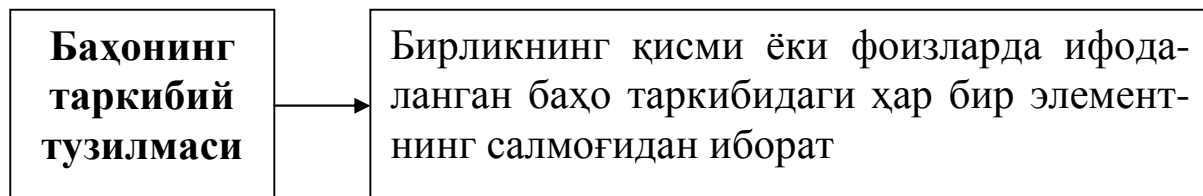
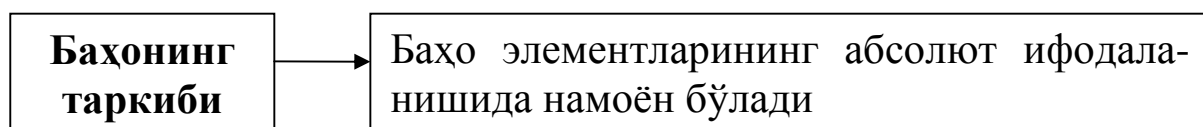
Бозорда давлатнинг таъсирчанлиги, тартибга солиш ва рақобат даражасининг характери бўйича баҳоларнинг қуйидаги турлари мавжуд

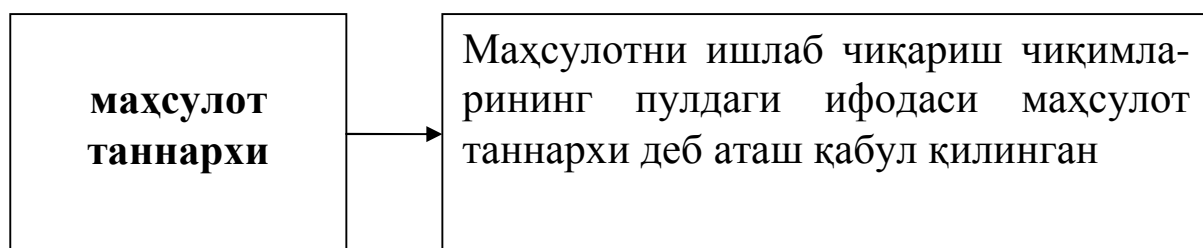
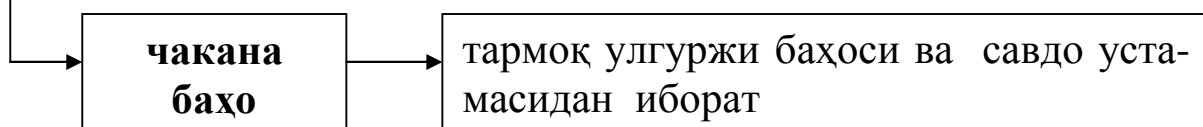
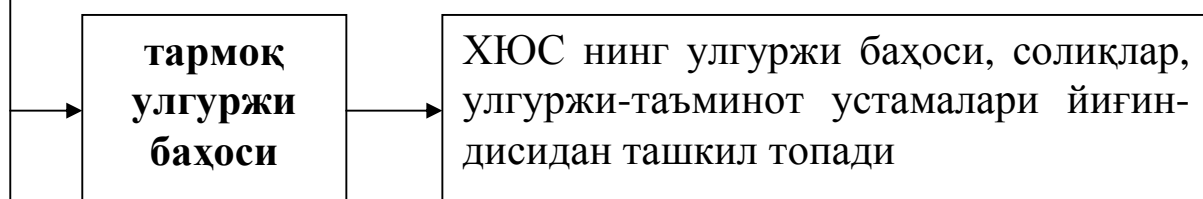
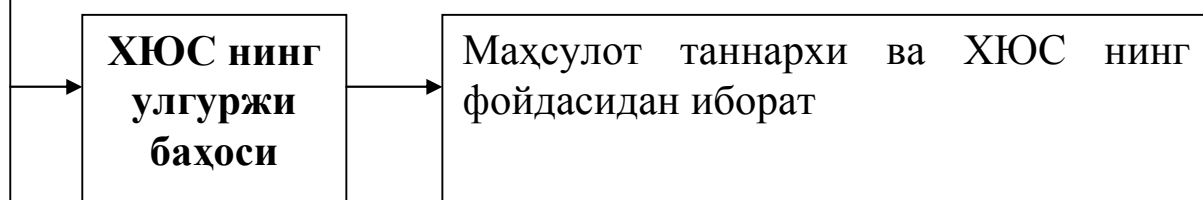
Етказиб бериш ва сотиш шартларига кўра баҳоларни қуйидагича фарқлаш мумкин

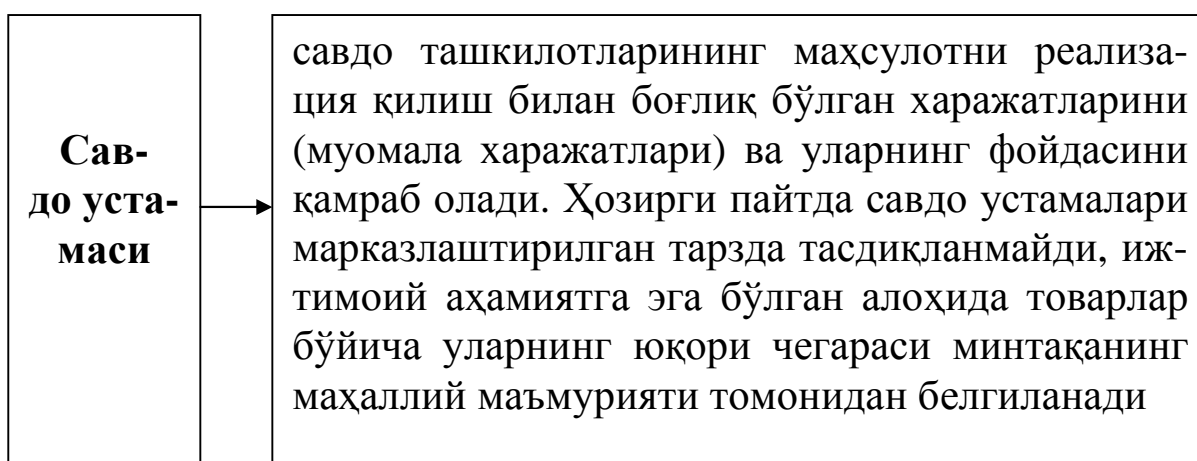
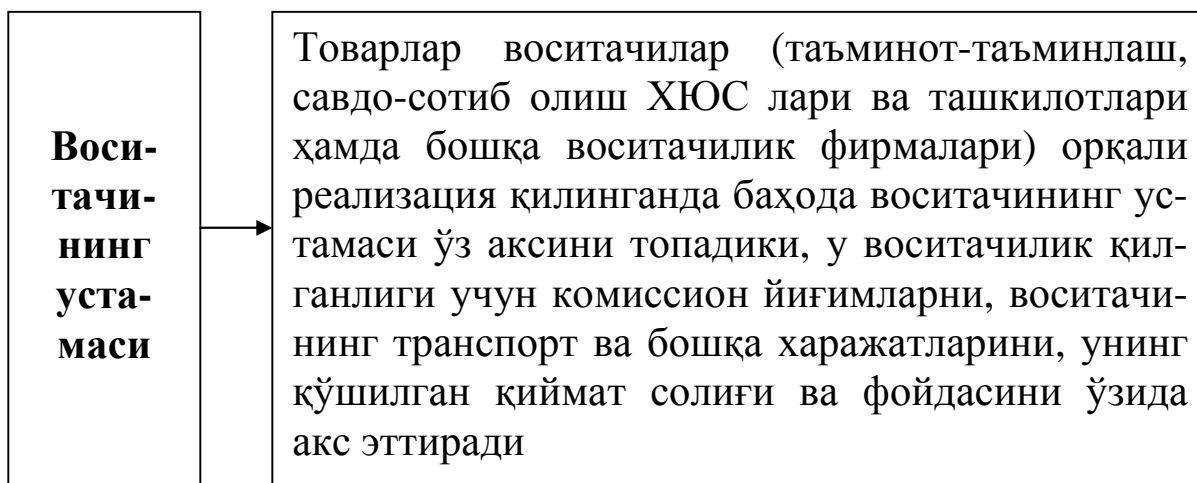
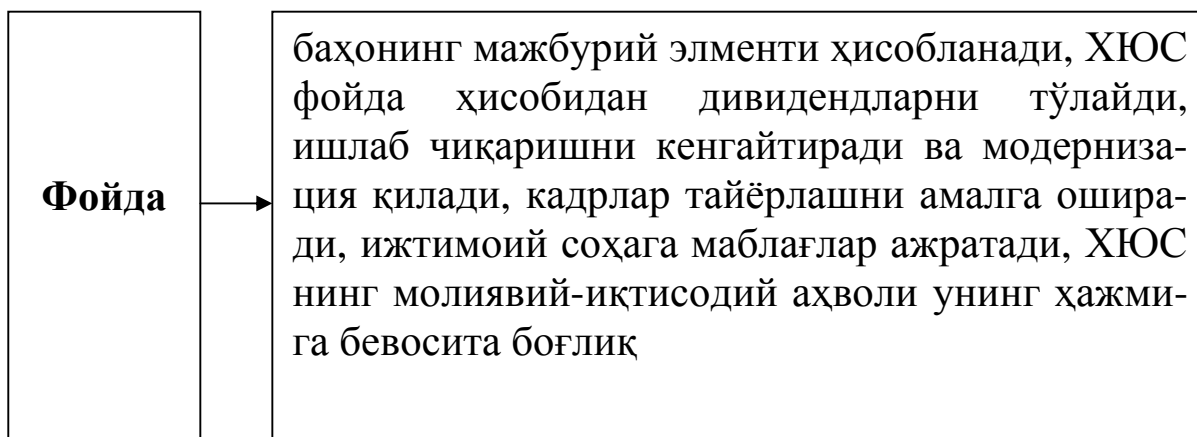

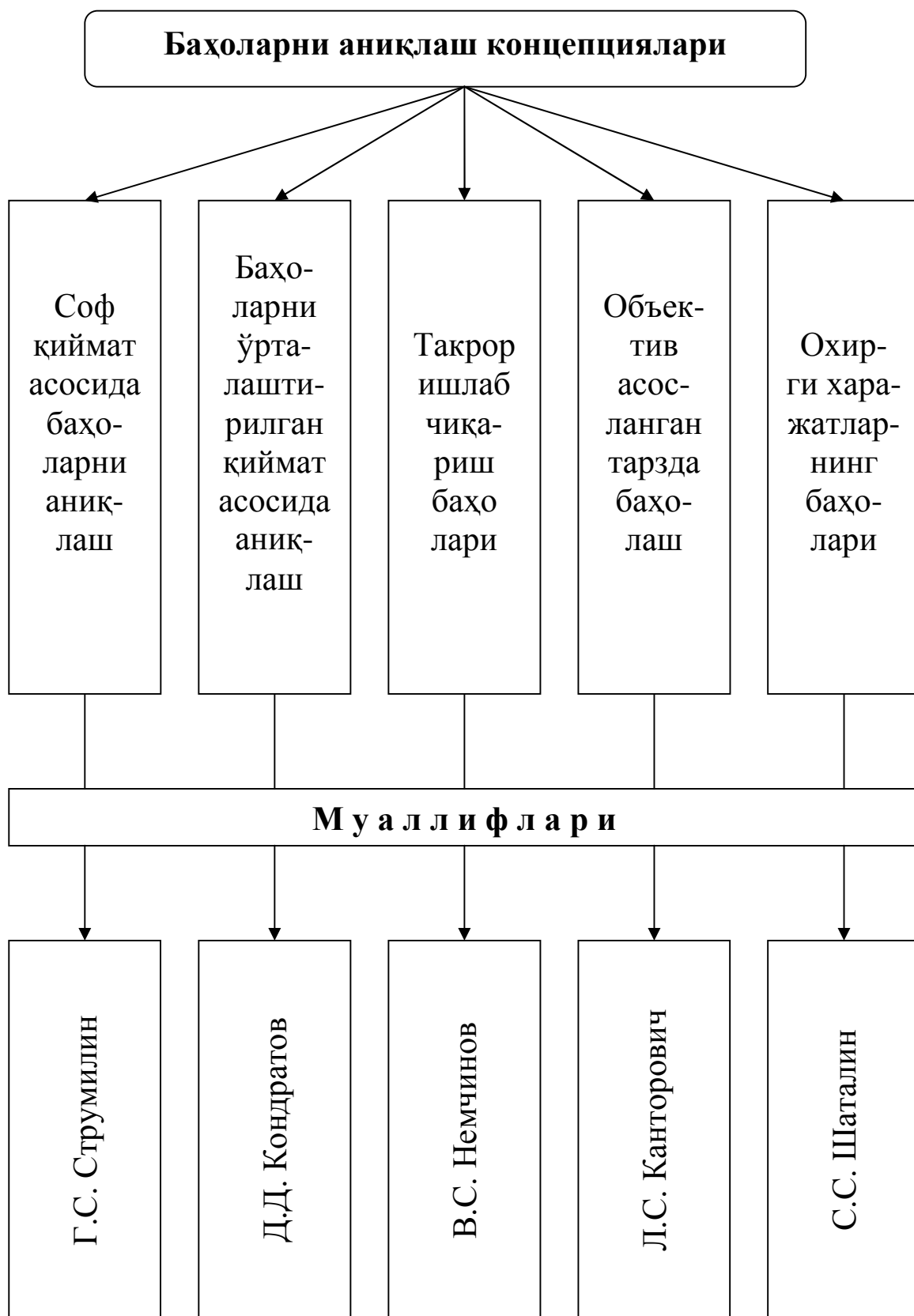

Баҳоларнинг намунавий таркибий тузилмаси

Баҳони ҳисоблаш (аниқлаш) нинг “ўртача харажатлар ва фойда” методи

Ўз асосига ишлаб чиқаришнинг ўртача чиқимлари ва устамасини олади

Бунда баҳо ишлаб чиқариш чиқимлари ва фойданинг йиғиндиси сифатида қаралади

Бу ерда фойданинг қисмлари эса фойдаланилаётган меҳнат ва табиий ресурсларга, капиталга пропорционал равишда аниқланади

Бу методга кўра меҳнатнинг қиймати баҳонинг асоси бўлиб хизмат қилади

Бундай ёндашув эркин бозор тизими нуқтаи назаридан ўзини оқламайди, чунки кўп ХЮС лар ўз товарларини юқори баҳога эга бўлишига интилиб, харажатлар ва фойда билан баҳоламасдан, балки хилма-хил омилларни ҳисобга олган ҳолда баҳолайди

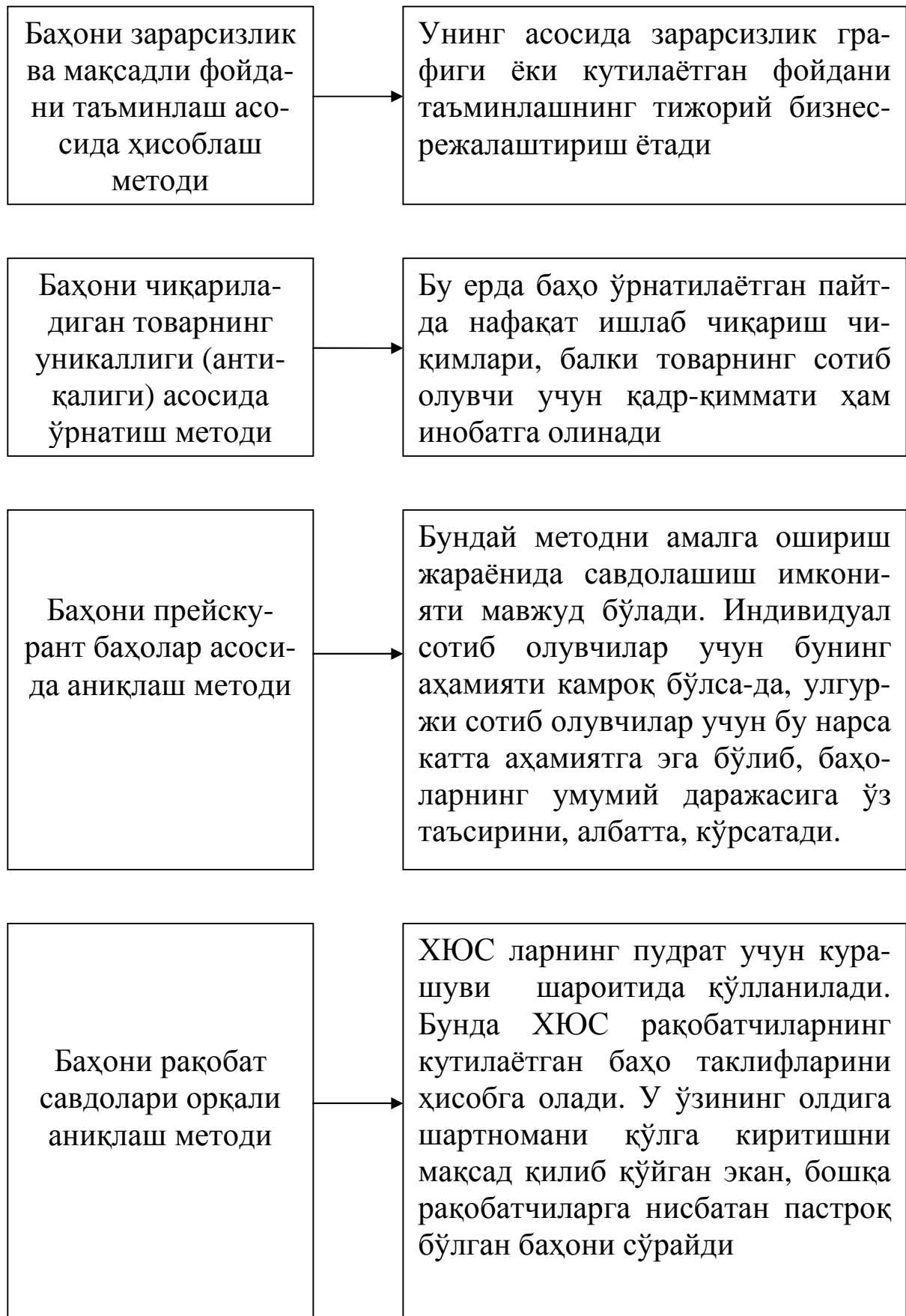
Баҳоларни шакллантиришнинг “бозор нимани кўрсатса” методи

Неъматларни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатлари шу маҳсулотни сотиб олиш кераклиги ёки йўқлиги хусусидаги истеъмолчининг тегишли қарори билан ҳеч қандай умумийлик томони йўқ (неоклассик ёндашув)

Бу жойда уни (истеъмолчини) ҳақиқатдан ҳам ташвишга соладиган нарса истеъмолдаги оптималликдир

Агар у шу товарни ўз эҳтиёжларини қондириш учун юқори сифатли деб эътироф этса, баҳоларни қоплашга мўлжалланган харажатларни (бу ерда яна шу нарсани ҳам ҳисобга олиш керакки, у ўзининг иш ҳақиға бу маҳсулотдан ташқари яна бошқа бир қанча маҳсулотларни ҳам сотиб олиши керак) асосли деб ҳисобласа, у ҳолда у шу маҳсулот ўзида мужассам этган фойдалиликка асосланган ҳолда қарор қабул қилади

Товарда мужассамланган фойдалиликни эса ҳеч қачон шу маҳсулотни ишлаб чиқариш қийматиға тенглаштириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам, баҳоларни шакллантиришнинг бу методи **“бозор нимани кўрсатса”**, деб характерлаш қабул қилинган

Баҳоларни шакллантиришга харажатли ёндашув методи

Бу методда ХЮСнинг товарларни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш ҳақиқий харажатлари асосий таянч нуқта сифатида қабул қилинади

Баҳоларни шакллантиришнинг бу методи тарихий жиҳатдан энг қадимги ва энг ишончли ҳисобланади

Унинг асосида ХЮС маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатларининг бухгалтерия ҳужжатлари билан тасдиқланган харажатларидан иборат бўлган ҳақиқий категория ётади

Маълум даражада бундай ёндашувнинг обрўси баҳоларни шакллантиришни барча харажатларга нормал даромадларни тўлиқ олиш ва уларнинг ишлаб чиқарилган товарлар ўртасида тўғри тақсимланишининг ХЮС учун зарурлигини назарда тутувчи иқтисодий назария орқали қўллаб-қувватланиши билан белгиланади

Бироқ баҳоларни шакллантиришнинг харажатли методи баъзи бир камчиликларга эга. Хусусан, кўп ҳолларда маҳсулот бирлигига тўғри келувчи харажатларнинг салмоғини, бу нарса ушбу ёндашувга кўра баҳонинг асоси бўлишига қарамасдан, баҳо ўрнатилгунга қадар уни аниқлашнинг иложи йўқ

Баҳоларни қимматли шакллантириш методи

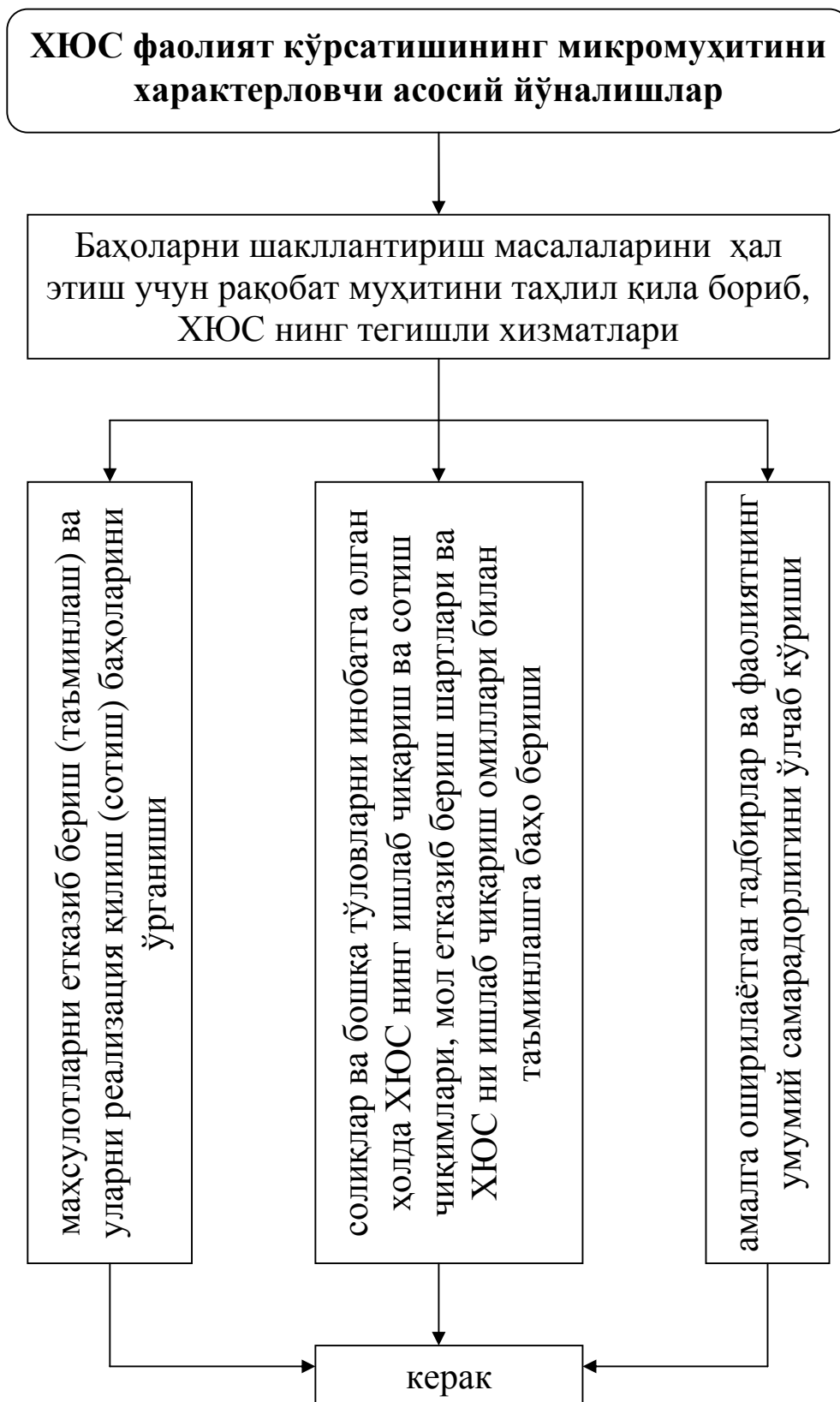
Баҳоларни шундай ўрнатилишини тақозо этадики, унга кўра бу нарса ХЮС нинг юқори фойда олишини “баҳо/харажатлар” қулай (фойдали) нисбатига эришиш ҳисобидан таъминламоғи керак

Бунинг учун, энг аввало, товар учун сотиб олувчи қандай баҳони тўлашга тайёр эканлигини билмоқ лозим. Албатта, турли ҳолатларнинг таъсири мавжуд бўлганлиги учун уни аниқлаш анча мураккаб ҳисобланади

Тажрибали сотиб олувчилар товар учун тўлашга тайёр бўлган ҳақиқий суммаларини камдан-кам ҳоллардагина айтадилар. Айниқса, бу билан фирмаларни таъминловчи фаолият билан касбий шуғулланувчилар алоҳида ажралиб туради. Агар ўзлари харидор бўлаётган тегишли товарлар баҳоларининг ўзгариб туриши мумкинлигини тушунсалар, улар фақат керакли товарнинг ҳақиқий баҳосини яширибгина қолмасдан, балки бу хусусида ишлаб чиқарувчини онгли равишда чалғитиш усуллари ҳам қидириб топишга ҳаракат қиладилар. Бундай вазиятда ишлаб чиқарувчи маркетингларининг истеъмолчилар билан алоқалари асосида қурилган барча уринишлари “тадбиркор” таъминотчилар томонидан онгли равишда “ташланган” дезинформация орқали йўққа чиқарилиши мумкин.

Шунинг учун ҳам, бундай вазиятда ХЮС таъминотчиси мутахассисининг асосий вазифаси сотиб олувчилар тўлашга тайёр бўлган баҳода катта миқдордаги буюртмаларни олмаслик билан белгиланади. ХЮС маркетинги ва таъминотчиларнинг ўзига хос бўлган “санъати” сотиб олувчилардан товарнинг ҳақиқий баҳосини ўзида иложи борича кўпроқ ақс эттириши мумкин бўлган баҳода тўлашга кўпроқ тайёр эканликларига эришиш орқали ифодаланади. Бир вақтнинг ўзида, фирманинг янги маҳсулотини қандай баҳода сотиб олишга тайёр эканликлари хусусида сотиб олувчиларга мурожаат қилиш хато ҳисобланади. Сотиб олувчилар бундай вазиятда янги товарни етарли даражада баҳолай олмасликка ва унинг баҳосини иложи борича пасайтиришга ҳаракат қилишлари тўғрисида уларнинг юқоридаги саволга жавоблари ҳамма вақт ҳам амалий аҳамиятга эга бўлавермайди. Ҳаётда сотувнинг ҳақиқий баҳоси маркетинг тадқиқотларининг натижалари билан камдан-кам ҳоллардагина бир-бирига мос тушади.

6.3. Хўжалик юритувчи субъект маркетинг стратегиясининг молиявий жиҳатлари

**ХҶОС фаолият кўрсатишининг макромухитини
характерловчи асосий йўналишлар**

ХҶОС фаолиятининг умумий шароитларини макромухит деб
эътироф этиш қабул қилинган бўлиб, у ўз ичига
қуйидагиларни қамраб олади

инфляцион омиллар, шу жумладан инфляцион
кутилишлар

Ижтимоий иқтисодий муносабатлардаги ўзгаришлар
(меҳнат, шу соҳадаги нобарқарорлаштирувчи ҳолатлар,
сийсий омилларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда)

давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг молиявий,
солиқ ва пул-кредит сиёсати

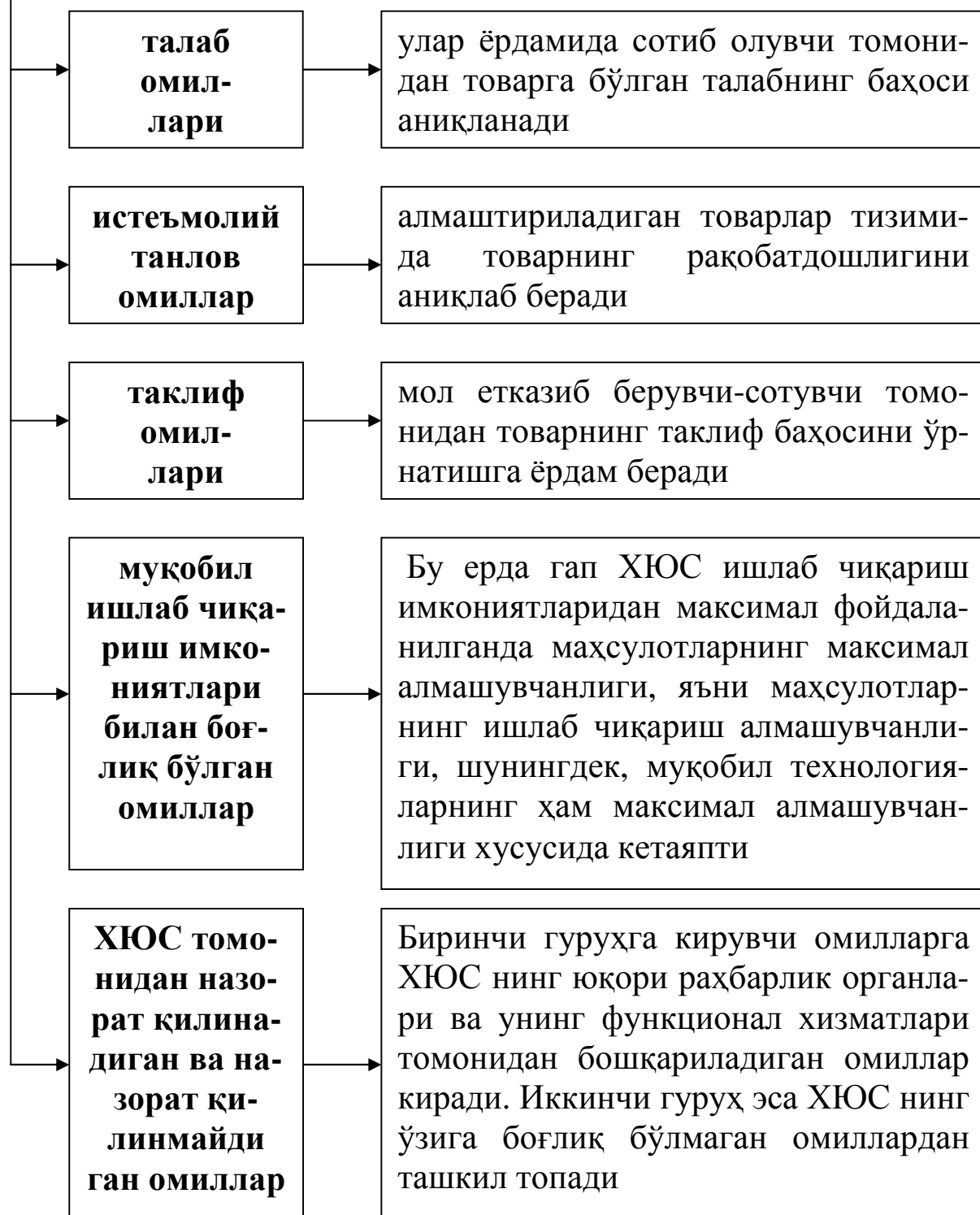
баҳоларни давлат томонидан тартибга солиш соҳасида
кўриладиган чоралар

ХҶОС нинг бозорда фаолият кўрсатишини қонуний
таъминлашга қаратилган ўзгаришлар

ХҶОС томонидан реализация қилиниши мумкин бўлган товарлар баҳосини асослаш, ҳисоб-китоб қилиш ва ўрнатиш қуйида таклиф этилаётган кетма-кетликда ва фаолият турлари бўйича амалга ошириш тавсия қилинади

Бозор баҳоларини шакллантириш омиллари

Реал хўжалик амалиётидаги баҳоларни шакллантиришнинг стратегиялари

юқори баҳолар стратегияси

дастлаб товарларни уларнинг ишлаб чиқариш харажатларидан анча юқори баҳоларда сотилишини ва кейин эса уларнинг пасайтирилишини кўзда тутди. Бу патент билан ҳимояланган, янги товарларга тегишлидир. Бундай стратегия жорий талаб даражасининг юқорилиги, товарнинг юқори баҳосини истеъмолчи томонидан товар сифатининг юқорилиги тарзда эътироф этилган ва шунга ўхшаш бошқа шароитларда мумкин.

паст баҳолар стратегияси

Бундай стратегия талабни рағбатлантириш мақсадида амалга оширилади. У ишлаб чиқариш катта ҳажмда ва талаб юқори эластик бўлган бозорларда самарали бўлиб, унда сотиб олувчилар баҳоларнинг пасайишига кескин муносабат билдирадилар ва талабни оширадилар. ХЮС оммавий ишлаб чиқариш ҳисобидан баҳоларнинг паст даражасини ушлаб туради

табақалаштирилган баҳолар стратегияси

хилма-хил бозорлар, уларнинг сегментлари ва сотиб олувчилари учун баҳоларнинг ўртача даражасига нисбатан турли-туман чегирма ва устамаларни қўллаш эвазига амалга оширилади

Реал хўжалик амалиётидаги баҳоларни шакллантиришнинг стратегиялари (давоми)

имтиёзли баҳолар стратегияси

имтиёзли баҳоларни таклиф қилишдан ХЮС манфаатдор бўлган сотиб олувчилар билан ишлашга қаратилган

эластик баҳолар стратегияси

баҳоларнинг истеъмолчилар сотиб олиш қобилиятига боғлиқ равишда ўрнатилишини аниқлатади

барқарор, стандарт (андозавий), ўзгармайдиган баҳолар стратегияси

нисбатан узок вақт давомида товарларнинг бир хил баҳода реализация қилинишини назарда тутаяди

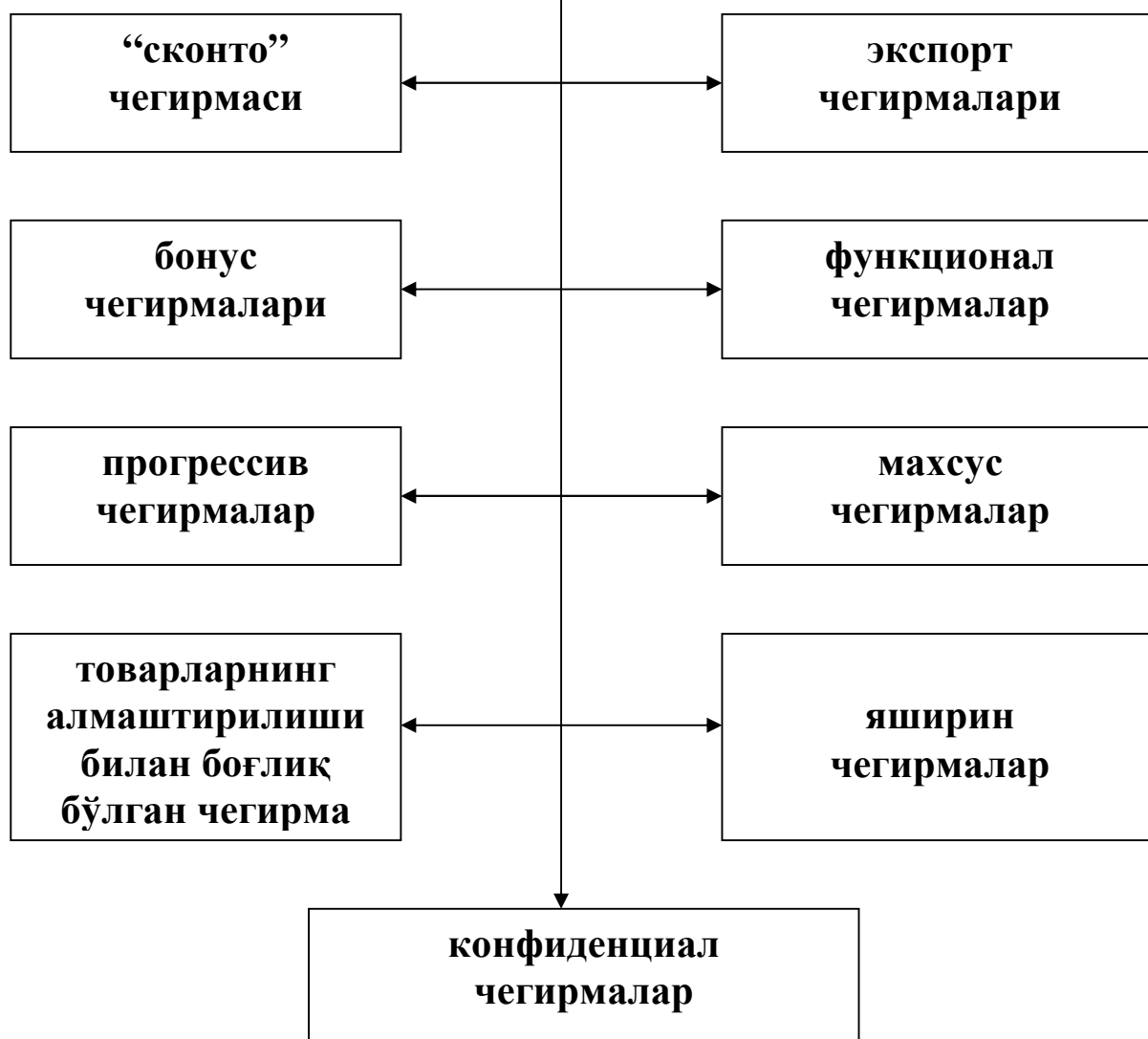
яхлитланмаган баҳолар стратегияси

...да сотиб олувчи товарни, масалан, 1000 сўмда эмас, балки 999,9 сўмда сотиб олади. Бу ҳолда сотиб олувчи бундай баҳоларни паст ёки баҳоларни ўрнатишнинг пухта ва аниқ ҳисоб-китобларга асосланганлигининг исботи сифатида эътироф этади

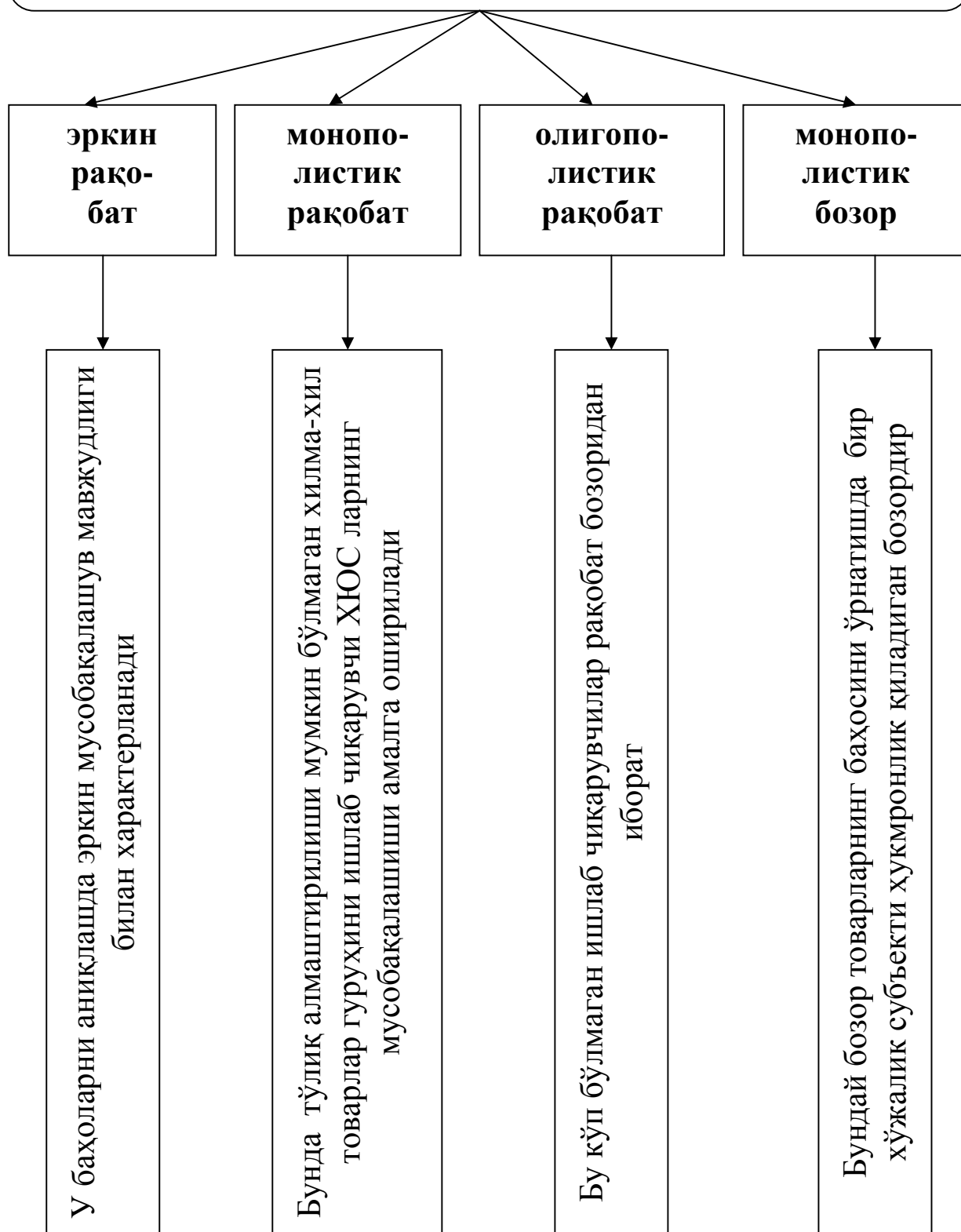
Оммавий сотиб олишлар баҳоси ва баҳоларни товарнинг сифати билан узвий боғланганлиги стратегиялари ҳам амалиётда қўлланилади

Баҳоларнинг ҳар қандай стратегиясида, рақобатчиларнинг баҳоларини таҳлил қила бориб, ХЮС ўзи томонидан тақдим этилиши мумкин бўлган **чегирмалар тизими**га жиддий эътибор бермоғи лозим

Жаҳон амалиётида баҳолардан қилинадиган чегирмаларнинг 20 га яқин тури мавжуд

Рақобатнинг эркинлик даражаси ва баҳоларни шакллантиришга боғлиқ равишда бозорлар қуйидаги тўрт асосий типларга ажратилади

7-боб. Ишлаб чиқаришни янгилаш ва модернизациялаш инвестицион дастурларини молиялаштириш

7.1. Хўжалик юритувчи субъектларни таркибий жиҳатдан қайта қуриш – комплекс муаммо

Ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилмасини қайта қуриш жараёнида саноат ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида илғор сифат такрор ишлаб чиқариш силжишларига, бевосита товар ишлаб чиқарувчиларнинг инвестицион ва молиявий фаолиятини таъминлашда, бозор шароитида уларнинг самарали ишлашларига эришиш учун комплекс чоралар тизимини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакат иқтисодиёти учун унинг хом ашё йўналишига эга эканлигини ўзгартириш стратегик нуқтаи назардан узоқ муддатли устувор йўналиш ҳисобланади. Бу юқори технологик янги ишлаб чиқаришни ташкил этиш, қайта ишлаб чиқарувчи тармоқларни юқори суръатларда ривожлантириш, импорт ўрнини босувчи дастурни амалга ошириш зарурлигини тақозо этади. Саноатни хом ашёни комплекс чуқур қайта ишлашга йўналтириш асосида ва бозорларда юқори технологияли маҳсулотларнинг сотилишини оширишсиз самарали тараққиётга эришиб бўлмайди. Бу тараққиётнинг инновацион-инвестицион типига ўтиш мақсадида кўшимча молиявий ресурсларни олиш учун самарали йўл ҳисобланади.

Машинасозлик ва метални қайта ишлашни юқори суръатларда ривожлантириш ХЮС ларнинг таркибий тузилмасини қайта қуришда устувор вазифадир. Такрор ишлаб чиқаришнинг интенсив типига ўтиш илмий-техника тараққиётини тезлаштиришда машинасозлик таъсирининг ўсишини талаб қилади. Иқтисодиётнинг машинасозлик тармоқлари эса молиялаштиришнинг янги манбаларини жалб қилиш асосида ишлаб чиқаришнинг технологик жиҳатдан янгилаанишини кучайтиришга эҳтиёж сезади.

Машинасозлик комплексини ривожлантириш учун машина ва асбоб-ускуналарнинг мустаҳкамлиги ва сифатини ошириш, машинасозлик буюмларининг абсолют ва нисбий салмоғини (техник ўлчам бирлигига нисбатан) камайтириш йўли билан маҳсулот-

ларнинг металл ва энергия сифимларини камайтириш муҳим ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришни таркибий жиҳатдан қайта қуриш ресурсларни тежаб-тергаш жараёни ва иқтисодиётнинг мувозанатли ривожланиши билан узвий боғлиқ. Шу билан бирга, халқ истеъмоли товарларини ишлаб чиқариш ижтимоий аҳамиятининг ўсишига ҳам алоҳида эътибор бермоқ лозим. Истеъмол талабларини қондириш муаммоси ўткирлигича қолмоқда, чунки узоқ йиллар давомида истеъмол предметларининг салмоғи ва уларнинг сифати саноатда пастлигича қолиб келмоқда.

Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлигига жавоб берувчи ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилмасини такомиллаштириш узоқ муддатли инвестицион ва молиявий ресурсларни жалб қилиш билан боғлиқ. Худди шу мақсадларга кичик бизнесни самарали ривожлантириш ҳам хизмат қилади. Ишлаб чиқаришнинг фан сифимини ошириш учун молиявий ресурсларни жалб қилиш бўйича комплекс чоралар алоҳида аҳамиятга эга. Маркетинг соҳасида таъсирчан (ҳаракатчан) сиёсатни амалга ошириш, ишлаб чиқаришни технологик жиҳатдан янгилаш ва маҳсулотлар янги турларини ўзлаштиришнинг оқилона стратегиясини танлаш керак.

Ишлаб чиқаришни таркибий жиҳатдан қайта қуриш замонавий бозор инфратузилмасини яратиш, хусусан, иқтисодиётнинг транспорт-коммуникацион комплексини ривожлантириш билан ўзаро боғланган. Унинг вазифаси транспорт чиқимларини қисқартириш ва хизматларнинг сифатини ошириш ҳисобидан иқтисодиётнинг барча тармоқларида транспорт харажатларини камайтиришдан иборат. Халқаро андозаларга мос келадиган рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг мураккаблигини инобатга олган ҳолда дунё ишлаб чиқарувчиларининг марказидан фойдаланиб кўшма ХЮС ларга асос солиш ва уларнинг ривожланишини таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

7.2. Хўжалик юритувчи субъектнинг инновацион-инвестицион стратегиясини шакллантириш

Ишлаб чиқаришни таркибий жиҳатдан қайта қуриш ва модернизациялаш фақат истеъмолчиларнинг сўров (эҳтиёж)ларини янада тўлароқ қондириш нуқтаи назаридан эмас, балки якуний маҳсулот бирлигига тўғри келувчи моддий ва меҳнат харажатларини қисқартириш ҳисобидан ХЮС даромадини ошириш учун ҳам му-

ҳим ҳисобланади. Бозор шароитида илғор технологияларни жорий этиш учун улар тараққиётнинг энг илғор тенденцияларига мувофиқлигини аниқлаш, уларни амалга оширишнинг стратегик йўналишларини қидириб топиш ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Ривожланган бозор самарадорлик ва иш сифатининг ижтимоий-зарурий кўрсаткичларини таъминлай олмайдиган ишлаб чиқаришнинг паст техник-технологик даражасига иқтисодий жиҳатдан йўл бермайди. Ана шу шартга риоя қилинган ҳолдагина истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини қондириш, рационал нисбатларга эришиш, ишлаб чиқариш салоҳиятидан янада тўлиқроқ фойдаланиш ва ресурсларни тежаб-тергашга имконият туғилади. Ана шу муҳим вазифани ечишга бозорнинг барча иқтисодий механизми, жумладан, баҳолар, солиқлар, кредит, банк фоизи ва бошқалар йўналтирилган бўлмоғи лозим. Бунда иқтисодиётнинг ижтимоий соҳасини юқори суръатларда ривожлантириш, босқичма-босқич кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини янада тўлароқ қондиришга ўтиш жуда муҳим.

Қаттиқ пул ва молия-кредит сиёсатининг ҳаётга тадбиқ этилиши, амалиётнинг кўрсатишича, инфляция суръатларининг пасайишига олиб келиши мумкин, лекин бу нарса сифат жиҳатидан иқтисодий ўсишга ўтишнинг, фаол тузилмавий қайта қуришнинг ва ишлаб чиқариш тараққиётининг инвестицион жиҳатдан таъминлашнинг мустаҳкам йўналиши бўла олмайди. Илмий-техникавий тараққиётнинг жадаллашувига молиявий ва инвестицион бозорларнинг шаклланиши ўзининг катта таъсирини кўрсатади. Бу ерда ўз қўлида жуда катта технологик ва ресурс салоҳиятини мужассамлаштирган йирик корпорациялар ва молия-саноат гуруҳлари томонидан қаттиқ рақобат намоён бўлади. Бу салоҳиятдан самарали корпоратив фойдаланиш механизмлари ишлаб чиқаришни ривожлантириш, рақобатбардош маҳсулотни ишлаб чиқариш, мамлакатнинг ташқи бозорларга чиқиши билан боғлиқ бўлган стратегик вазифаларнинг ечилишига ўз таъсирини кўрсатади.

ХЮС ларнинг инновацион стратегияси учун улар инвестицион фаолиятини рағбатлантириш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу самарали молия-кредит ва инвестицион сиёсатни амалга ошириш билан бевосита боғлиқ. Шунингдек, бу ерда хўжалик фаолиятини рағбатлантиришни таъминлаш, ишлаб чиқаришнинг бошқарувчанлик даражаси ва унинг инвестицион соҳасини ошириш талаб қилинади. Такрор ишлаб чиқариш барча цикли ва у инвестицион

соҳасининг динамикасини қамраб олувчи асосий принципларни ҳар бир ХЮС да ишлаб чиқиш жуда муҳим.

Биринчидан, самарали инвестицион дастурлар ва ишлаб чиқаришни янгилаш лойиҳалари давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўли орқали ва бир вақтнинг ўзида бозор ўз-ўзини тартибга солувчиларининг таъсири остида амалга оширилмоғи лозим.

Иккинчидан, ишлаб чиқаришни янгилашнинг янги техникаси ва илғор технологияси фақат “инновациялар – инвестициялар – таркибий қайта қуриш” блокларининг органик жиҳатдан боғлиқлиги шароитида юқори натижаларни бериши мумкин. Муаммони ҳал этишга бундай ёндашув корпорациялар, фирмалар ва ХЮС ларнинг фақат узоқ муддатли истиқболда эмас, балки ўрта муддатли даврда ҳам ишлаб чиқариш-тижорий фаолиятида интеграл самаранинг ўсишига хизмат қилади.

Учинчидан, ишлаб чиқариш ва инвестицион соҳани таркибий жиҳатдан қайта қуришнинг информацион қисми ҳам ўсиб боровчи аҳамиятга эга. Иқтисодиётни ва такрор ишлаб чиқаришни бутунлай бозор трансформациялашувининг асосий йўналишларини дастурий таъминлашнинг информацион тизимидаги иқтисодий жараёнларни тартибга солиш механизмидаги камчиликлар асосланган ишлаб чиқариш-технологик қарорлари қабул қилишни, буюртмалар портфелини шакллантиришни ва ишлаб чиқариш қувватларидан самарали фойдаланишни мураккаблаштиради.

7.3. Инвестициялар: манбалари, баҳолаш ва самарадорлиги

Иқтисодий ва молиявий вазиятни соғломлаштириш учун жамғармаларнинг ички капитал қўйилмалар ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш сифатида реал инвестицияларга айлантирилишини (трансформацияланишини) ҳамда улардан самарали фойдаланишни таъминлаш муҳим ҳисобланади. Халқаро амалиётни ўрганиш шундан далолат берадики, инвестицион лойиҳаларни молиявий таҳлил қилиш соҳасида уларни реализация қилишнинг мақсадга мувофиқлигини асослаш, экспертизаларни ўтказишнинг роли ўсиб бормоқда. Бу муаммони ҳал этиш халқаро андозаларининг мужассамлашган шакллари ЮНИДО методикасида ўз аксини топган. Бироқ ҳар бир мамлакат иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятлари бу методикада мавжуд бўлган анъанавий ёндашувлардан тўғридан-тўғри нусха олишга имкон бермайди. Шунинг учун ҳам,

уларни ҳар бир мамлакатнинг ҳўжалик шароитларига мослаштириш керак. Бунда жойлаштириладиган маблағларнинг қопланиши ва аванслаштирилган капиталга инвестор томонидан талаб қилинадиган даромад нормасини олиш бўйича инвестицион таклифларни сифат жиҳатдан экспертиза қилиш муҳим. Ана шу йўналишда инвестицион лойиҳаларни техник-иқтисодий жиҳатдан асослаш, қарз олувчининг молиявий аҳволи ва унинг рақобатбардошлиги, шунингдек, ваколатли банкнинг кафолатини характерлайдиган тегишли эксперт хулосаларига баҳо беришнинг аҳамияти ортади.

Хорижий банк билан кредит битимини тузишда, энг аввало, тўловларнинг ўз вақтида амалга оширилишини таъминлаш керак. Одатда, ХЮС кредит бўйича қуйидаги тўловларни амалга оширади:

- битим суммасининг 15% идан кам бўлмаган аванс тўловларининг бошланғич бадали (ўзлаштириш бошлангунга қадар) – кредит битими тузилгандан кейин бир ой ичида;
- суғурта бадали – суғурта рискени баҳолашга нисбатан 3% дан кам бўлмаган миқдорда;
- хизмат кўрсатувчи банкларга коммиссион тўловлар – кредитнинг ўзлаштирилмаган қолдиғига коммиссия, кредитни ташкил қилиш учун ҳақ, хорижий суғурта агентликларида қайд этилганлиги учун ҳақ.

Хорижий фирмалар билан ҳамкорликдаги инвестицион лойиҳаларни ўзлаштириш даврида биринчи босқичда фоиз ва мамлакат банклари томонидан операцион харажатлар бўйича тўловлар амалга оширилади. Қайтаришда эса (тўлиқ ўзлаштирилганидан сўнг) қарзнинг асосий суммаси (хорижий банкнинг графигига мувофиқ равишда) ўтказилади ва фоизлар бўйича тўловлар тўланади. Тақдим этилган таклифларни реализация қилиш механизми, бир томондан, хорижий инвестицион кредитларни олувчиларнинг таркибини оптималлаштиришга хизмат қилади. Иккинчи томондан эса улардан мақсадли фойдаланиш устидан таъсирчан назоратни бўлишини таъминлайди. Инвестициялаштиришнинг натижалилигини ошириш учун инвестицион лойиҳаларни, жумладан, хорижий кредит линияларига қўшиш учун ҳам, танлаб олиш тартиби тартибга келтирилмоғи лозим. ХЮС ва ташкилотларнинг аризаларини уларнинг асосланганлиги бўйича хулосалар учун тармоқ, корпоратив ва минтақавий даражаларда қайта ишлаб чиқиш муҳим ҳисобланади.

Танловнинг жорий этилиши битимнинг энг яхши шартларини – мамлакат ХЮС ларининг иқтисодий манфаатларига тўлиқ жавоб

берадиган маҳсулотни танлаш – қўлга киритишга имкон беради. Ҳукумат кафолати остида жалб қилинадиган хорижий кредитлар ҳисобидан молиялаштириш учун инновацион лойиҳаларни танлашда асосий мезонларнинг қуйидаги тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

- иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги ва қарз олувчининг бошланғич бадални тўлаш бўйича молиявий имконияти;
- техник ва технологик аҳволи;
- тижорий самарадорлиги ва валютавий қопланувчанлиги;
- ҳуқуқий таъминланганлиги ва экологик хавфсизлиги.

Ҳукумат кафолати остида жалб қилинадиган хорижий кредитлар бўйича молиялаштиришга қабул қилинадиган лойиҳалар манфаатдор вазирликлар ва идоралар, минтақавий маъмурий органлар, ХЮС лар, ташкилотлар ва банкларнинг розилиги бўйича шаклландиган устувор инвестицион лойиҳалар рўйхатига киритилган бўлмоғи даркор.

Инвестицион лойиҳани техник-иқтисодий, иқтисодий, ҳуқуқий ва ташкилий жиҳатдан асослашда объектив молиявий таҳлил муҳим аҳамиятга эга. Лойиҳани ишлаб чиқариш жараёни ғоянинг пайдо бўлган вақтидан ХЮС ишга туширилгунга ва қувватлар ўзлаштирилгунга қадар уч босқичдан иборат бўлади:

- тайёргарлик кўриш босқичи;
- инвестицион босқич;
- операцион босқич.

Юқоридаги босқичларнинг ҳар бири бир неча қуйи босқичлардан иборат бўлиб, уларда турли-туман тадқиқот, консультацион, техник ва саноат ишлари амалга оширилади, лойиҳа циклининг ҳар бир босқичи эса ўзаро бир-бири билан боғланган.

Лойиҳа циклининг босқичлари бўйича капитал харажатларни тахминий тақсимланиши дастлабки (тайёргарлик кўриш) ва инвестицион босқичларни ўз ичига олади. Лойиҳаларни молиялаштиришнинг икки асосий манбалари мавжуд:

- ўз капитали;
- кредит.

Ўз корпоратив капиталини шакллантириш акцияларга (имтиёзли ва оддий) очиқ ёзилиш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Қарз маблағлари эса қисқа, ўрта ва узоқ муддатли банк кредитлари шаклида, шунингдек, турли қарз мажбуриятларини эмиссия қилиш йўли билан жалб қилинади. Молиялаштиришнинг бун-

дай типлари ўртасидаги принципиал фарқ қарздорнинг кредиторлар олдидagi биринчи даражали жавобгарлигидадир.

Ўз ва қарз маблағлари ўртасида маълум бир балансга риоя этмоқ зарур. Кредитор нуқтаи назаридан қарз капиталининг юқори салмоғи қарз олувчининг рисклилиқ даражасини оширади, чунки унда харажатларнинг умумий таркибий тузилмасида фоиз тўловларининг салмоғи ортади ва демак, фойда пасаяди³.

Қарз ҳисобига молиялаштиришнинг кўринишларидан бири лизингдир. Агар молиялаштириш шартлари хорижда маҳаллий шартлардан кескин фарқ қиладиган бўлса, лизинг асбоб-ускуналарни сотиб олишнинг устувор методи ҳисобланади⁴.

Молиялаштириш шакллариининг турли-туманлиги ўзгариб туриши мумкин. Бироқ улар тушумлар ва асосий харажатларнинг таъминланганлиги учун етарли бўлиши керак. Кўп ҳолларда лойиҳани ишлаб чиқувчилар инвесторлар ва кредиторларга унинг жозибадорлигини таъминлаш мақсадида лойиҳанинг қийматини пасайтиришга ҳаракат қиладилар. Шу муносабат билан молиявий экспертнинг вазифаси лойиҳа ёки компаниянинг капиталга бўлган ҳақиқий эҳтиёжини аниқлашдан иборат. Шунинг учун ҳам, молиявий таҳлилда инвестицион қўйилмаларни иқтисодий баҳолашнинг кўп сонли методлари ишлаб чиқилганки, уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, афзалликларга ва камчиликларга ҳам эга. Бу кўрсаткичлар тизими ўз ичига қуйидагиларни олади:

- NVP – капитал қўйилмаларнинг соф келтирилган қиймати;
- IRR – ички фойда нормаси;
- қопланиш муддати.

Капитал қўйилмаларнинг соф келтирилган қиймати (NVP) классик вариантда (кўплаб модификациялар мавжуд бўлганда) дисконтлаштирилган соф пул харажатлари ва тушумларнинг йиғиндиси сифатида ҳисобланади. Ижобий NVP инвестицион лойиҳадан қайтим дисконтлаштиришнинг маълум бир ставкасидан юқори эканлигини кўрсатади. NVP нинг камчилиги дисконтлаштириш

---

³ Бироқ шу нарсани алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, ўз ва қарзий капитал ўртасидаги соғлом (“нормаль”) нисбатнинг ягона қондаси мавжуд эмас. Шунинг учун ҳам, одатда, амалиётда 1:1 нисбат йўл қўйилиши мумкин бўлган риск сифатида эътироф этилса, қарз капиталининг ҳиссаси 60%дан ортганда қарз олувчи (қарздор) юқори рискли саналади. Бир вақтнинг ўзида, бундай мўлжал ҳар қандай қорхона учун ҳам мақбул бўлган вариант саналмайди.

⁴ Ижарага олинган асбоб-ускунани молиялаштириш ХЮСнинг балансидан ташқарида қолиб, бу нарса унинг молиявий ҳисоботини янада жозибадор қиладикки, бундай ҳолат инвестицион лойиҳани таҳлил қилишда ҳисобга олинмоғи лозим.

ставкасини ҳисоблашнинг шартлилиги билан белгиланади. Инвесторга бошқа лойиҳадан кўра шу лойиҳага маблағларни жойлаштириши фойдали ҳисобланади. Бунда NVP нинг ўлчами дисконтлаштириш ставкасининг унча катта бўлмаган ўзгаришига таъсирчан бўлади. NVP нинг ҳисобланиши маълум даражада ишлаб чиқаришни инновацион янгилаш инвестицион лойиҳасининг мумкинлигини баҳолашда мўлжал бўлиб хизмат қилади.

Ички фойда нормаси (IRR) лойиҳа NVP си нолга тенг бўлгандаги дисконтлаштириш ставкасидан иборат. Ҳар иккала кўрсаткич ҳам бир неча кўп йилдан сўнг катта даромад келтирувчи ишлаб чиқариш инновацион лойиҳаси учун бир хил аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Инвестор ва кредитор учун кутилаётган даромадларнинг муддатлар бўйича тақсимланиши муҳим, шунинг учун ҳам, агар даромадлар рискининг вақт бўйича узоклашишига мувофиқ равишда тез ўсиши инобатга олинандиган бўлса, бу омил янада жуда муҳим ҳисобланади.

Қопланиш муддати кўрсаткичи ишлаб чиқаришни янгилаш инновацион лойиҳасидан олинган даромадлар бирламчи капитал қўйилмалардан ошгандаги йиллар сонига қараб аниқланади. Ҳисоблашнинг маълум соддалигига қарамасдан, бу кўрсаткич инвестицион лойиҳанинг рисклилигини пухта баҳолайди ҳамда NVP ва IRR билан биргаликда капитал қўйилмаларнинг оптимал мақсадга мувофиқлигини баҳолашга имкон беради.

Жорий ва истиқболдаги таҳлил ишлаб чиқаришни янгилаш инновацион лойиҳаларини амалга оширишнинг бошқа йўналишлари ва параметрларига нисбатан ўтказилиши мумкин. Бунда асосий эътибор юқори рентабеллик ва кучсиз прогнозлаш хос бўлган қуйидаги омилларга, яъни рисклар, валюта курслари, кредитлар бўйича сузувчан ставка, тайёр маҳсулот ва хом ашёнинг баҳоси кабиларга қаратилади. Бу омилларнинг ҳар бири учун бўлиши мумкин бўлган тебранишларнинг интервали аниқланади ва асосий параметрларнинг ўзгариши мумкин бўлган имкониятлари баҳоланади. Ундан сўнг инвестицион лойиҳанинг барча рискларини ҳисобга олган ҳолда унинг етарли даражада фойдалилиги сақланиб қолгандаги критик параметрларнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган чегараларига баҳо берилади.

Ишлаб чиқаришни янгилаш дастурлари ва инновацион лойиҳаларнинг инвестицион самарадорлиги капитал қўйилмалар тўғрисида қарор қабул қилинган пайтда мавжуд бўлмаган омил-

ларга ҳам боғлиқ. Иқтисодиётнинг ҳар бир тармоғида ана шундай омиллар тўплами мавжуд.

7.4. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

7-боб. Ишлаб чиқаришни янгилаш ва модернизациялаш инвестицион дастурларини молиялаштириш

7.1. Хўжалик юритувчи субъектларни таркибий жиҳатдан қайта қуриш – комплекс муаммо

- Хўжалик юритувчи субъектларни таркибий жиҳатдан қайта қуриш деганда нималар тушунилади ва у нималарни тақозо этади?
- Ишлаб чиқаришни таркибий жиҳатдан қайта қуриш нималар билан узвий боғлиқ?
- Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлигига жавоб берувчи ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилмасини такомиллаштириш учун, энг аввало нималарни амалга оширмақ лозим?

7.2. Хўжалик юритувчи субъектнинг инновацион-инвестицион стратегиясини шакллантириш

- Хўжалик юритувчи субъектнинг инновацион-инвестицион стратегияси деганда нималар тушунилади?
- Қаттиқ пул ва молия-кредит сиёсатининг ҳаётга татбиқ этилиши сифат жиҳатидан иқтисодий ўсишга ўтишнинг, фаол тузилмавий қайта қуришнинг ва ишлаб чиқариш тараққиётининг инвестицион жиҳатдан таъминлашнинг мустаҳкам йўналиши бўла оладими?
- ХЮС ларнинг инновацион стратегияси учун улар инвестицион фаолиятини рағбатлантириш қандай аҳамиятга эга?
- Такрор ишлаб чиқариш барча цикли ва у инвестицион соҳасининг динамикасини қамраб олувчи асосий принциплар нималардан иборат?

7.3. Инвестициялар: манбалари, баҳолаш ва самарадорлиги

- Хорижий банк билан кредит битимини тузишда, энг аввало, нималарга эътибор бермоқ лозим?
- Ҳукумат кафолати остида жалб қилинадиган хорижий кредитлар ҳисобидан молиялаштириш учун инновацион лойиҳаларни

танлашда асосий мезонларнинг қандай тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?

- Лойиҳани ишлаб чиқариш жараёни ғоянинг пайдо бўлган вақтидан ХЮС ишга туширилгунга ва қувватлар ўзлаштирилгунга қадар қандай босқичлардан иборат бўлади?

- Лойиҳаларни молиялаштиришнинг қандай асосий манбалари мавжуд?

- Инвестицияларни молиялаштиришнинг қандай шакллари мавжуд?

- Инвестицион қўйилмаларни иқтисодий баҳолашнинг қандай методлари мавжуд?

- Инвестицион қўйилмаларни иқтисодий баҳолашнинг кўрсаткичлар тизими ўз ичига нималарни олади?

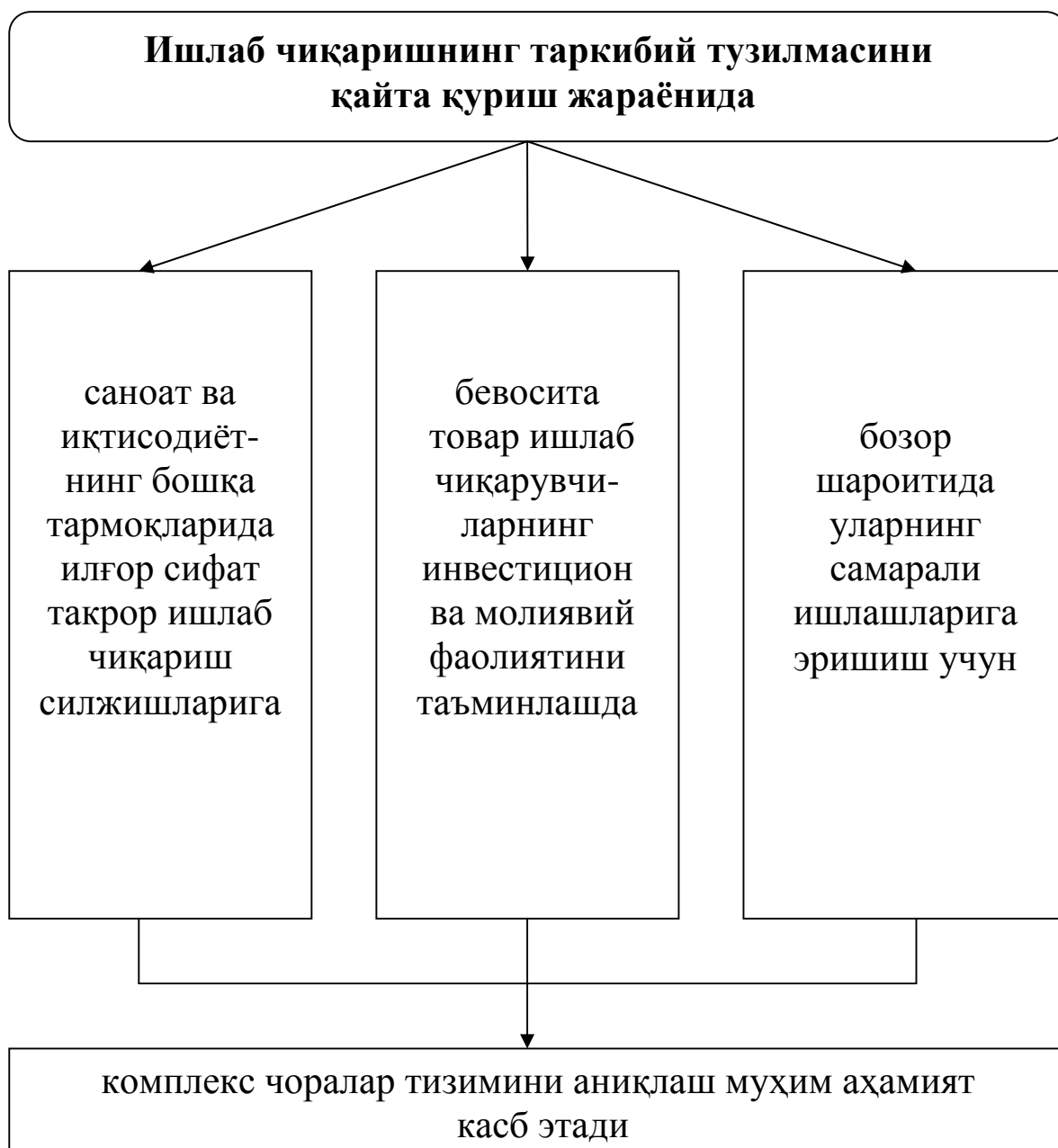
- Капитал қўйилмаларнинг соф келтирилган қиймати нимадан иборат?

- Ички фойда нормаси қандай аниқланади?

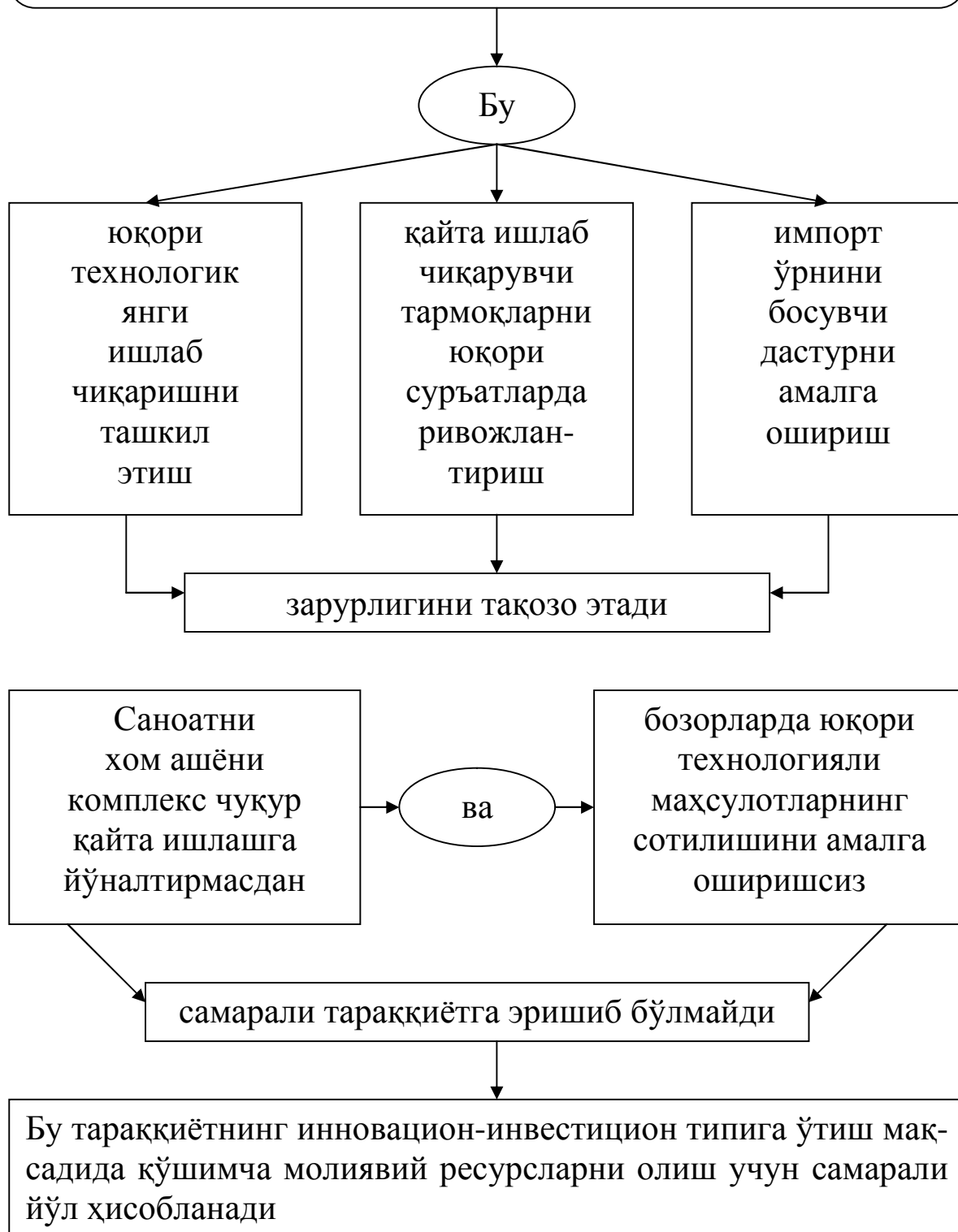
- Қопланиш муддати нималардан ташкил топади?

7.5. Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар
7-боб. Ишлаб чиқаришни янгилаш ва модернизациялаш
инвестицион дастурларини молиялаштириш

7.1. Хўжалик юритувчи субъектларни таркибий
жиҳатдан қайта қуриш – комплекс муаммо

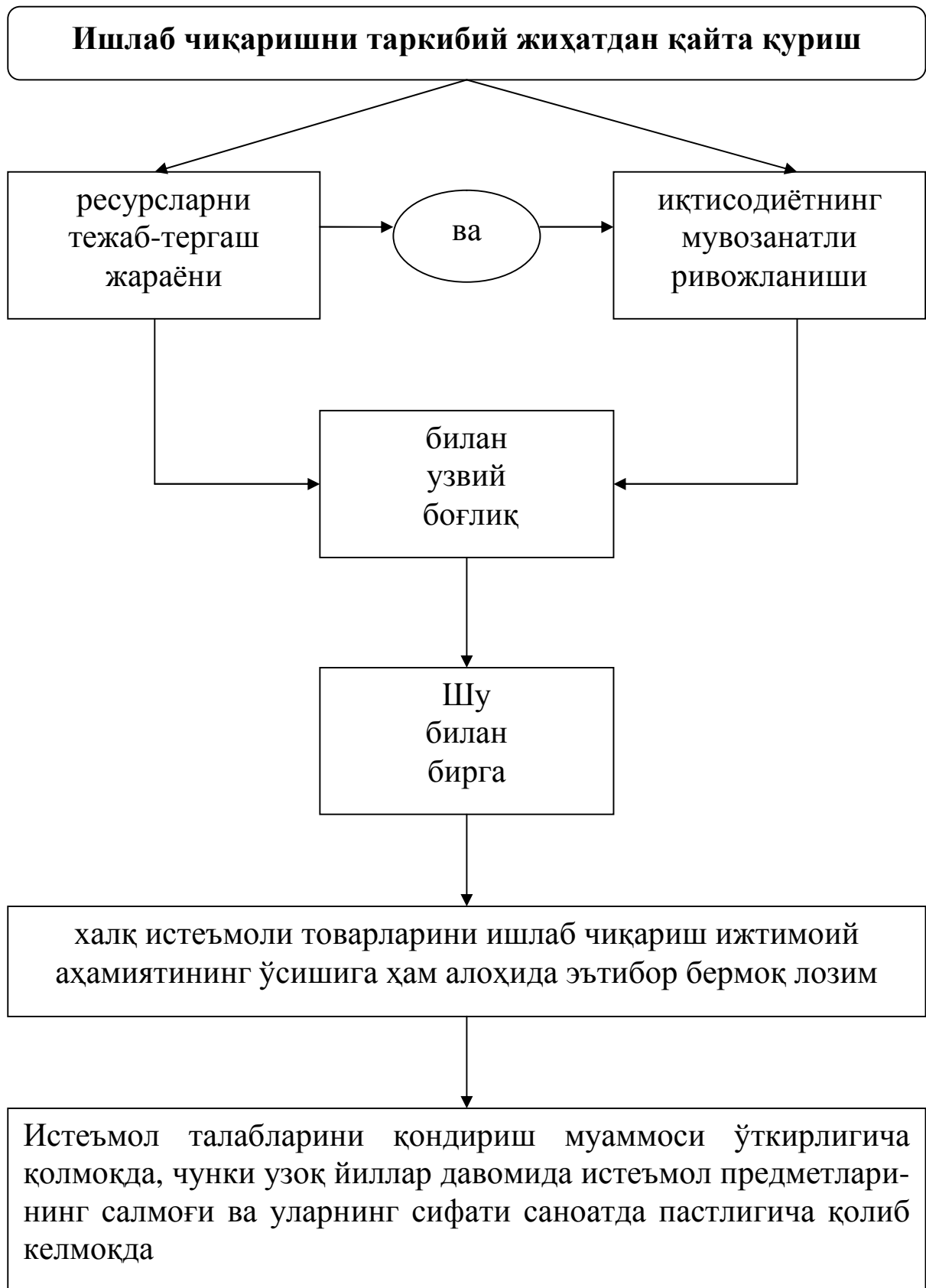

Мамлакат иқтисодиёти учун унинг хом ашё йўналишига эга эканлигини ўзгартириш стратегик нуқтаи назардан узоқ муддатли устувор йўналиш ҳисобланади

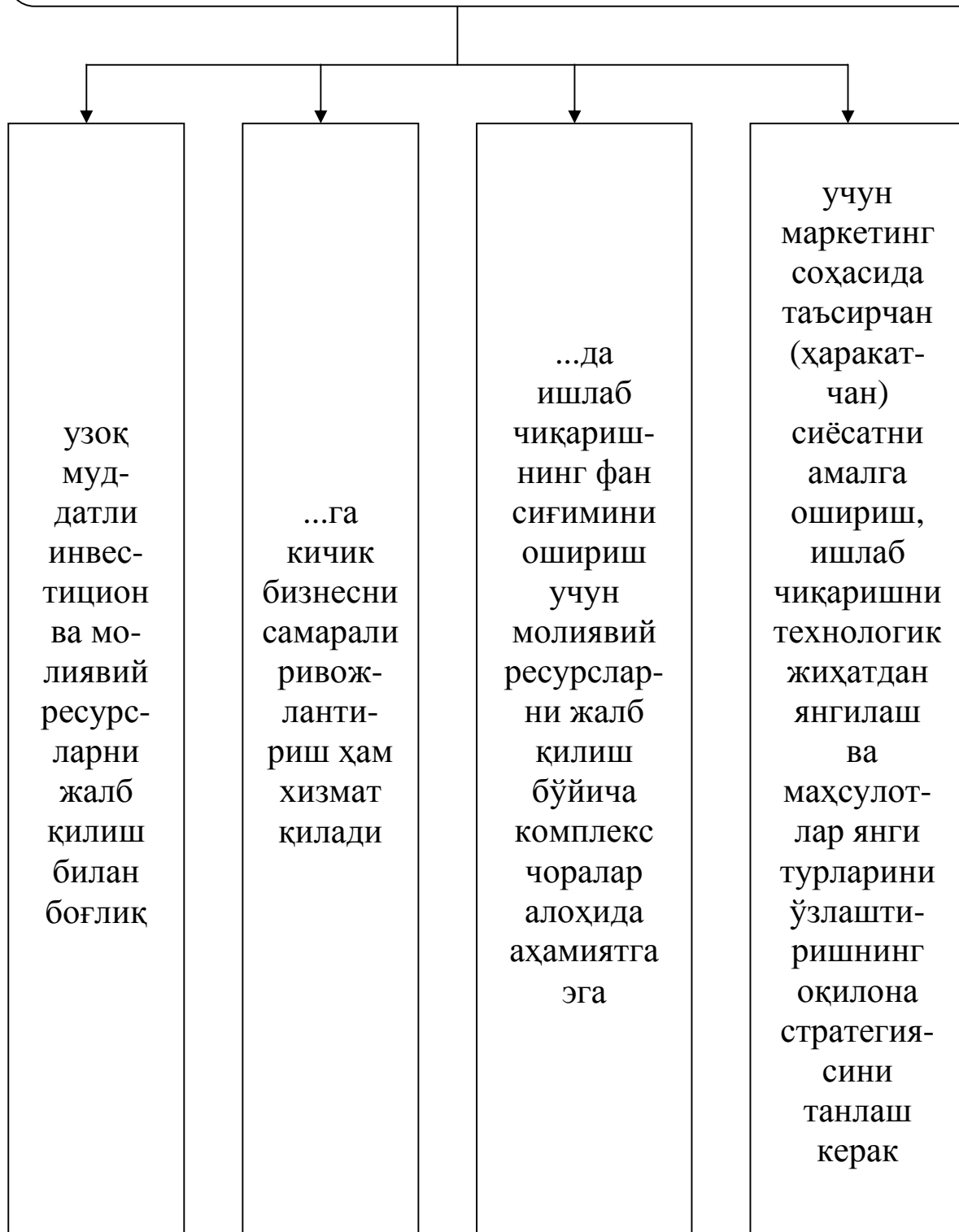

**Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлигига
жавобгар ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилмасини
такомиллаштириш**

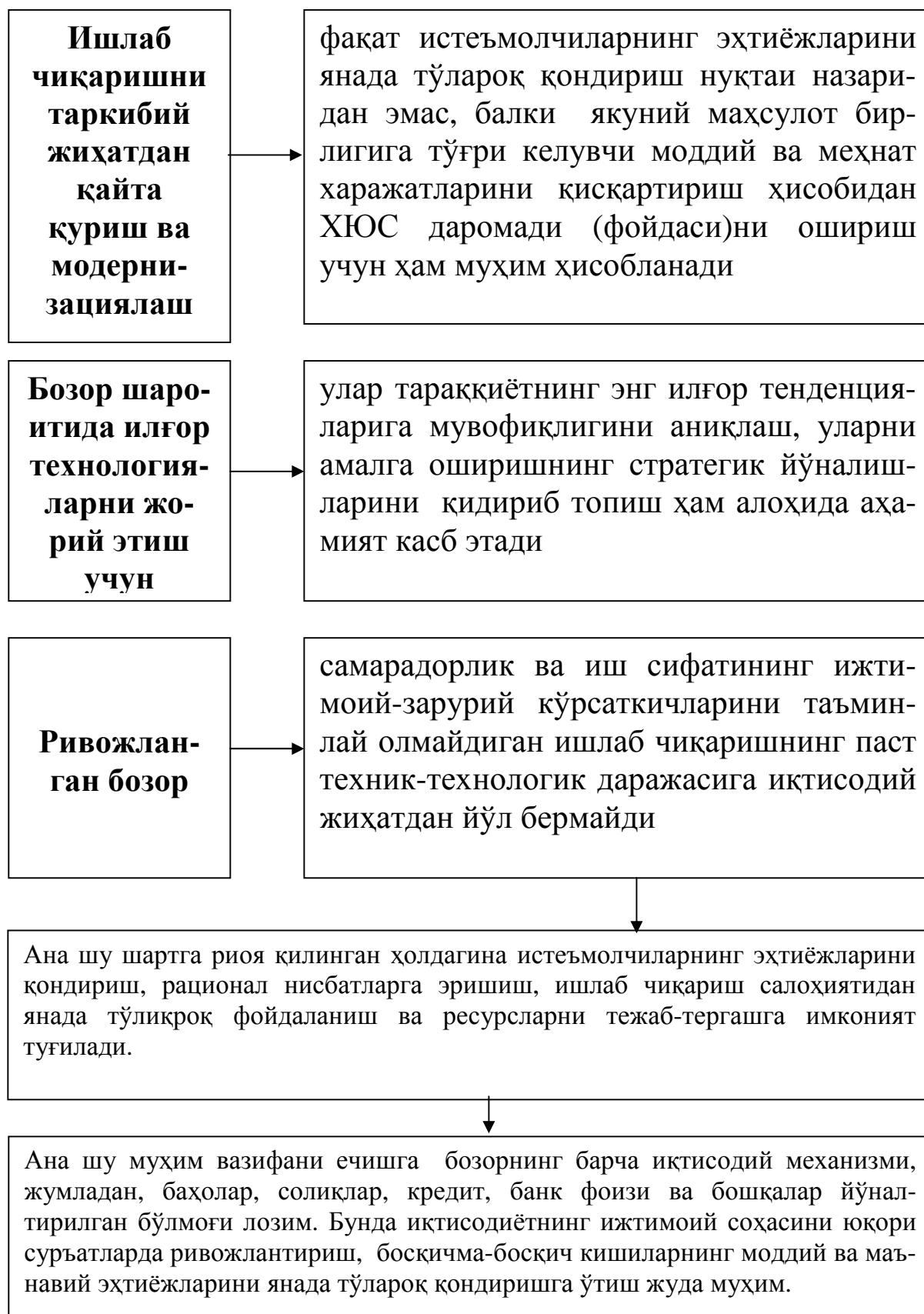
Ишлаб чиқаришни таркибий жиҳатдан қайта қуриш

замонавий бозор инфратузилмасини яратиш, хусусан, иқтисодиётнинг транспорт-коммуникацион комплексини ривожлантириш билан ўзаро боғланган

Унинг вазифаси транспорт чиқимларини қисқартириш ва хизматларнинг сифатини ошириш ҳисобидан иқтисодиётнинг барча тармоқларида транспорт харажатларини камайтиришдан иборат

Халқаро андозаларга мос келадиган рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг мураккаблигини инобатга олган ҳолда дунё ишлаб чиқарувчиларининг маркасидан фойдаланиб қўшма ХЮС ларга асос солиш ва уларнинг ривожланишини таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга

7.2. Хўжалик юритувчи субъектнинг инновацион-инвестицион стратегиясини шакллантириш

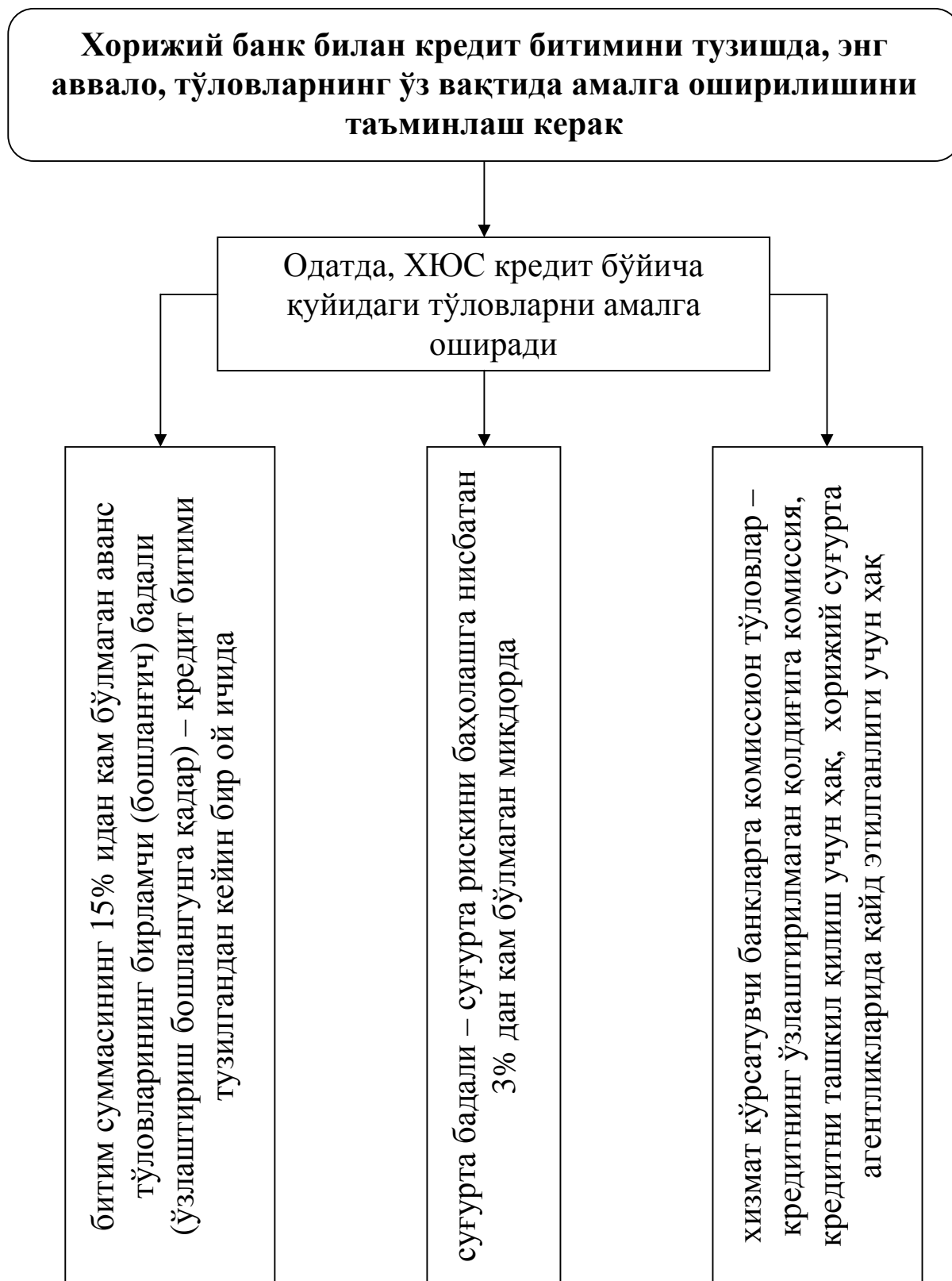

ХЮС ларнинг инновацион стратегияси учун улар инвестицион фаолиятини рағбатлантириш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу самарали молия-кредит ва инвестицион сиёсатни амалга ошириш билан бевосита боғлиқ. Шунингдек, бу ерда хўжалик фаолиятини рағбатлантиришни таъминлаш, ишлаб чиқаришнинг бошқарувчанлик даражаси ва унинг инвестицион соҳасини ошириш талаб қилинади. Такрор ишлаб чиқариш барча цикли ва у инвестицион соҳасининг динамикасини қамраб олувчи куйидаги асосий принципларни ҳар бир ХЮС да ишлаб чиқиш жуда муҳим

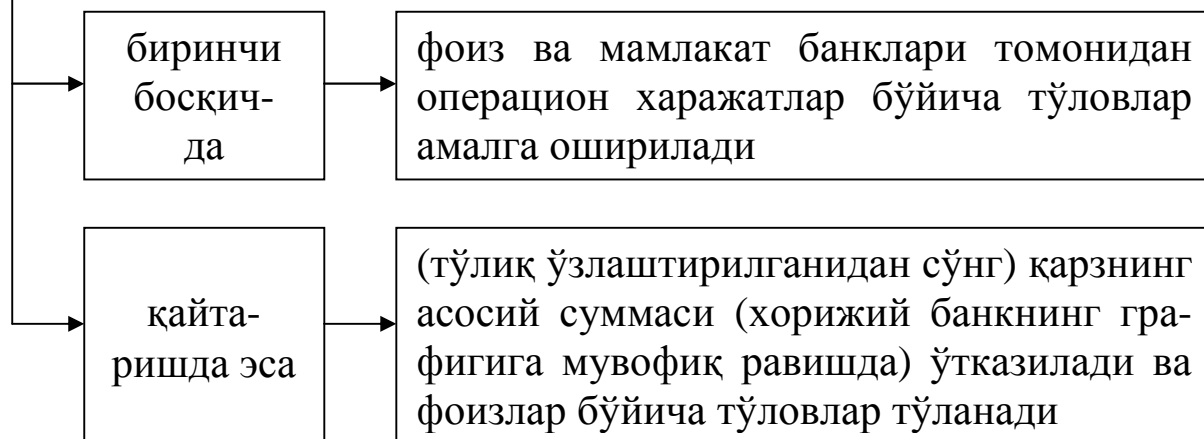

7.3. Инвестициялар: манбалари, баҳолаш ва самарадорлиги

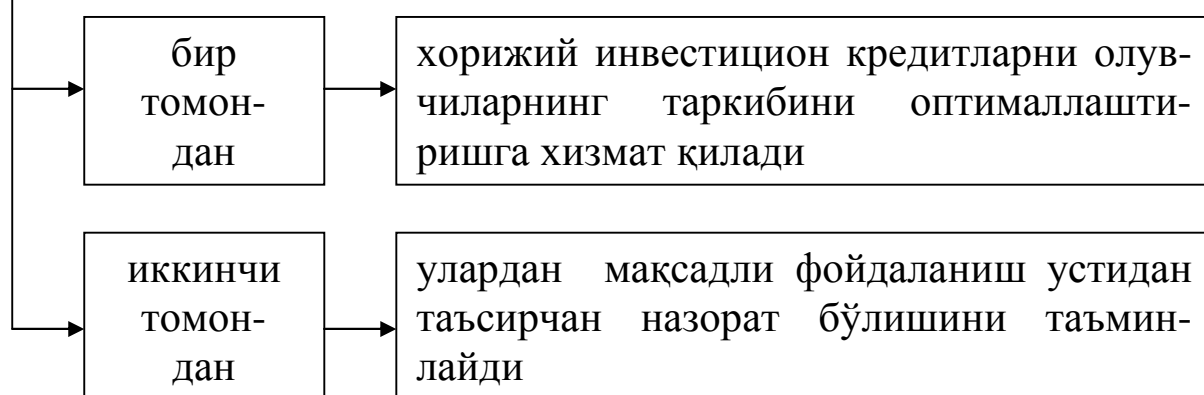

Хорижий фирмалар билан ҳамкорликдаги инвестицион лойиҳаларни ўзлаштириш даврида

Тақдим этилган таклифларни реализация қилиш механизми

Инвестициялаштиришнинг натижалелигини ошириш учун инвестицион лойиҳаларни, жумладан, хорижий кредит линияларига қўшиш учун ҳам, танлаб олиш тартиби тартибга келтирилмоғи лозим. ХЮС ва ташкилотларнинг аризаларини уларнинг асосланганлиги бўйича хулосалар учун тармоқ, корпоратив ва минтақавий даражаларда қайта ишлаб чиқиш муҳим ҳисобланади

Танловнинг жорий этилиши битимнинг энг яхши шартларини – мамлакат ХЮС ларининг иқтисодий манфаатларига тўлиқ жавоб берадиган маҳсулотни танлаш – қўлга киритишга имкон беради

Ҳукумат кафолати остида жалб қилинадиган хорижий кредитлар ҳисобидан молиялаштириш учун инновацион лойиҳаларни танлашда асосий мезонларнинг қуйидаги тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ

иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги ва қарз олувчининг бирламчи (бошланғич) бадални тўлаш бўйича молиявий имконияти

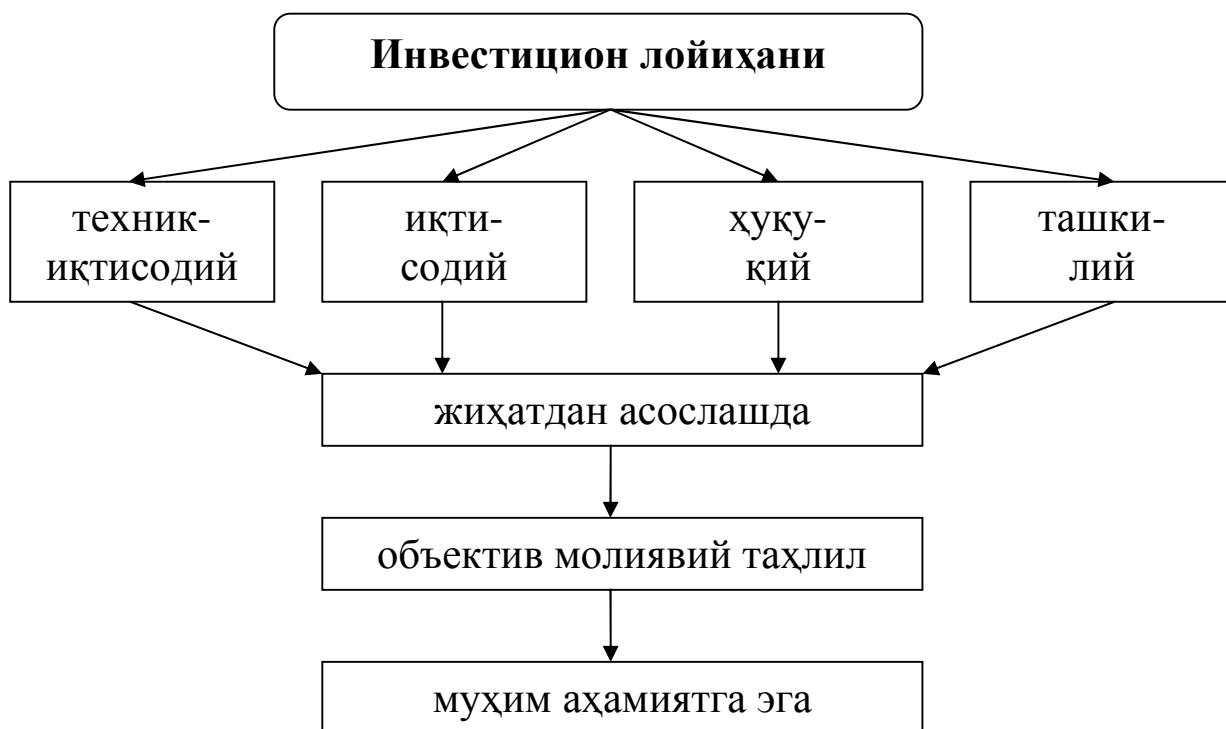
техник ва технологик аҳволи

тижорий самарадорлиги ва валютавий қопланувчанлиги

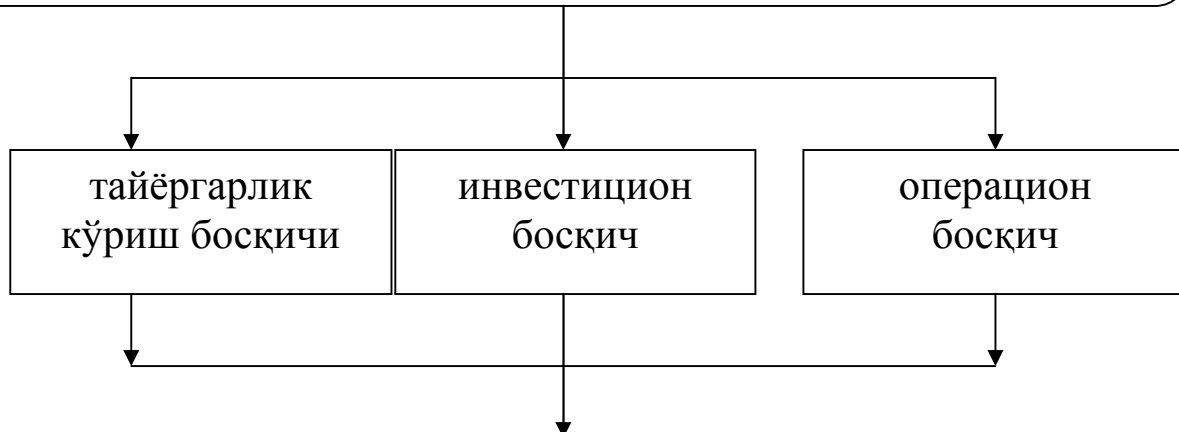
ҳуқуқий таъминланганлиги ва экологик хавфсизлиги

Ҳукумат кафолати остида жалб қилинадиган хорижий кредитлар бўйича молиялаштиришга қабул қилинадиган лойиҳалар

манфаатдор вазирликлар ва идоралар, минтақавий маъмурий органлар, ХЮС лар, ташкилотлар ва банкларнинг розилиги бўйича шаклландиган устувор инвестицион лойиҳалар рўйхатига киритилган бўлмоғи даркор

Лойиҳани ишлаб чиқариш жараёни ғоянинг пайдо бўлган вақтидан ХЮС ишга туширилгунга ва қувватлар ўзлаштирилгунга қадар уч босқичдан иборат бўлади

Юқоридаги босқичларнинг ҳар бири бир неча қуйи босқичлардан иборат бўлиб, уларда турли-туман тадқиқот, консултацион, техник ва саноат ишлари амалга оширилади, лойиҳа циклининг ҳар бир босқичи эса ўзаро бир-бири билан боғланган

**Лойиҳаларни молиялаштиришнинг
икки асосий манбалари**

ўз капитали

қарз маблағлари

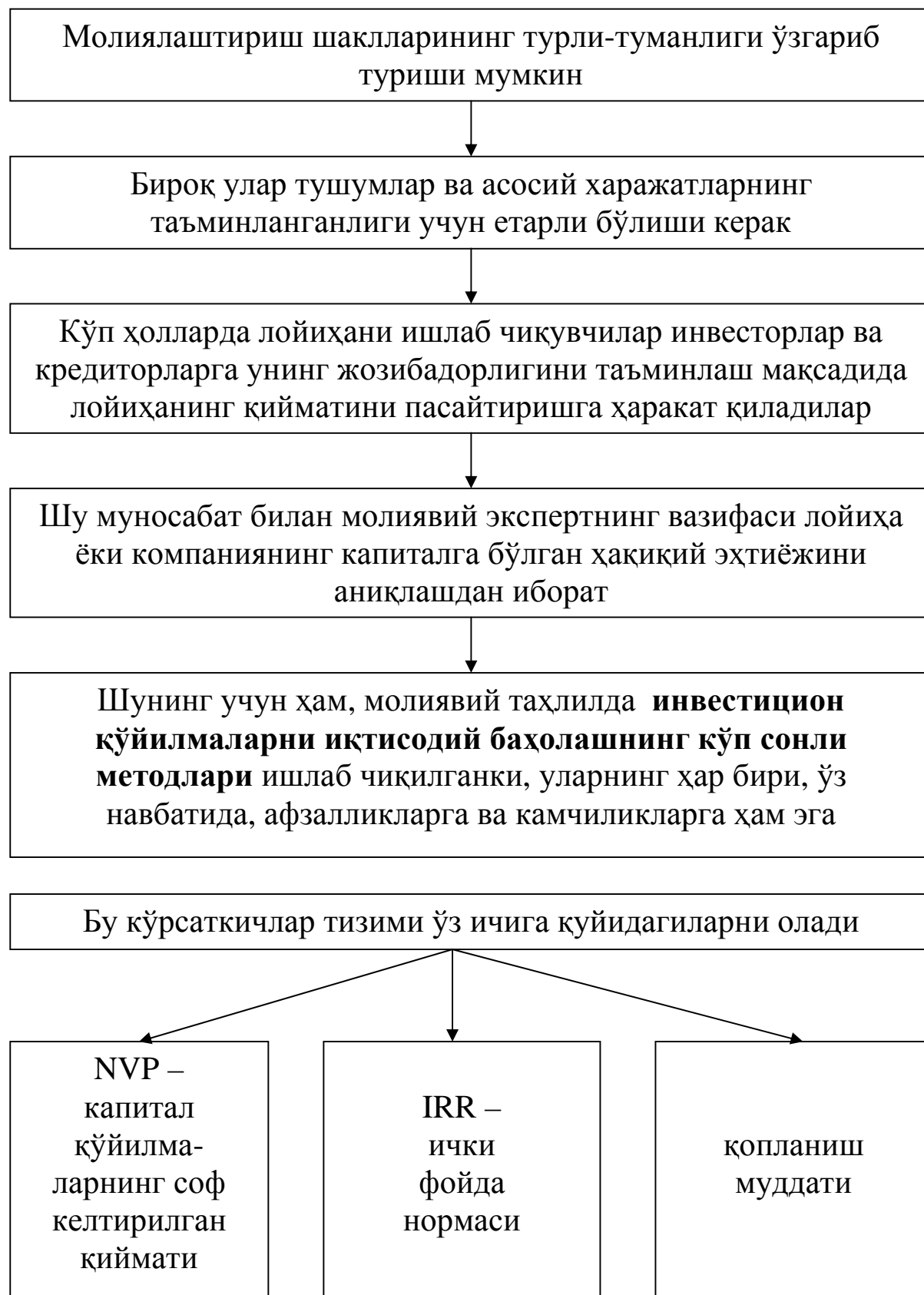
Ўз корпоратив капиталини шакллантириш акцияларга (имтиёзли ва оддий) очик ёзилиш йўли билан амалга оширилиши мумкин

Қарз маблағлари қисқа, ўрта ва узок муддатли банк кредитлари шаклида, шунингдек, турли қарз мажбуриятларини эмиссия қилиш йўли билан жалб қилинади

Молиялаштиришнинг бундай типлари ўртасидаги принципиал фарқ қарздорнинг кредиторлар олдидаги биринчи даражали жавобгарлигидадир

Ўз ва қарз маблағлари ўртасида маълум бир балансга риоя этмоқ зарур. Кредитор нуқтаи назаридан қарз капиталининг юқори салмоғи қарз олувчининг рисклилиқ даражасини оширади, чунки унда харажатларнинг умумий таркибий тузилмасида фоиз тўловларининг салмоғи ортади, демак, фойда пасаяди

Қарзга молиялаштиришнинг кўринишларидан бири лизингдир. Агар молиялаштириш шартлари хорижда маҳаллий шартлардан кескин фарқ қиладиган бўлса, лизинг асбоб-ускуналарни сотиб олишнинг устувор методи ҳисобланади

Капитал қўйилмаларнинг соф келтирилган қиймати (NVP)

классик вариантда (кўплаб модификациялар мавжуд бўлганда) дисконтлаштирилган соф пул харажатлари ва тушумларнинг йиғиндиси сифатида ҳисобланади

Ижобий NVP инвестицион лойиҳадан қайтим дисконтлаштиришнинг маълум бир ставкасидан юқори эканлигини кўрсатади

NVP нинг камчилиги дисконтлаштириш ставкасини ҳисоблашнинг шартлилиги билан белгиланади

Инвесторга бошқа лойиҳадан кўра шу лойиҳага маблағларни жойлаштириши фойдали ҳисобланади. Бунда NVP нинг ўлчами дисконтлаштириш ставкасининг унча катта бўлмаган ўзгаришига таъсирчан бўлади

NVP нинг ҳисобланиши маълум даражада ишлаб чиқаришни инновацион янгилаш инвестицион лойиҳасининг мумкинлигини баҳолашда мўлжал бўлиб хизмат қилади

**Ички
фойда
нормаси
(IRR)**

лойиҳа NPV си нолга тенг бўлгандаги дисконтлаштириш ставкасидан иборат. Ҳар иккала кўрсаткич ҳам бир неча кўп йилдан сўнг катта даромад келтирувчи ишлаб чиқариш инновацион лойиҳаси учун бир хил аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Инвестор ва кредитор учун кутилаётган даромадларнинг муддатлар бўйича тақсимланиши муҳим ва шунинг учун ҳам агар даромадлар рискининг вақт бўйича узоқлашишига мувофиқ равишда тез ўсиши инобатга олинган бўлса, бу омил янада жуда муҳим ҳисобланади.

**Қопла-
ниш
муддати
кўрсат-
кичи**

ишлаб чиқаришни янгилаш инновацион лойиҳасидан олинган даромадлар бирламчи капитал қўйилмалардан ошгандаги йиллар сонига қараб аниқланади. Ҳисоблашнинг маълум соддалигига қарамасдан, бу кўрсаткич инвестицион лойиҳанинг рисклилигини пухта баҳолайди ҳамда NPV ва IRR билан биргаликда капитал қўйилмаларнинг оптимал мақсадга мувофиқлигини баҳолашга имкон беради.

Жорий ва истиқболдаги таҳлил ишлаб чиқаришни янгилаш инновацион лойиҳаларини амалга оширишнинг бошқа йўналишлари ва параметрларига нисбатан ўтказилиши мумкин.

Бунда асосий эътибор юқори рентабеллик ва кучсиз прогнозлаш хос бўлган қуйидаги омилларга, яъни рисклар, валюта курслари, кредитлар бўйича сузувчан ставка, тайёр маҳсулот ва хом ашёнинг баҳоси кабиларга қаратилади.

Бу омилларнинг ҳар бири учун бўлиши мумкин бўлган тебранишларнинг интервали аниқланади ва асосий параметрларнинг ўзгариши мумкин бўлган имкониятлари баҳоланади.

Ундан сўнг инвестицион лойиҳанинг барча рискларини ҳисобга олган ҳолда унинг етарли даражада фойдалилиги сақланиб қолгандаги критик параметрларнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган чегараларига баҳо берилади.

Ишлаб чиқаришни янгилаш дастурлари ва инновацион лойиҳаларнинг инвестицион самарадорлиги капитал қўйилмалар тўғрисида қарор қабул қилинган пайтда мавжуд бўлмаган омилларга ҳам боғлиқ.

Иқтисодиётнинг ҳар бир тармоғида ана шундай омиллар тўплами мавжуд.

8-боб. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий барқарорлиги: баҳолаш, кўрсаткичлари, ошириш йўллари

8.1. Молиявий барқарорлик ва уни таъминлаш омиллари

Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий барқарорлиги қуйидагилар билан характерланади:

- ташқи қарз манбаларидан молиявий мустақиллик;
- молиявий ресурслардан эркин ва самарали фойдаланиш борасида ХЮС нинг қобилияти;
- хўжалик фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган ўз маблағлари суммаларининг ХЮС да барқарор мавжудлиги.

Молиявий барқарорлик мазмунининг асосида ХЮС молиявий ресурсларини самарали шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш ётади. Молиявий барқарорликнинг таҳлили таҳлил даври мобайнида ХЮС ўзининг молиявий ресурсларини қуйидаги вазифаларни ечиш учун қанчалик тўғри бошқарганлигини аниқлашга имкон беради:

- талаб маҳсулотига эга бўлган ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш;
- маҳсулот реализация қилинишининг узлуксизлигини йўлга қўйиш;
- инновацион асосда ишлаб чиқариш базасини кенгайтириш ва янгилаш.

Бу вазифаларни муваффақиятли бажариш учун ХЮС нинг фаолияти тўғрисида тўлиқ ва ишончли маълумотларга эга бўлмоқ лозим. Бунда молиявий ресурслар ҳолатининг бозор талабларига мувофиқ келиши ва ХЮС тараққиётининг эҳтиёжларига жавоб бериши муҳим ҳисобланади.

ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига хилма-хил бўлган жуда кўплаб омиллар ўз таъсирини кўрсатади. Улар, одатда, қуйидаги белгиларига кўра классификация қилинади:

- вужудга келиш жойига қараб;
- натижасининг муҳимлигига кўра;
- таркибий тузилмаси бўйича;

- ҳаракат этиш даврига мувофиқ.

Вужудга келиш жойига қараб ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига таъсир кўрсатувчи омиллар қуйидаги икки гуруҳга бўлинади:

- ички;
- ташқи.

Натижасининг муҳимлигига кўра молиявий барқарорликка ўз таъсирини кўрсатувчи омиллар қуйидаги икки гуруҳдан ташкил топади:

- асосий омиллар;
- иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган омиллар.

Таркибий тузилмаси бўйича ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига таъсир кўрсатувчи омиллар қуйидаги икки гуруҳдаги омиллардан таркиб топади:

- оддий;
- мураккаб.

Ҳаракат этиш даврига мувофиқ молиявий барқарорликка ўз таъсирини кўрсатувчи омилларни қуйидаги икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- доимий;
- вақтинчалик.

Юқоридагиларнинг орасида энг муҳими омилларнинг ташқи ва ички гуруҳи ҳисобланиб, у омилларнинг намоён бўлишига, миқдорий ва сифат мазмунига у ёки бу даражада ХЮС нинг бевоқиф таъсир кўрсатиш имкониятини аниқ аниқлаб беради.

ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига ўз таъсирини кўрсатувчи асосий ички омилларга қуйидагилар киради:

- молиявий ресурсларнинг таркиби ва таркибий тузилмаси, уларни бошқаришнинг тактикаси ва стратегияси;
- ХЮС мол-мулкнинг таркиби ва таркибий тузилмаси;
- ишлаб чиқариш чиқимларининг таркиби ва таркибий тузилмаси, уларни қисқартириш имкониятлари;
- ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг тўловга лаёқатли бозор талабига мувофиқлиги;
- ХЮС нинг қайси тармоққа мансублиги ва бошқалар.

Бу омилларнинг таъсирини баҳолаш менежерларнинг касбий маҳоратига, уларнинг компетентлигига, ички ва ташқи муҳитдаги

ўзгаришлар ва ўзаро боғлиқликни ҳисобга олиш қобилиятига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Молиявий барқарорликка таъсир этувчи ташқи омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- хўжалик юритишнинг иқтисодий шароитлари таъсири;
- давлатнинг солиқ ва кредит сиёсати;
- истеъмолчиларнинг тўловга лаёқатли талаби ва даромадларининг даражаси;
- жамиятда техника тараққиёти, техника ва технологияларнинг умумий даражаси;
- ташқи иқтисодий алоқаларнинг даражаси;
- ХЮС фаолияти устидан назорат бўйича қонунчилик актлари;
- ва бошқалар.

ХЮС нинг молиявий барқарорлигига таъсир кўрсатувчи омилларга боғлиқ равишда у қуйидагиларга бўлиниши мумкин:

- ички барқарорлик;
- ташқи барқарорлик;
- умумий барқарорлик.

Ички барқарорлик ХЮС нинг шундай молиявий ҳолатидирки, унда фаолият кўрсатишнинг барқарор юқори натижаси, энг биринчи навбатда, ички омилларнинг фаоллаштирилиши ҳисобидан таъминланади.

Ўз навбатида, **ташқи барқарорлик** ХЮС нинг шундай молиявий ҳолатидирки, у доирасида ХЮС фаолият кўрсатадиган иқтисодий муҳитнинг барқарорлиги билан белгиланади. Бундай барқарорлик бутун мамлакат масштабида ривожланаётган иқтисодиёт шароитида эришилади.

Ва ниҳоят, **умумий барқарорлик** ХЮС нинг шундай молиявий ҳолатидирки, унда ички ва ташқи омилларнинг ўзаро таъсирчанлигини фаоллаштириш ҳисобидан маблағлар тушумининг уларнинг харажат қилинишидан ортиқчалиги таъминланади.

ХЮС лар молиявий ҳолатининг барқарорлиги молиялаштиришда эҳтиёжларни қондиришнинг манбалари сифатида ўз ва қарз маблағларининг нисбати асосида ҳисобланадиган нисбий ва абсолют кўрсаткичлар тизими билан баҳоланади. Етарли бўлмаган молиявий барқарорлик ХЮС ни тўловга ноқобилликка ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун унда маблағлар мавжуд бўлмаслигига олиб келиши мумкин. Аксинча, ортиқча молиявий барқарор-

лик эса тараққиётга тўсқинлик қилишга, ортиқча захиралар туфайли харажатларнинг оғирлашувига сабаб бўлади.

Молиявий барқарорликни таҳлил қилишнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ўз айланма маблағларининг суммаларини аниқлаш ва уларнинг динамикасига таъсир этувчи омилларни билиш;
- захиралар, харажатлар ва барча айланма активларни шакллантириш қисми бўйича молиявий барқарорликни баҳолаш;
- молиявий барқарорликнинг типини аниқлаш.

Ўз айланма маблағлари, захиралар ва харажатларни шакллантиришнинг бошқа манбалари кўрсаткичларининг нисбатига ва захираларнинг ўлчамига боғлиқ равишда ХЮС лар молиявий барқарорлигининг қуйидаги типларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- абсолют молиявий барқарорлик;
- соғлом (нормаль) молиявий барқарорлик;
- нобарқарор молиявий аҳвол;
- кризисли молиявий ҳолат.

Абсолют молиявий барқарорликнинг асосий шарти нотўловлар ва улар келиб чиқиш сабабларининг мавжуд эмаслигидир.

Соғлом (нормаль) молиявий барқарорлик ички ва ташқи молиявий интизомнинг бузилмаслигини тақозо этади.

Нобарқарор молиявий аҳвол молиявий интизомнинг бузилиши (меҳнат ҳақини тўлашдаги кечикишлар, вақтинча бўш турган ўз маблағлари, резерв фондлари ва бошқа фондлардан фойдаланиш), ҳисоб-китоб счётига пул маблағларининг узилишлар билан тушиши, рентабелликнинг нобарқарорлиги, молиявий режанинг, жумладан, фойда бўйича режанинг бажарилмаслиги ва ҳ.к.лар билан характерланади.

Кризисли молиявий ҳолат қуйидаги бир неча даражаларга эга:

- биринчи даража (I): муддати ўтказиб юборилган банк ссудаларининг мавжудлиги;
- иккинчи даража (II): I + товарлар бўйича мол етказиб берувчиларга муддати ўтказиб юборилган қарздорликнинг мавжудлиги;
- учинчи даража (III): II + бюджетга нисбатан боқимандаларнинг мавжудлиги.

Кризисли молиявий ҳолатда захиралар ва харажатлар уларни шакллантириш манбалари билан таъминланмайди ва бу нарса ХЮС

ва банкротлик остонасидаги чуқур кризис тўғрисида хулоса чиқаришга асос бўлади. Бундай вазиятда пул маблағлари, қисқа муддатли қимматли қоғозлар ва дебиторлик қарзлари унинг кредиторлик қарзларини ва муддати ўтказилган ссудаларни қопламайди.

ХЮС нинг молиявий ҳолати комплекс тушунча бўлиб, унинг хўжалик ва тижорий фаолияти жараёнида вужудга келадиган молиявий муносабатлар барча элементларининг ўзаро таъсирчанлигини акс эттиради. ХЮС нинг молиявий ҳолати маблағларни жойлаштириш ва улардан фойдаланиш ҳамда уларни шакллантириш манбалари билан характерланади. Молиявий ҳолатни аниқлаш учун қуйидагиларни ўз ичига олувчи молиявий таҳлил ўтказилади:

- молиявий ҳолатнинг экспресс-таҳлили (активлар ва пассивлар таркибий тузилмасининг, мол-мулк, захиралар ва харажатлар ҳолатининг таҳлили);

- молиявий барқарорлик таҳлили;
- ХЮС баланси ликвидлигининг таҳлили;
- фаолиятнинг молиявий натижалари таҳлили;
- рентабеллик ва ишбилармонлик фаоллиги таҳлили.

ХЮС нинг молиявий ҳолати, шунингдек, молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш жараёнларини акс эттирувчи кўрсаткичлар мажмуи билан ҳам характерланади. Молиявий-хўжалик фаолиятининг натижалари фақат ХЮС ишчи ва хизматчиларининг диққат-эътиборида бўлибгина қолмасдан, худди шу нарса хўжалик фаолияти бўйича унинг ҳамкорлари, давлат, молия, солиқ органлари ва бошқаларнинг ҳам диққат марказида бўлади. Буларнинг барчаси ХЮС молиявий ҳолати таҳлилини амалга оширишнинг муҳимлиги ва унинг иқтисодий жараёнлардаги аҳамиятини оширади.

Молиявий таҳлилнинг мақсади қуйидагилардан иборат:

- молиявий ҳолат кўрсаткичларининг ўзгаришини аниқлаш;
- барқарорликка таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаб олиш;
- молиявий ҳолатнинг сифат ва миқдорий ўзгаришларини баҳолаш;
- маълум бир сана учун ХЮС молиявий аҳволини баҳолаш;
- молиявий ҳолат ўзгаришининг асосий йўналишларини аниқлаш;
- ва бошқалар.

Молиявий ҳолат таҳлилида ХЮС томонидан реализация қилинган маҳсулотнинг рентабеллиги, унинг ишловчи капитали,

молиявий барқарорлиги, баланснинг ликвидлиги, тўлов қобилияти ва кредитга лаёқатлиги аниқланади ва уларга баҳо берилади.

ХЮС нинг соғлом (нормал) молиявий барқарорлиги хусусида қуйидаги параметрларни биргаликда олиб қараб гапириш мумкин:

- тўлов қобилияти (ўз мажбуриятлари бўйича ХЮС нинг барқарор ҳисоб-китобларни амалга ошириш имконияти);
- баланснинг ликвидлиги (мажбуриятларни ликвид активлар билан қоплаш даражаси);
- кредитга лаёқатлилиқ (кредитларни қайтариш қобилияти);
- рентабеллик (фойдалилик).

Юқорида келтирилганларнинг ҳар бири таҳлил қилишнинг ўз методикасига эга.

8.2. Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари ва уларни ошириш йўллари

Молиявий барқарорликнинг таҳлили абсолют ва нисбий кўрсаткичлар – молиявий коэффицентлар – ёрдамида амалга оширилиши мумкин.

Молиявий коэффицентларни ҳисоблаш учун инфор­мацион база сифатида бухгалтерия ҳисоботи хизмат қилади. Бу коэффицентлар баланс тузилган санада ҳисобланади ва динамик кўри­нишда қараб чиқилиши мумкин.

Энг умумий кўринишда ХЮС нинг молиявий барқарорлигини қуйидаги кўрсаткичлар характерлайди:

- автономлик коэффиценти;
- қарз капиталининг концентрациялашуви коэффиценти;
- қарз ва ўз маблағларининг нисбати коэффиценти.

Автономлик коэффиценти ХЮС нинг барча мулкига жойлаштирилган ўз маблағларининг барча маблағларнинг умумий суммасидаги ҳиссаси (салмоғини кўрсатади. Уни қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаш мумкин:

$$K_a = \check{Y}_k : B_b$$

Бу ерда: K_a – автономлик коэффиценти;

$\check{Y}_k$ – ўз капитали (“Капитал ва резервлар” деб номланувчи баланс III бўлимининг жами;

B_b – баланс валютаси (ўз ва қарз капитали йиғиндиси, яъни молиялаштиришнинг умумий суммаси).

ХЮС нинг молиявий аҳволи автономлик коэффицентининг даражаси 0,5дан кичик бўлмаган ҳолда барқарор деб ҳисобланади. Бу ХЮС нинг ярим мулки унинг ўз маблағлари ҳисобидан шаклланганлигини англатади. Автономлик коэффицентининг ўсиши молиявий барқарорликнинг ошганлигидан далолат беради.

Қарз капиталининг концентрациялашуви коэффиценти қарзнинг капитал умумий суммасидаги салмоғини аниқлаб беради ва уни формула ёрдамида қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$K_{qk} = K_k : B_b$$

Бу ерда: K_{qk} – қарз капиталининг концентрациялашуви коэффиценти;

K_k – қарз капитали баланс пассивининг 1V ва V бўлимлари йиғиндиси;

B_b – баланс валютаси (ўз ва қарз капитали йиғиндиси, яъни молиялаштиришнинг умумий суммаси).

Қарзнинг салмоғи қанча катта бўлса, ХЮС нинг молиялаштириш ташқи манбаларига боғлиқлиги, бундан келиб чиқувчи оқибатлар билан биргаликда, шунча юқори бўлади. Юқоридаги ҳар иккала коэффицентлар бир-бири билан узвий боғланган. Уларнинг боғлиқлиги қуйидаги кўринишга эга:

$$K_a + K_{qk} = 1$$

Қарз ва ўз маблағларининг нисбати коэффиценти ХЮС мажбуриятларининг ўз маблағларига нисбати билан аниқланади:

$$K_{qu} = M_{qk} : \check{Y}_k$$

Бу ерда: K_{qu} – қарз ва ўз маблағларининг нисбати коэффиценти;

M_{qk} – мажбуриятлар (қарз капитал);

$\check{Y}_k$ – ўз капитали (ўз маблағлари).

Қарз ва ўз маблағларининг нисбати коэффиценти ўз маблағлари активларига жойлаштирилган ҳар бир сўмга ХЮС томонидан қанча қарз маблағлар жалб қилинганлигини кўрсатади. Ҳисобот даври давомида бу коэффицент даражасининг ортиши ХЮС жалб қилинаётган қарз маблағларига боғлиқлигининг кучайганлигидан ва молиявий барқарорлигининг пасайганлигидан дарак беради. Бу

коэффициент автономлик коэффициенти билан боғланган ва бу боғланиш қуйидаги кўринишга эга:

$$K_{qu} = 1 / K_a - 1$$

Шундай қилиб, унинг даражаси бирга тенг ёки ундан кичик бўлиши керак.

Юқоридаги умумий коэффициентлардан ташқари ХЮС жорий фаолиятининг молиялаштириш ўз манбалари – ўз айланма маблағлари – билан таъминланганлиги ҳам баҳоланади. Бу нарса ХЮС молиявий барқарорлигининг қуйидаги нисбий кўрсаткичларини ҳисоблашга асосланган:

- захиралар ва харажатларнинг ўз капитали билан таъминланганлик коэффициенти;
- молиявий мустақиллик коэффициенти;
- ўз капиталининг манёврлилик коэффициенти.

Захиралар ва харажатларнинг ўз капитали билан таъминланганлик коэффициенти ўз айланма маблағлари суммасининг моддий захиралар ва харажатлар қийматига нисбати билан аниқланади ва уни формула орқали қуйидагича кўрсатиш мумкин:

$$K_{tzx} = \check{Y}_{am} : K_{zx}$$

Бу ерда: K_{tzx} – захиралар ва харажатларнинг ўз капитали билан таъминланганлик коэффициенти;

$\check{Y}_{am}$ – ўз айланма маблағлари;

K_{zx} – моддий захиралар ва харажатлар қиймати.

Бу коэффициентнинг даражаси моддий захиралар ва харажатларнинг ўз манбалари билан қандай қопланганлигини ва қарзий маблағларни жалб қилишга муҳтож эмаслигини кўрсатади. Унинг йўл қўйилиши мумкин бўлган минимал даражаси 0,6-0,8 га тенг.

Молиявий мустақиллик коэффициенти ўз айланма маблағларининг жорий айланма активлар суммасига нисбати билан аниқланади:

$$K_{mm} = \check{Y}_{am} : Ж_{aa}$$

Бу ерда: K_{mm} – молиявий мустақиллик коэффициенти;

$\check{Y}_{am}$ – ўз айланма маблағлари;

$Ж_{aa}$ – жорий айланма активлар.

Молиявий мустақиллик коэффиценти ХЮС га тегишли бўлган айланма маблағларнинг қанча қисми ўз капитали ҳисобидан шакллантирилганлигини кўрсатади. Агар унинг даражаси 1 га тенг ёки ундан катта бўлса, у ҳолда бу абсолют молиявий барқарорликни англатади. Коэффицентнинг даражаси 1 дан қанча паст бўлса, ХЮС молиявий ҳолати шунча нобарқарордир. Бу коэффицентнинг критик даражаси 0,1 га тенг.

Ўз капиталининг манёврлилик коэффиценти ХЮС ўз айланма маблағларининг ўз капитали суммасига нисбати орқали ифодаланади:

$$K_m = \check{Y}_{am} : \check{Y}_k$$

Бу ерда: K_m – ўз капиталининг манёврлилик коэффиценти;
 $\check{Y}_{am}$ – ўз айланма маблағлари;
 $\check{Y}_k$ – ўз капитали.

Бу коэффицент ўз капиталининг қанча қисми жорий фаолиятни молиялаштиришда фойдаланилаётганлиги ва қанча қисми капиталлаштирилганлигини кўрсатади. Унинг 0,5 га тенг бўлган даражаси оптимал ҳисобланади

Зарур бўлган ҳолларда ХЮС нинг молиявий барқарорлигини характерлайдиган бошқа кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

ХЮС молиявий барқарорлигини оширишнинг омиллари қуйидагилардан иборат:

- асосий ва айланма маблағларнинг мазмунини оптималлаштириш: инновацион технологиялар сотиб олишни кўпайтириш, тугалланмаган ишлаб чиқаришни қисқартириш, маҳсулот таннархини пасайтириш;
- ХЮС пул-ҳисоб-китоб ўзаро алоқаларининг самарадорлигини ошириш;
- оқилона баҳо сиёсати ва фойдани тақсимлашни оптималлаштириш;
- муваффақиятли молиявий стратегияни амалга оширишни, ХЮС нинг соғлом (нормал) ишини таъминловчи молиявий ресурсларни шакллантиришнинг мумкин бўлган вариантларини асослаш.

8.3. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

8-боб. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий барқарорлиги: баҳолаш, кўрсаткичлари, ошириш йўллари

8.1. Молиявий барқарорлик ва уни таъминлаш омиллари

- ХЮС ларнинг молиявий барқарорлиги нималар билан характерланади?
- Молиявий барқарорлик мазмунининг асосида нималар ётади?
- Молиявий барқарорликнинг таҳлили таҳлил даври мобайнида ХЮС ўзининг молиявий ресурсларини қандай вазифаларни ечиш учун қанчалик тўғри бошқарганлигини аниқлашга имкон беради?
- ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига қандай омиллар ўз таъсирини кўрсатади ва улар қандай белгиларига кўра классификация қилинади?
- Вужудга келиш жойига қараб ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига таъсир кўрсатувчи омиллар қандай гуруҳларга бўлинади?
- Натижасининг муҳимлигига кўра молиявий барқарорликка ўз таъсирини кўрсатувчи омиллар қандай гуруҳлардан ташкил топади?
- Таркибий тузилмаси бўйича ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига таъсир кўрсатувчи омиллар қандай икки гуруҳдаги омиллардан таркиб топади?
- Ҳаракат этиш даврига мувофиқ молиявий барқарорликка ўз таъсирини кўрсатувчи омилларни қандай гуруҳларга ажратиш мумкин?
- ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига ўз таъсирини кўрсатувчи асосий ички омилларга нималар киради?
- Молиявий барқарорликка таъсир этувчи ташқи омилларга нималарни киритиш мумкин?
- ХЮС нинг молиявий барқарорлигига таъсир кўрсатувчи омилларга боғлиқ равишда барқарорлик нималарга бўлиниши мумкин?
- Ички, ташқи ва умумий барқарорлик дейилганда нималар тушунилади?
- Молиявий барқарорликни таҳлил қилишнинг вазифалари нималардан иборат?

- Ўз айланма маблағлари, захиралар ва харажатларни шакллантиришнинг бошқа манбалари кўрсаткичларининг нисбатига ва захираларнинг ўлчамига боғлиқ равишда ХЮС лар молиявий барқарорлигининг қандай типларини ажратиб кўрсатиш мумкин?

- Абсолют молиявий барқарорлик, соғлом (нормал) молиявий барқарорлик, нобарқарор молиявий аҳвол ва кризисли молиявий ҳолат дейилганда нималар тушунилади?

- Молиявий ҳолатни аниқлаш учун нималарни ўз ичига олувчи молиявий таҳлил ўтказилади?

- Молиявий таҳлилнинг мақсади нималардан иборат?

- ХЮС нинг соғлом (нормал) молиявий барқарорлиги хусусида қандай параметрларни биргаликда олиб қараб гапириш мумкин?

8.2. Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари ва уларни ошириш йўллари

- Молиявий барқарорликнинг таҳлили нималар ёрдамида амалга оширилиши мумкин?

- Энг умумий кўринишда ХЮС нинг молиявий барқарорлигини қандай кўрсаткичлар характерлайди?

- Автономлик коэффициенти, қарз капиталининг концентрациялашуви коэффициенти, қарз ва ўз маблағларининг нисбати коэффициентлари қандай ҳисобланади?

- ХЮС жорий фаолиятининг молиялаштириш ўз манбалари – ўз айланма маблағлари – билан таъминланганлиги қандай коэффицентлар ёрдамида баҳоланади?

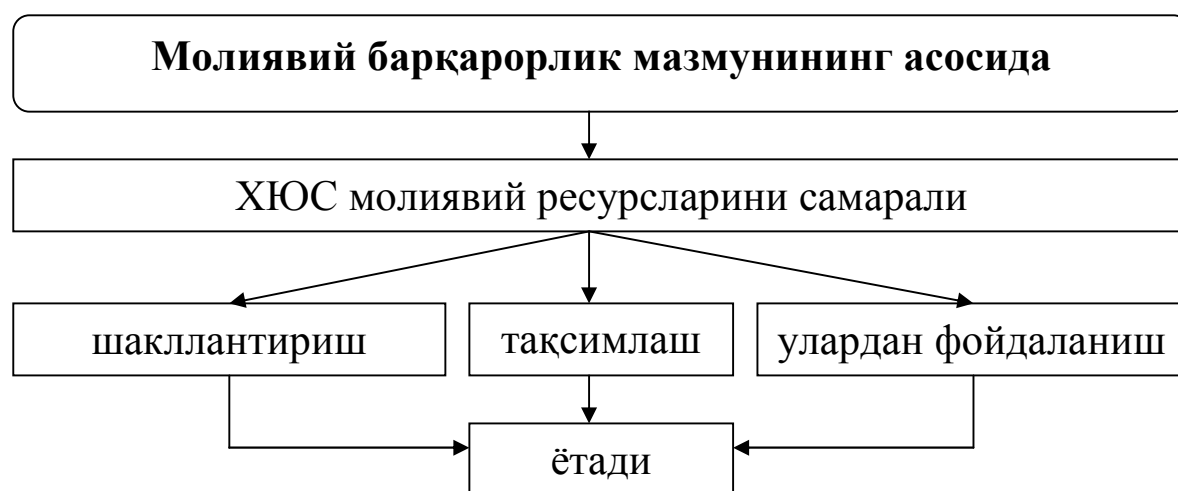
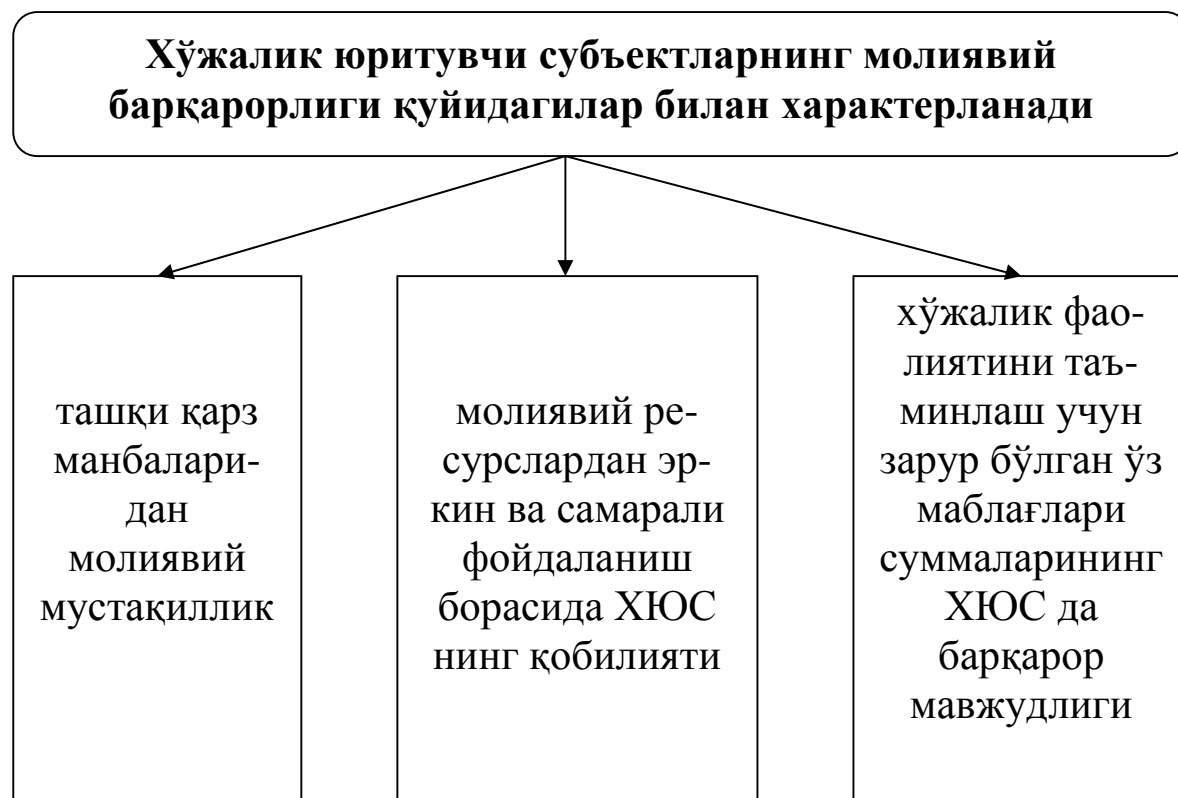
- Захиралар ва харажатларнинг ўз капитали билан таъминланганлик коэффициенти, молиявий мустақиллик коэффициенти, ўз капиталининг манёврлилик коэффицентлари қандай ҳисобланади ва улар нималарни англатади?

- ХЮС молиявий барқарорлигини оширишнинг омиллари нималардан иборат?

8.4. Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар

8-боб. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий барқарорлиги: баҳолаш, кўрсаткичлари, ошириш йўллари

8.1. Молиявий барқарорлик ва уни таъминлаш омиллари

Молиявий барқарорликнинг таҳлили

таҳлил даври мобайнида ХЮС ўзининг молиявий ресурсларини қуйидаги вазифаларни ечиш учун қанчалик тўғри бошқарганлигини аниқлашга имкон беради:

талаб маҳсу-
лотига эга
бўлган ишлаб
чиқариш
жараёнининг
узлуксизлигини
таъминлаш

маҳсулот
реализация
қилинишининг
узлуксизлигини
йўлга қўйиш

инновацион
асосда ишлаб
чиқариш базасини
кенгайтириш ва
янгилаш

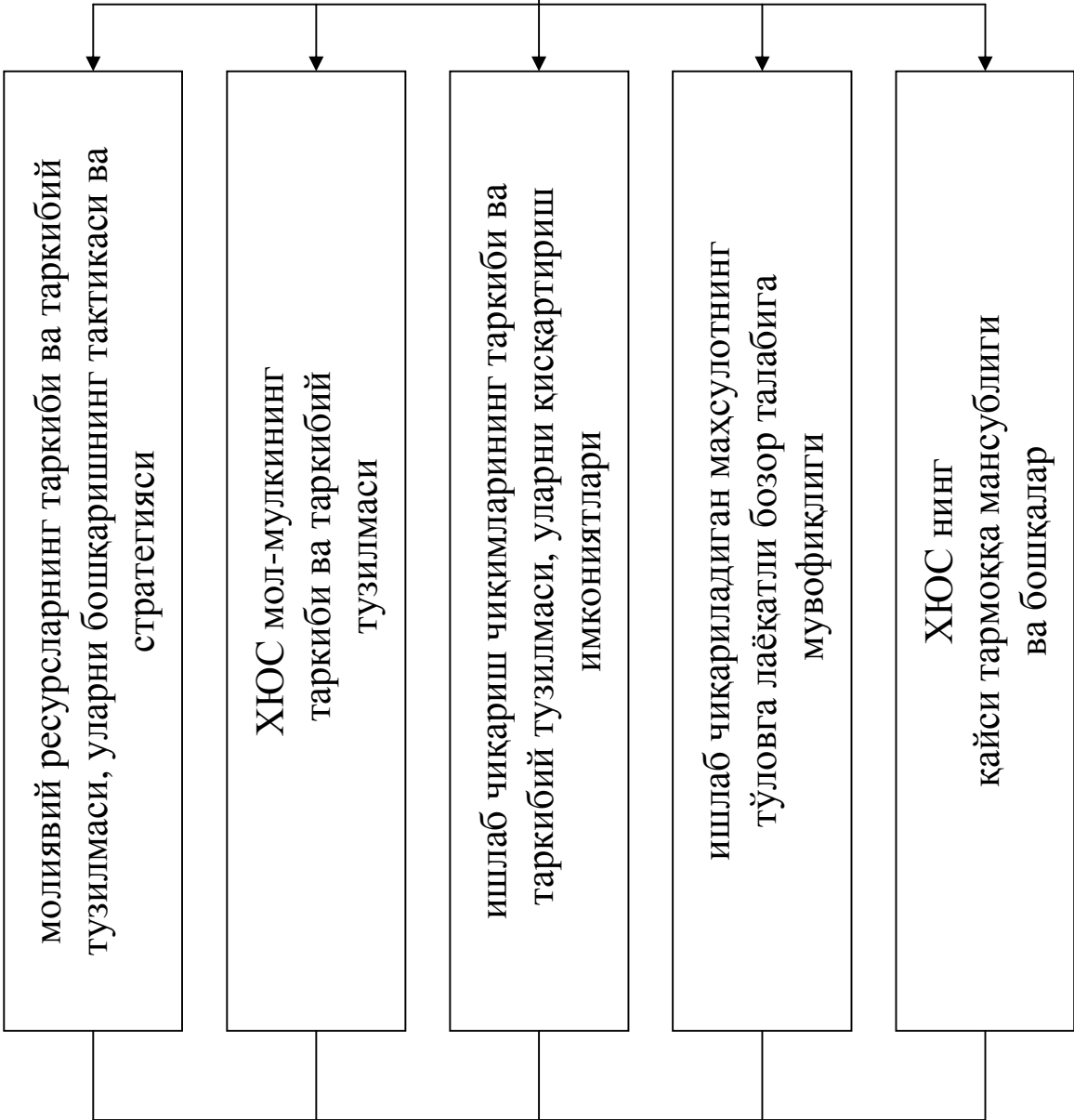
Бу вазифаларни муваффақиятли бажариш учун ХЮС нинг фаолияти тўғрисида тўлиқ ва ишончли маълумотларга эга бўлмоқ лозим

Бунда молиявий ресурслар ҳолатининг бозор талабларига мувофиқ келиши ва ХЮС тараққиётининг эҳтиёжларига жавоб бериши муҳим ҳисобланади

**ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига таъсир қилувчи
омилларнинг маълум бир белгиларга кўра
классификацияланиши**

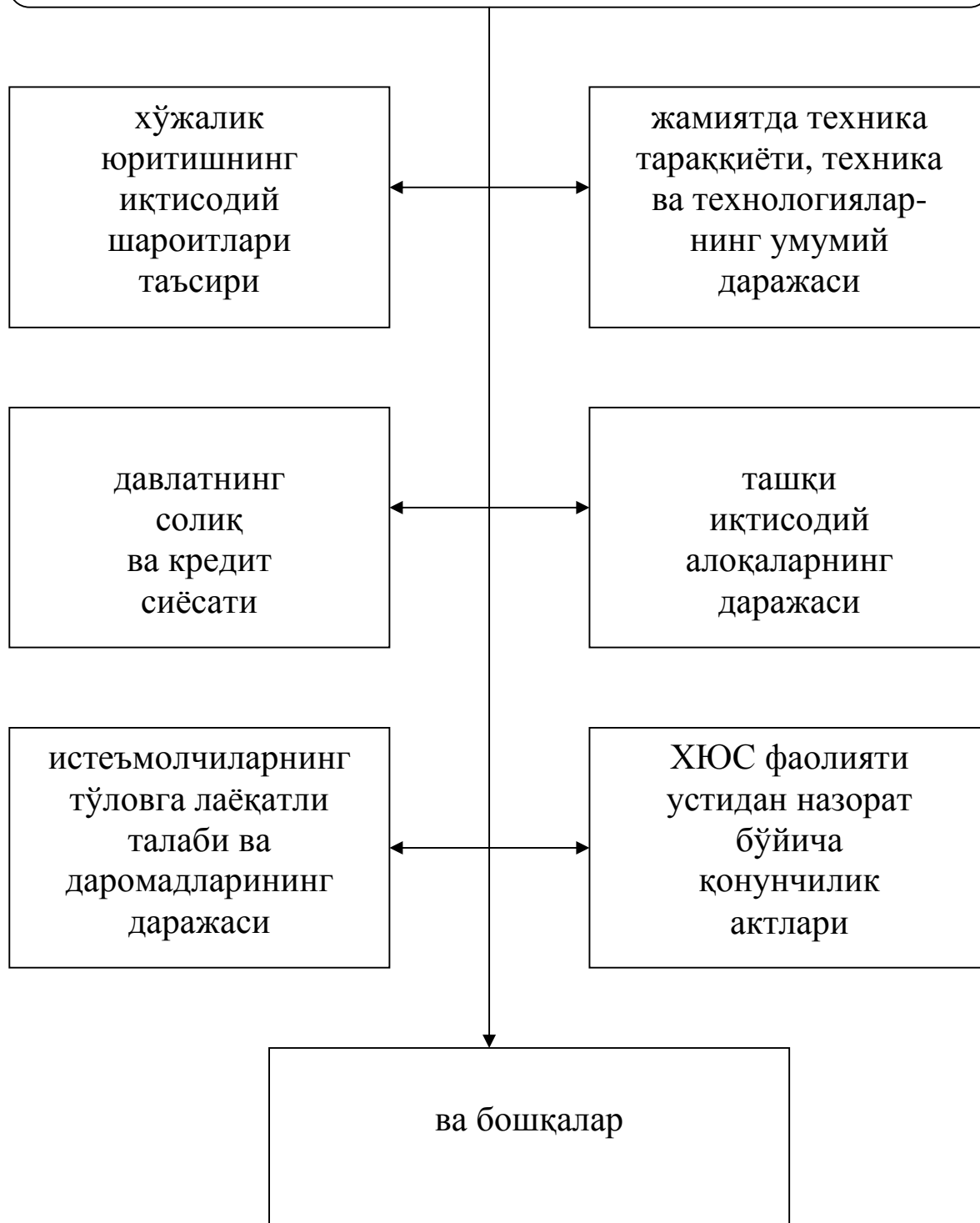

ХЮС ларнинг молиявий барқарорлигига ўз таъсирини кўрсатувчи асосий ички омиллар

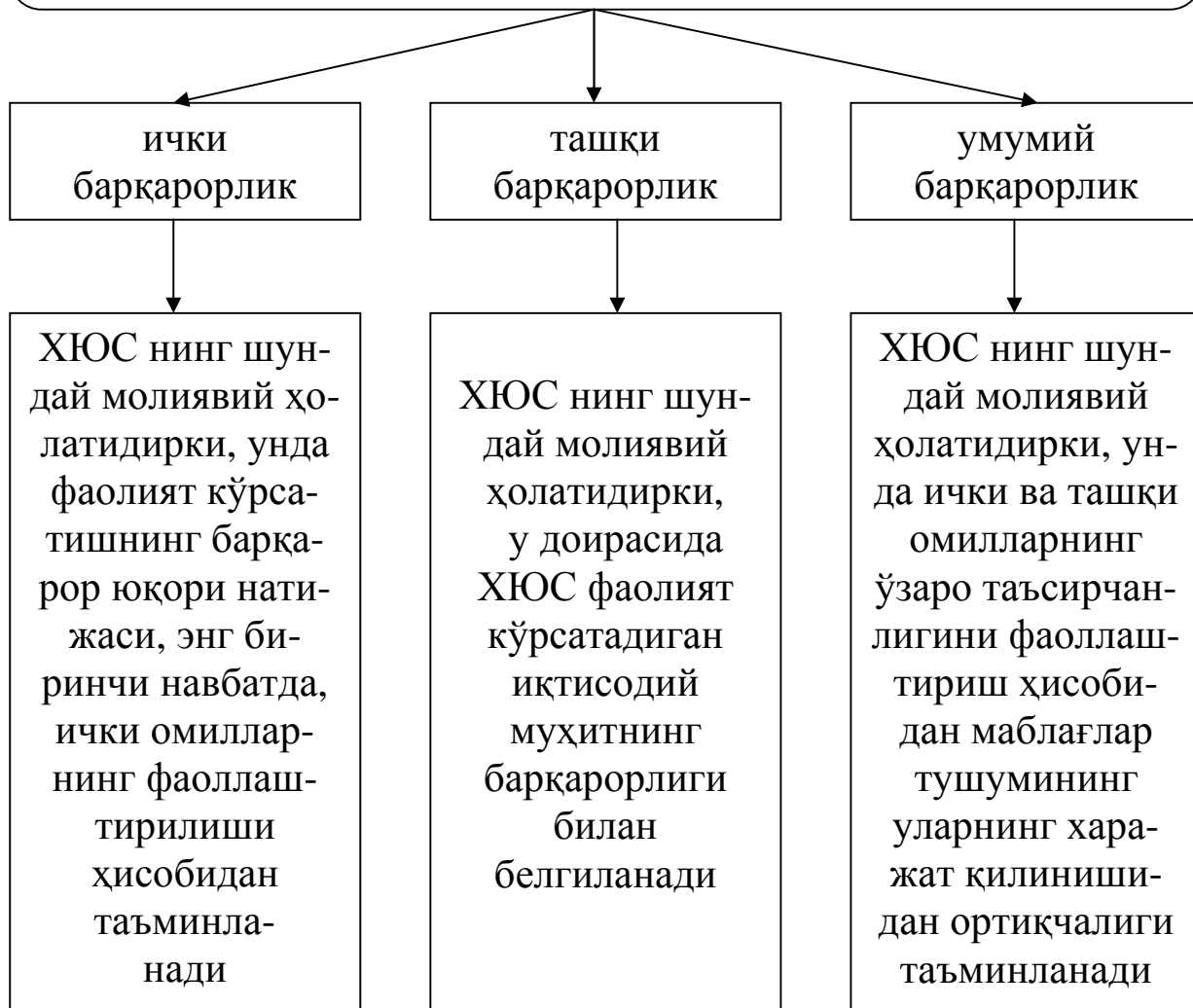
Бу омилларнинг таъсирини баҳолаш менежерларнинг касбий маҳоратига, компетентлигига, уларнинг ички ва ташқи муҳитдаги ўзгаришлар ва ўзаро боғлиқликни ҳисобга олиш қобилиятига кўп жиҳатдан боғлиқ

**Молиявий барқарорликка таъсир этувчи
ташқи омиллар**

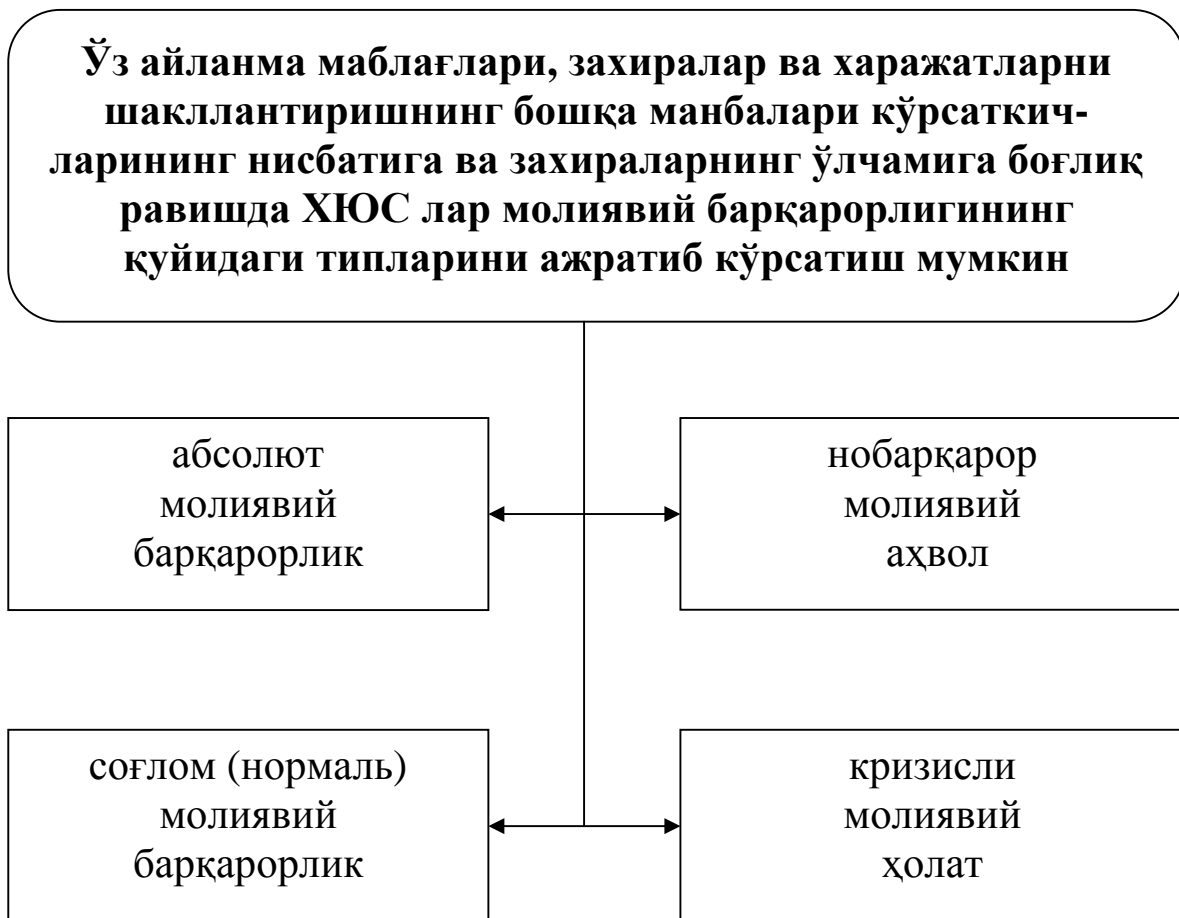
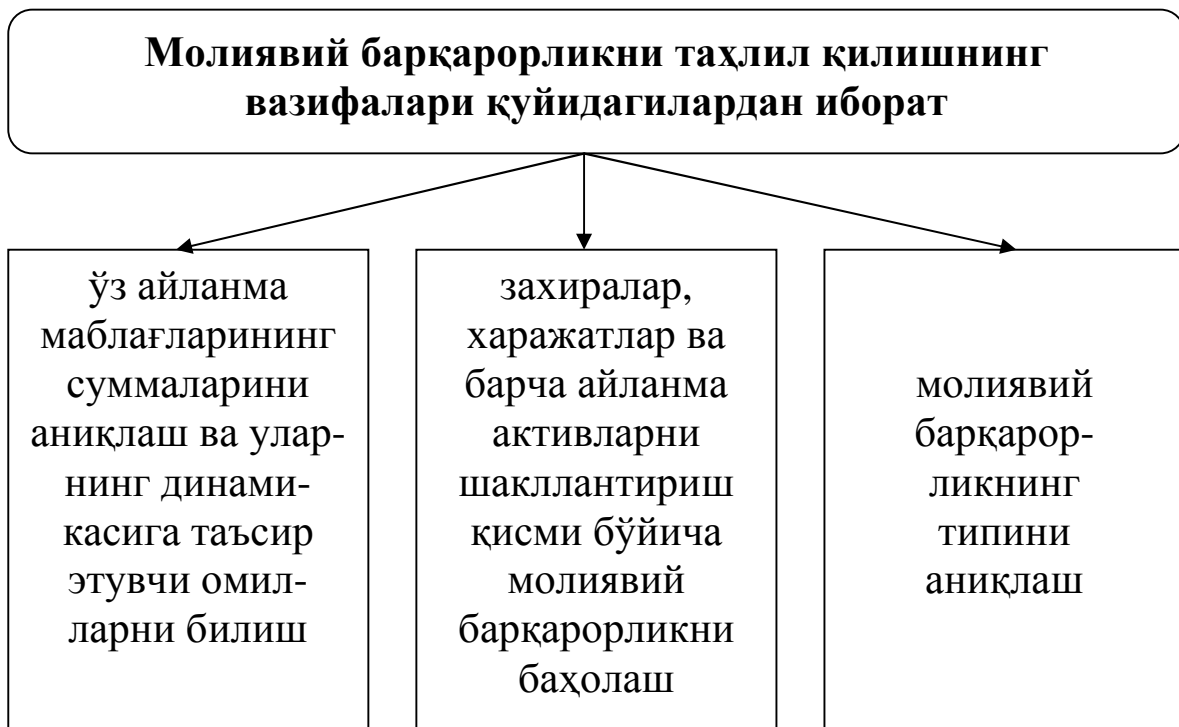

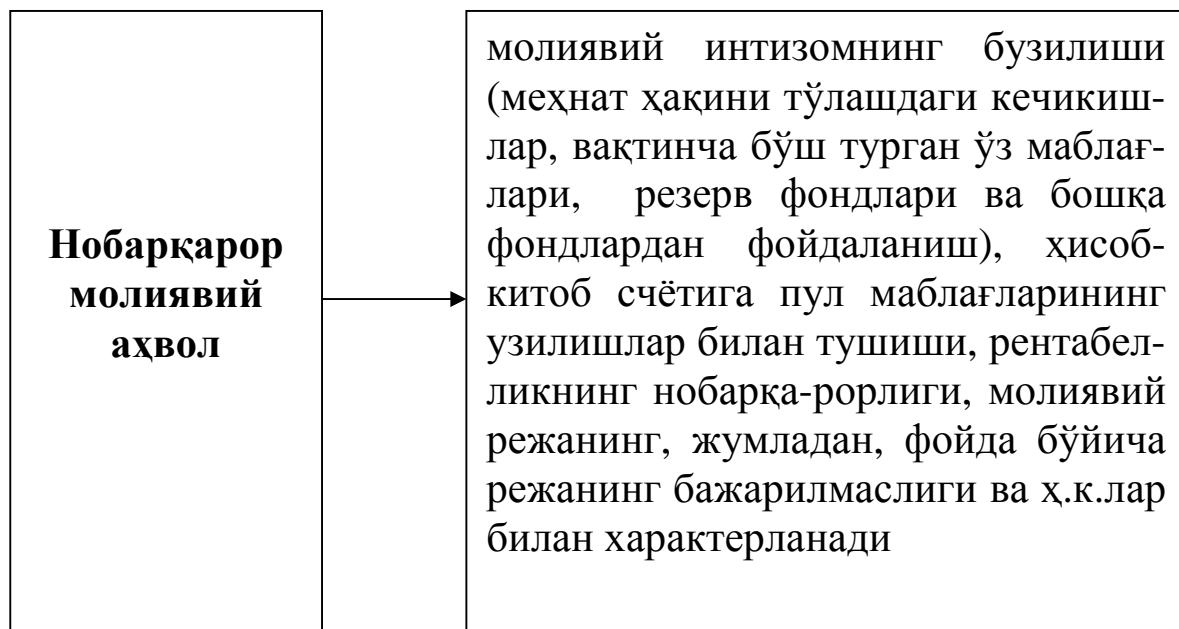
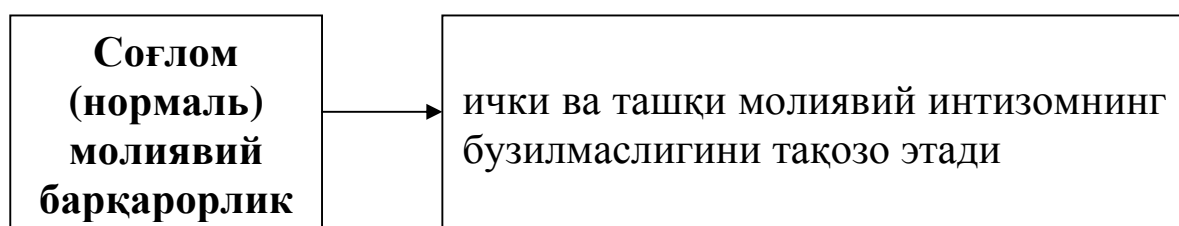
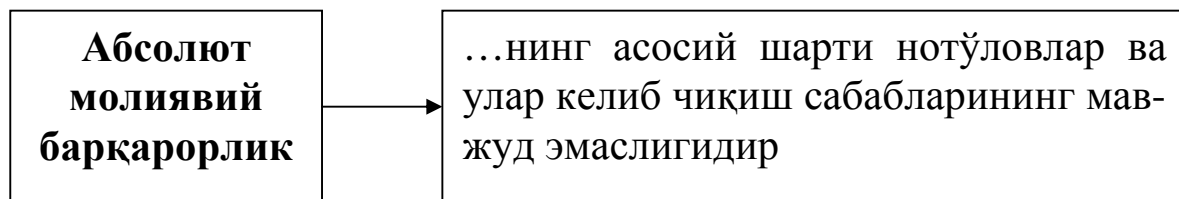

ХЮС нинг молиявий барқарорлигига таъсир кўрсатувчи омилларга боғлиқ равишда молиявий барқарорлик қуйидагиларга бўлиниши мумкин

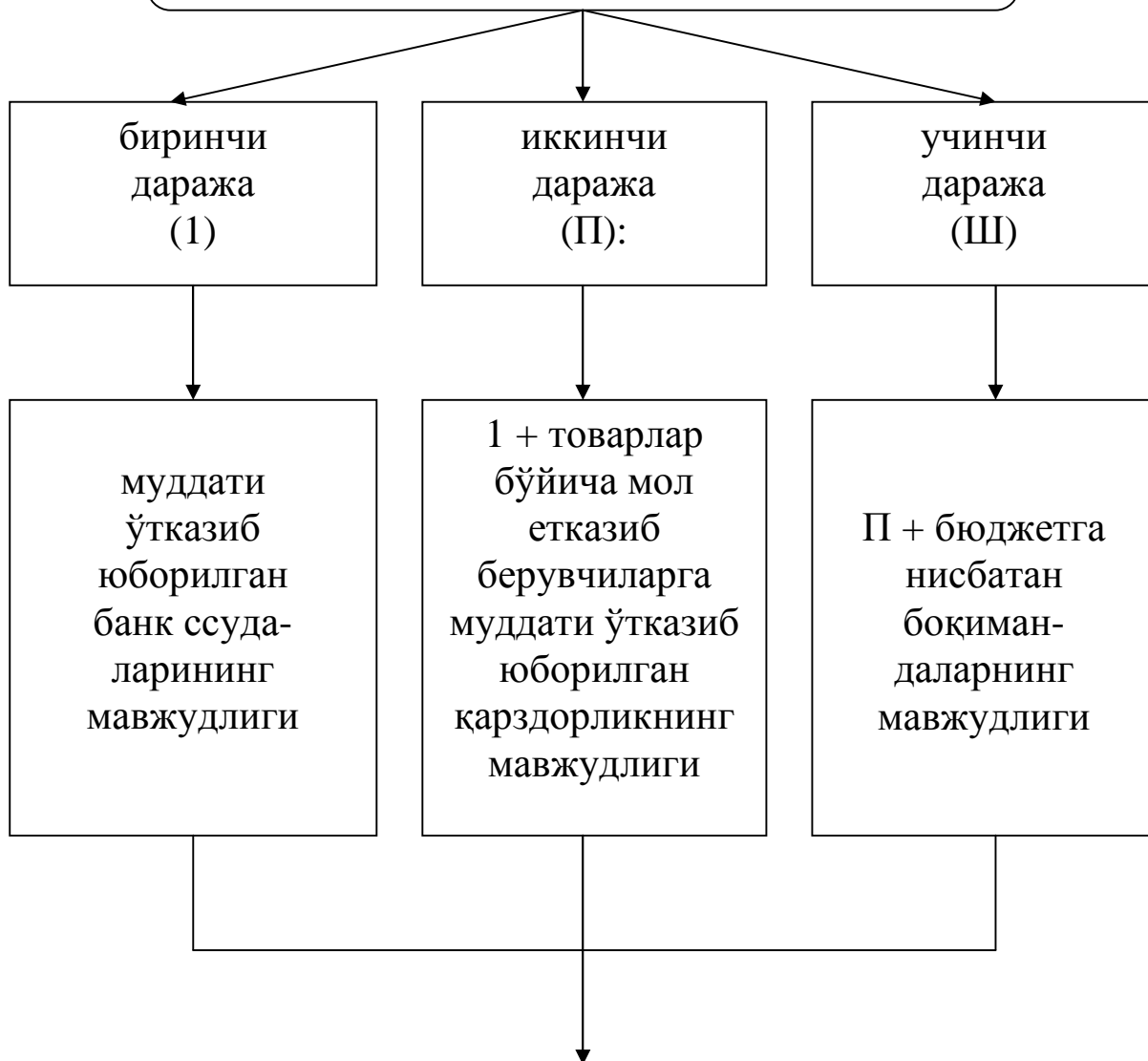

ХЮС лар молиявий ҳолатининг барқарорлиги молиялаштиришда эҳтиёжларни қондиришнинг манбалари сифатида ўз ва қарзий маблағларнинг нисбати асосида ҳисобланадиган нисбий ва абсолют кўрсаткичлар тизими билан баҳоланади. Етарли бўлмаган молиявий барқарорлик ХЮС ни тўловга ноқобилликка ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун унда маблағларнинг мавжуд бўлмаслигига олиб келиши мумкин. Аксинча, ортиқча молиявий барқарорлик эса тараққиётга тўсқинлик қилишга, ортиқча захиралар туфайли харажатларнинг оғирлашувига сабаб бўлади.

Кризисли молиявий ҳолат қуйидаги бир неча даражаларга эга

Кризисли молиявий ҳолатда захиралар ва харажатлар уларни шакллантириш манбалари билан таъминланмайди ва бу нарса ХЮС ва банкротлик оstonасидаги чуқур кризис тўғрисида хулоса чиқаришга асос бўлади. Бундай вазиятда пул маблағлари, қисқа муддатли қимматли қоғозлар ва дебиторлик қарзлари унинг кредиторлик қарзларини ва муддати ўтказилган ссудаларни қопламайди.

ХЮСнинг молиявий ҳолати

комплекс тушунча бўлиб, унинг хўжалик ва тижорий фаолияти жараёнида вужудга келадиган молиявий муносабатлар барча элементларининг ўзаро таъсирчанлигини акс эттиради

маблағларни жойлаштириш ва улардан фойдаланиш ҳамда уларни шакллантириш манбалари билан характерланади

молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш жараёнларини акс эттирувчи кўрсаткичлар мажмуи билан ҳам характерланади

аниқлаш учун қуйидагиларни ўз ичига олувчи молиявий таҳлил ўтказилади

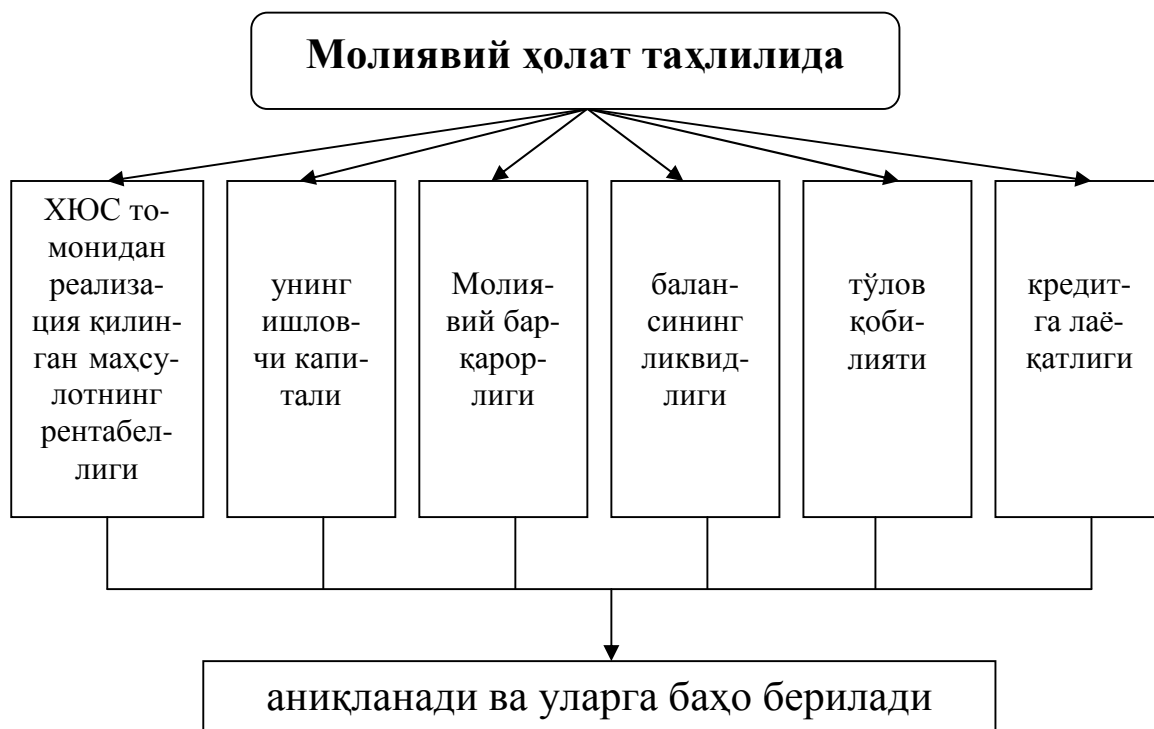
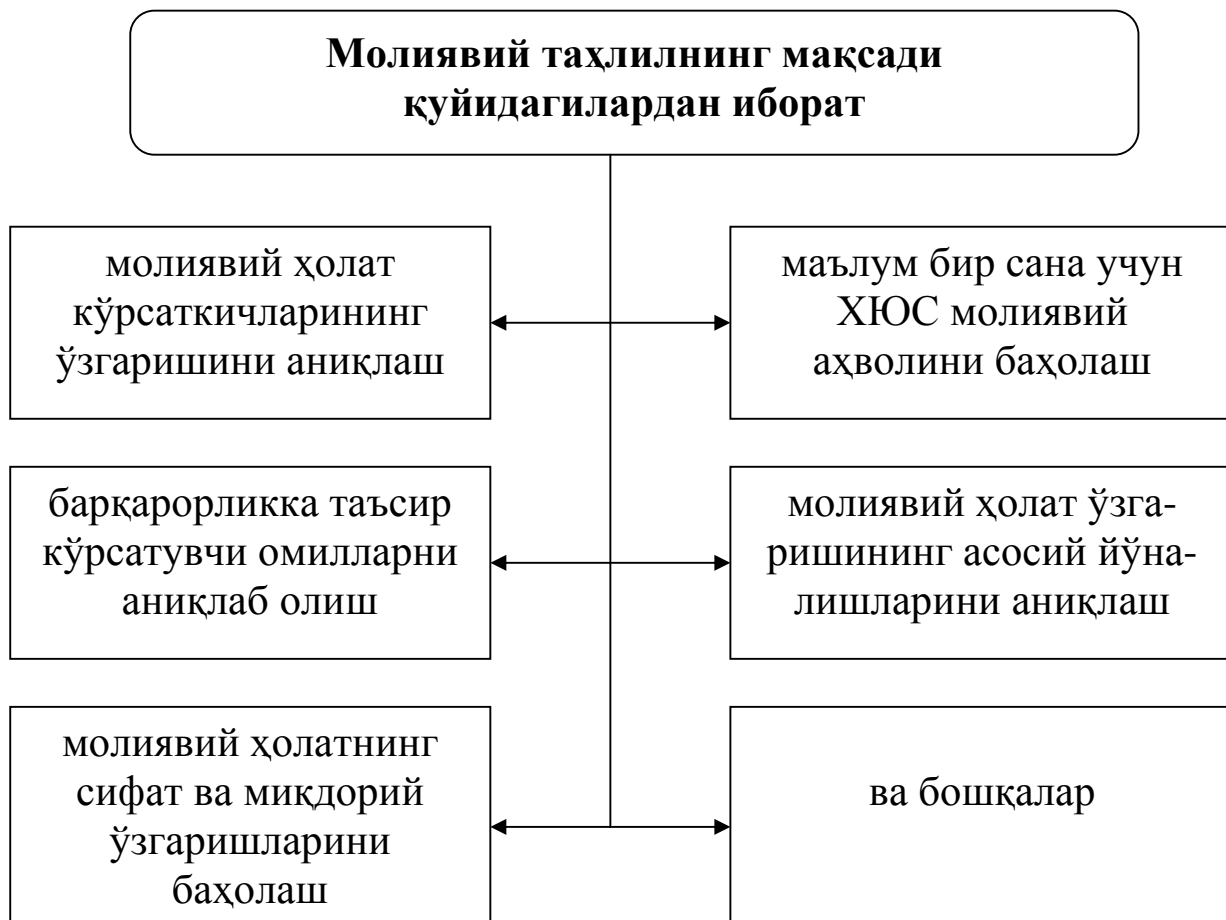
молиявий ҳолатнинг экспресс-таҳлили (активлар ва пасивлар таркибий тузилмасининг, мол-мулк, захиралар ва харажатлар ҳолатининг таҳлили)

молиявий барқарорлик таҳлили

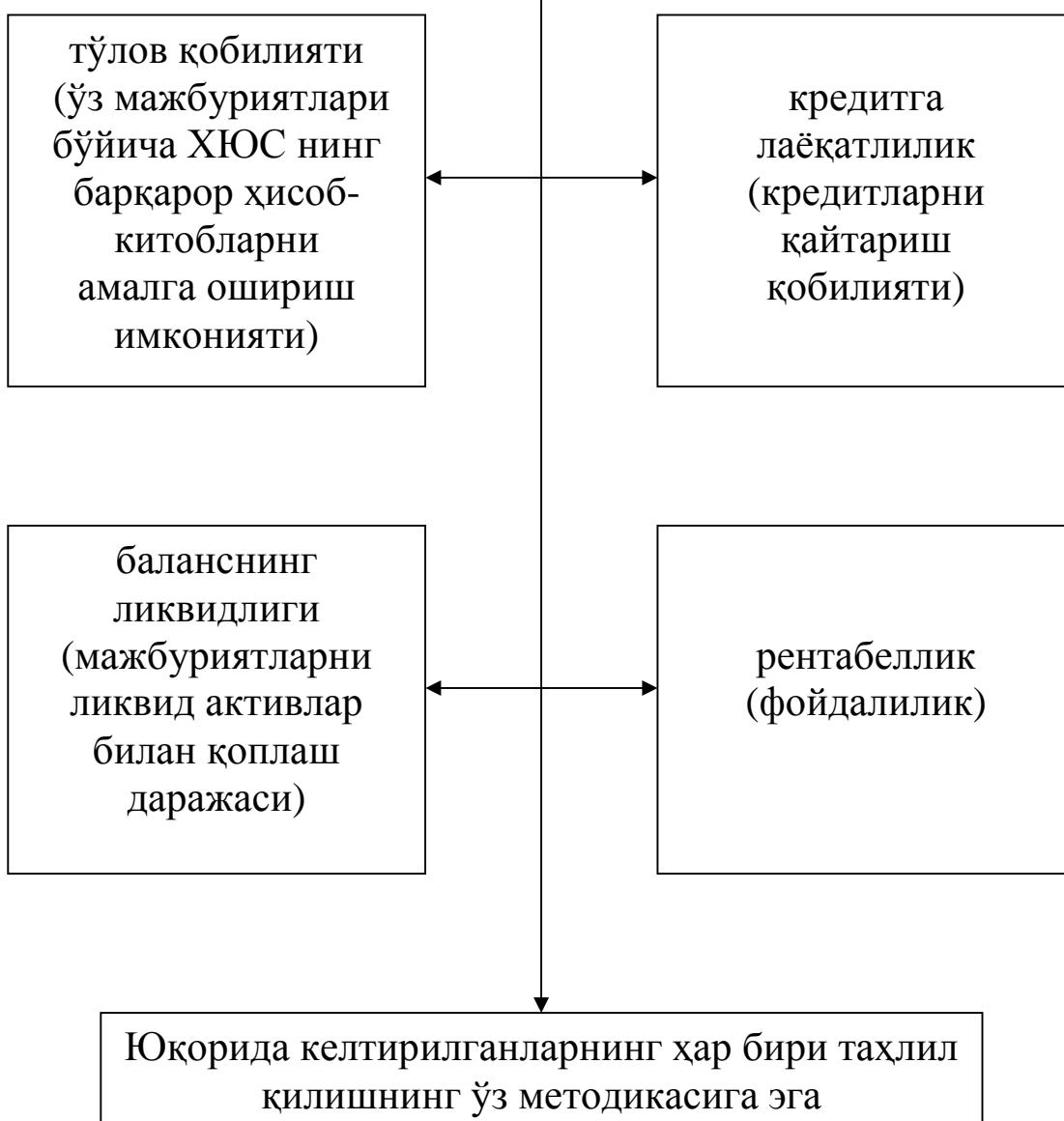
ХЮС баланси ликвидлигининг таҳлили

фаолиятнинг молиявий натижалари таҳлили

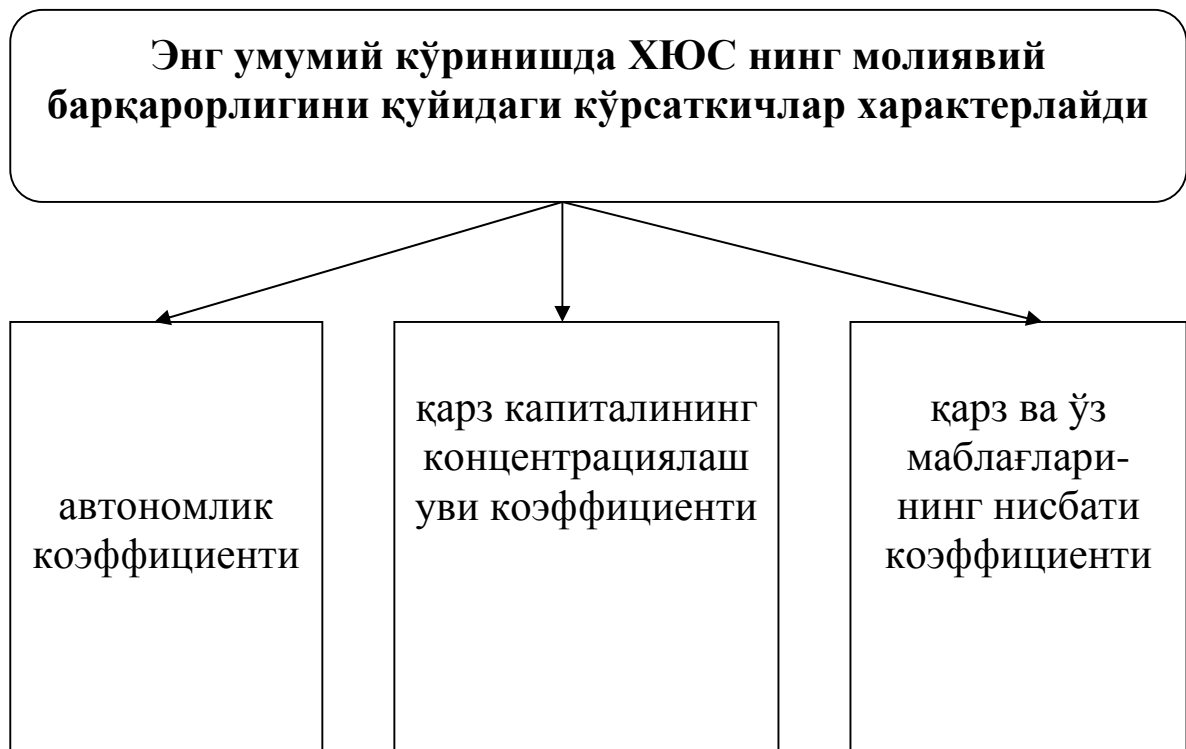
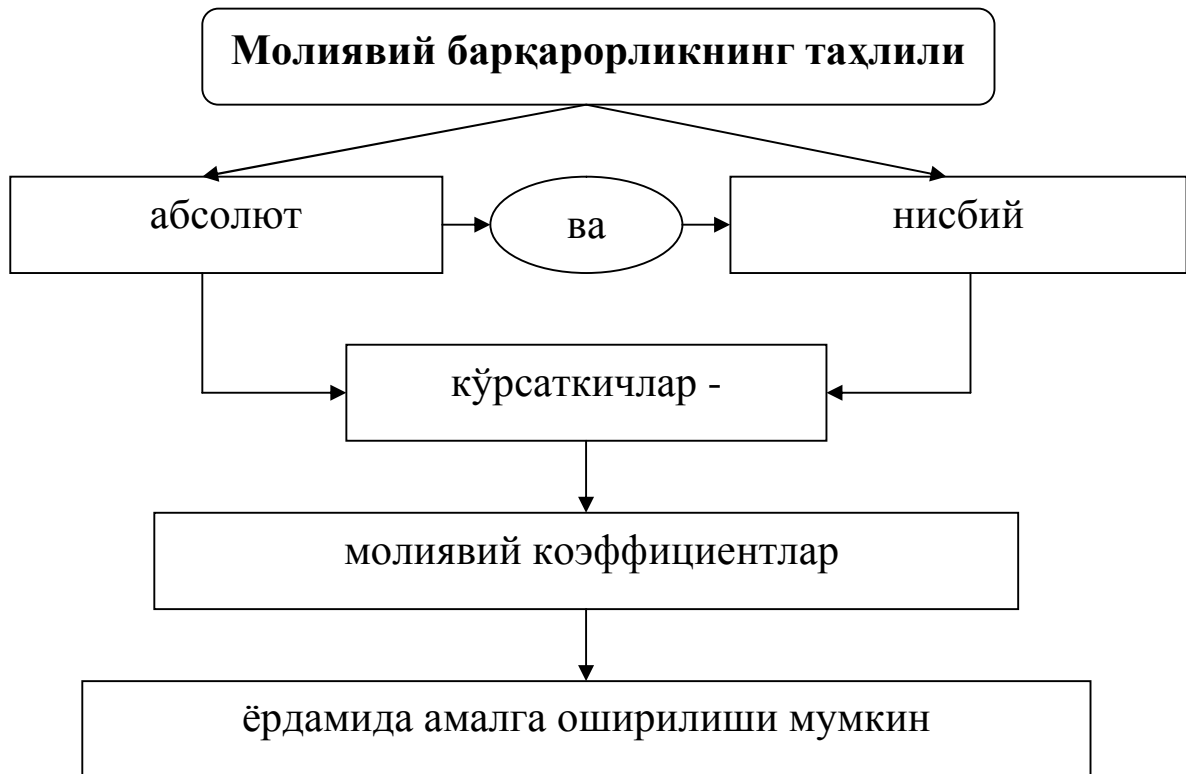
рентабеллик ва ишбилармонлик фаоллиги таҳлили

**ХЮС нинг нормал молиявий барқарорлиги
хусусида қуйидаги параметрларни
биргаликда олиб қараб гапириш мумкин**

8.2. Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари ва уларни ошириш йўллари

Автономлик коэффиценти

ХЮС нинг барча мулкига жойлаштирилган ўз маблағларининг барча маблағларнинг умумий суммасидаги хиссаси (салмоғи)ни кўрсатади

ХЮС нинг молиявий аҳволи автономлик коэффицентининг даражаси 0,5 дан кичик бўлмаган ҳолда барқарор деб ҳисобланади. Бу ХЮС нинг ярим мулки унинг ўз маблағлари ҳисобидан шаклланганлигини англатади

Автономлик коэффицентининг ўсиши молиявий барқарорликнинг ошганлигидан далолат беради

Қарз капиталининг концентрациялашуви коэффиценти

қарзнинг капитал умумий суммасидаги салмоғини аниқлаб беради

Қарзнинг салмоғи қанча катта бўлса, ХЮС нинг молиялаштириш ташқи манбаларига боғлиқлиги, бундан келиб чиқувчи оқибатлар билан биргаликда, шунча юқори бўлади

Қарз ва ўз маблағларининг нисбати коэффиценти

ХЮС мажбуриятларининг ўз маблағларига нисбати билан аниқланади

Қарз ва ўз маблағларининг нисбати коэффиценти ўз маблағлари активларига жойлаштирилган ҳар бир сўмга ХЮС томонидан қанча қарз маблағлари жалб қилинганлигини кўрсатади

Ҳисобот даври давомида бу коэффицент даражасининг ортиши ХЮС жалб қилинаётган қарз маблағларига боғлиқлигининг кучайганлигидан ва молиявий барқарорлигининг пасайганлигидан дарак беради

унинг даражаси бирга тенг ёки ундан кичик бўлиши керак

ХЮС молиявий барқарорлигини характерловчи нисбий кўрсаткичлар

захиралар ва харажатларнинг ўз капитали билан таъминланганлик коэффиценти

молиявий мустақиллик коэффиценти

ўз капиталининг манёврлилик коэффиценти

Захиралар ва харажатларнинг ўз капитали билан таъминланганлик коэффиценти

ўз айланма маблағлари суммасининг моддий захиралар ва харажатлар қийматига нисбати билан аниқланади

Бу коэффицентнинг даражаси моддий захиралар ва харажатларнинг ўз манбалари билан қандай қопланганлигини ва қарз маблағларини жалб қилишга муҳтож эмаслигини кўрсатади

Унинг йўл қўйилиши мумкин бўлган минимал даражаси 0,6-0,8 га тенг

Молиявий мустақиллик коэффиценти

ўз айланма маблағларининг жорий айланма активлар суммасига нисбати билан аниқланади

ХЮС га тегишли бўлган айланма маблағларнинг қанча қисми ўз капитали ҳисобидан шакллантирилганлигини кўрсатади

Агар унинг даражаси 1 га тенг ёки ундан катта бўлса, у ҳолда бу абсолют молиявий барқарорликни англатади

Коэффицентнинг даражаси 1 дан қанча паст бўлса, ХЮС молиявий ҳолати шунча нобарқарордир

Бу коэффицентнинг критик даражаси 0,1 га тенг

Ўз капиталининг манёврлик коэффиценти

ХЮС ўз айланма маблағларининг ўз капитали суммасига нисбати орқали ифодланади

Бу коэффицент ўз капиталининг қанча қисми жорий фаолиятни молиялаштиришда фойдаланилаётганлиги ва қанча қисми капиталлаштирилганлигини кўрсатади

Унинг 0,5 га тенг бўлган даражаси оптимал ҳисобланади

ХЮС молиявий барқарорлигини оширишнинг омиллари

асосий ва айланма маблағларнинг мазмунини оптималлаштириш: инновацион технологиялар сотиб олишни кўпайтириш, тугалланмаган ишлаб чиқаришни қисқартириш, маҳсулот таннархини пасайтириш

ХЮС пул-ҳисоб-китоб ўзаро алоқаларининг самарадорлигини ошириш

оқилона баҳо сиёсати ва фойдани тақсимлашни оптималлаштириш

муваффақиятли молиявий стратегияни амалга оширишни, ХЮС нинг соғлом (нормал) ишини таъминловчи молиявий ресурсларни шакллантиришнинг мумкин бўлган вариантларини асослаш

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. “2008 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг параметрлари ва асосий макроиктисодий кўрсаткичларнинг прогнози тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПП-744-сонли қарори, 2007 йил 12 декабрь.
3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иктисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009, 56-б.
4. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёти йўли. –Т.: Ўзбекистон, 2007.
5. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш барча демократик янгилаш ва иқтисодий ислоҳотимизнинг пировард мақсадидир. –Т.: Ўзбекистон, 2007.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон – иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
7. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
9. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. –Т.: Ўзбекистон, 2005.
10. Бабич А., Павлова Л. Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 1999.
11. Бабич А., Павлова Л. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учебник. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
12. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. В 2-х томах. Киев: Ника-центр, 1999.
13. Большаков С.В. Финансы предприятий: теория и практика. – М., 2005.
14. Банковское дело: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. – М., 2005.
15. Брайчева Т.В. Государственные финансы: Учебное пособие. СПб. 2001.
16. Брег С. Настольная книга финансового директора / Пер. с англ. – М., 2005.

17. Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов / Пер. с англ. – М., 2004.
18. Бригхэм Ю.Ф. Энциклопедия финансового менеджмента / Пер. с англ. - М. 1998.
19. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами / Пер. с англ. – М., 2000.
20. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник. – М., 2002.
21. Давлат молияси тизими. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами, 3 жилдлик, -Т.: Ўзбекистон, 2002.
22. Деньги, кредит и банки: Учебник /Под ред. О.И.Лаврушина. – М., 2004.
23. Долан Э., Кэмпбелл К., Кэмпбелл Р. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. Москва-Ленинград: «Профико», 1991.
24. Дробозина Л.А. Общая теория финансов. – М.: Банки и биржи, 1999.
25. Дыбаль С.В. Финансовый анализ: теория и практика. Учебное пособие. –СПб., 2004.
26. Инновационная экономика. –М.: 2001.
27. Журналлар: “Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси”, “Солиқ тўловчининг журнали”, “Бозор, пул ва кредит”, “Экономическое обозрение”, “Вопросы экономики” (Россия), “Финансы” (Россия), “Налоговый вестник” (Россия).
28. Премчанд А. Управление государственными финансами. – Вашингтон: МВФ, 1994.
29. Пономаренко Е.В. Финансы общественного сектора России. – М., 2001.
30. Пономаренко Е.В. Финансовые приоритеты общественного сектора экономики, –М., 2001.
31. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. –М.:Финансы и статистика, 2003.
32. Романовский М., Врублевская О., Сабанти Б. Финансы: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2000.
33. Румянцева Е.Е. Финансы организаций. – М., 2003.
34. Румянцева Е.Е. О новых подходах к управлению финансами предприятий // Финансы и кредит. 2004. №24.
35. Сабанти Б. Теория финансов: Учебное пособие. –М.: Менеджер, 1998.

36. Селезнева Н.Н., Ионова А.Ф. Финансовый анализ. Управление финансами. –М., 2003.
37. Станиславчик У.Н. Основы финансового менеджмента. – М., 2001.
38. Тренев Н.Н. Управление финансами: Учебное пособие. – М., 2003.
39. Финансы, налоги и кредит: Учебник /Под общ. ред. И.Д.Мацкуляка. – М., Изд-во РАГС, 2007.
40. Финансы: Учебник для вузов / Дробозина Л., Поляк Г., Константинова Ю. и др.; Под ред. Л.Дробозиной. –М.: Финансы: ЮНИТИ, 2000.
41. Финансы / Под ред. В.М.Родионовой. – М., 2001.
42. Финансы предприятий: Учебное пособие / Под ред. Н.В.Колчиной. –М., 2005.
43. Финансы организаций (предприятий). –М.: 2005.
44. Финансы фирмы. –М.: 2005.
45. Финансы и кредит / Под ред. А.М.Ковалевой. – М., 2005.
46. Финансы, денежное обращение и кредит: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.К.Сенчагова и А.И.Архипова. – М., 2004.
47. Финансовый менеджмент / Под ред. А.Ф.Самсонова. –М., 2004.
48. Формирование национальной финансовой стратегии России: путь к подъёму и благосостоянию. –М., 2004.
49. Фостер Р.-С. Искусство слияний и поглощений / Пер. с англ. – М., 2004.
50. Филатов О.К., Козловских Л.Я., Цветкова Т.Н. Планирование, финансы, управление на предприятии: Практическое пособие. –М., 2005.
51. Федякина Л.Н. Международные финансовые отношения. – СПб. 2004.
52. Хэррис Дж. Мэнвилл. Международные финансы / Пер. с англ. - М., 1996.
53. Шадыбаев Т. и др. Фонд реконструкции и развития: сферы влияния // Экономическое обозрение, №11-12, 2007.
54. Шуляк П.Н. Финансы предприятий: Учебник. – М., 2002.
55. Ковалев В.В. Финансы организаций. –М., 2005.
56. Ковалев В.В. Введение в финансовый менеджмент. – М., 2001.

57. Ковалева А.М., Лапуста М.Г., Скамай Л.Г. Финансы фирмы. – М., 2005.
58. Котляр Э.А., Самойлов Л.Л., Лактионова О.О. Искусство и методы финансового планирования. – М., 2004.
59. Колб Р.В. Родригес Р.Д. Финансовый менеджмент: Учебник / Пер. с англ. – М., 2001.
60. Лупей Н.А. Фынансы: Учебное пособие. – М., 2004.
61. Любимцев Ю.И. Финансовая политика: российский путь. – М., 2005.
62. Ли Ч.Ф., Финнерти Дж.И. Финансы корпораций. –М., 2000.
63. Лихачева О.Н. Финансовое планирование на предприятии: Учебно-практическое пособие. – М., 2003.
64. Моляков Д.С. Финансы предприятий отраслей народного хозяйства. –М., 2002.
65. Масленченков Ю.С., Комиссаров Д.В. Специфика финансов и менеджмента стабильного предприятия в условиях социальной рыночной экономики. – М., 2002.
66. Матвеев С.Ю. Некоммерческие организации. – М., 2004.
67. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В.2-х т. / Пер. с англ. – М.: Республика, 1993.
68. Незамайкин В.Н., Юрзинова И.Л. Финансы организаций. – М., 2005.
69. Пястолов С.М. Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятия. –М.: 2004.
70. Пеньков Б.Е. Управление капиталом предприятия: финансовый анализ и принятие решений. –М., 2001.
71. Планирование, финансы, управление на предприятии. – М., 2005.
72. Покудов А.В. Личные финансы. Секреты управления. –М., 2006.
73. Селезнева Н.Н., Ионова А.Ф. Финансовый анализ. Управление финансами. – М.: 2003.
74. Станиславчик У.Н. Основы финансового менеджмента. – М.: 2001
75. Экономика и организация рыночного хозяйства / Под ред. Б.К.Злобина. –М., 2004.
76. Экономика. Изд. 3-е / Под ред. А.С.Булатова. –М., 2005.
77. Юрзинова И.Л., Незамайкин В.Н. Финансы организаций: менеджмент и анализ. – М., 2004.

78. Хайдаров Н. Давлат молиясини бошқариш. -Т.: Академия, 2005.

79. Интернет сайтлари:

www.minfin.ru

www.mf.uz

www.budget.ru

www.df.ru

www.gov.uz

www.mfa.uz

www.mfer.uz

www.cer.uz

www.analitik.org.ua

www.mstu.edu.ru

www.eduworld.ru

www.businessvoc.ru

www.i-u.ru

www.eerc.ru

www.darvoza.uz/

www.cagateway.org.

www.dcc.uz

МУАЛЛИФ ҲАҚИДА

Маликов Тоҳир Сатторович – иқтисод фанлари доктори, профессор

1958 йилнинг 20 феврида Қашқадарё вилояти, Шахрисабз туманининг Улоч қишлоғида туғилган. 1975 йилда А.Навоий номи ўрта мактабни тугатган. 1974 йилда Наманганда ва 1975 йилда Урганчда ўтказилган Республика «Ёш тарихчилар» олимпиадасининг икки карра ғолиби.

1976-1979 йилларда Тошкент халқ хўжалиги институтининг молия-иқтисод факультетида, 1979-1981 йилларда эса Ленинграддаги академик Н.А. Вознесенский номидаги молия-иқтисод институтида (ҳозирги Санкт-Петербург иқтисодиёт ва молия университети) таҳсил олган ва уни «Молия ва кредит» ихтисослиги бўйича имтиёзли диплом билан тугатган.

1984 йилда иқтисод фанлари номзоди (Ленинградда) ва 1993 йилда эса иқтисод фанлари доктори (Санкт-Петербургда) илмий даражаларига эга бўлган. «Молия, пул муомаласи ва кредит» ихтисослиги бўйича иқтисод фанлари доктори илмий даражасига эга бўлган республикамизнинг илк фан докторларидан бири. 1995 йилда профессор илмий унвони берилган.

1993-2006 йиллар давомида Тошкент Давлат иқтисодиёт университети «Молия» ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси «Молия, кредит ва валюта муносабатлари» кафедраларининг мудири, Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академиясининг ўқув ишлари бўйича проректори, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети ректорининг 1-ўринбосари, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси «Бозор иқтисодиёти асослари ва тамойиллари» факультетининг декани ва Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси Солиқ академиясининг ректори лавозимларида ишлаган. Ҳозир Тошкент Молия институти «Молия» кафедрасининг профессори.

“Молиявий қарор қабул қилиш асослари”, “Молиявий менежмент”, “Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари”, “Солиқ юкининг оғирлигини кескин камайтириш керакми?”, “Замонавий молия-банк атама ва ибораларининг инглизча-русча-ўзбекча эквивалент луғати”, “Тўлов тизими”, “Молиявий бошқарув”, “Давлат бюджети”, “Бюджет даромадлари ва харажатлари”, “Бюджет: тизими, тузилмаси, жараёни”, “Молия: умумназарий масалалар”, “Молия: умумдавлат молияси”, “Молия: уй хўжаликлари молияси” каби монография, ўқув қўлланмалари ва 100 дан ортиқ илмий-оммабоп мақолаларнинг муаллифи.

АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германия, Голландия, Италия, Туркия, Миср, Япония ва бошқа мамлакатларда ўтказилган халқаро симпозиум, илмий-амалий конференция ва семинарлар иштирокчиси.

Олимнинг бевосита раҳбарлигида “Молия, пул муомаласи ва кредит” ихтисослиги бўйича 19 нафар фан номзоди ва 3 нафар фан доктори тайёрланган.

М У Н Д А Р И Ж А

1-боб. Хўжалик юритувчи субъектлар молияси - давлат молиявий салоҳиятининг асоси

1.1.	Давлатнинг молиявий салоҳияти ва унинг хўжалик юритувчи субъектлар молияси билан ўзаро боғлиқлиги.....	3
1.2.	Молиявий салоҳият ўсишининг омиллари.....	4
1.3.	Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	6
1.4.	Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар.....	8

2-боб. Хўжалик юритувчи субъектларни молиявий ислоҳ қилиш

2.1.	Хўжалик юритувчи субъектларни ислоҳ қилиш ва молиявий хўжалигини қайта қуришнинг зарурлиги	22
2.2.	Хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ислоҳ қилиниш самарадорлигини баҳолаш.....	26
2.3.	Молиявий резервлар – хўжалик юритувчи субъектни ислоҳ қилиш тизимида	30
2.4.	Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	40
2.5.	Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар.....	43

3-боб. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари

3.1.	Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари ва капитали.....	65
3.2.	Хўжалик юритувчи субъект молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги	68
3.3.	Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	72
3.4.	Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар.....	74

4-боб. Асосий ва айланма капитал доиравий айланишининг молиявий аспект (жиҳат)лари

4.1.	Асосий капитал доиравий айланишининг моҳияти, таркибий тузилмаси ва самарадорлиги.....	84
4.2.	Айланма капитал: мазмуни, таркибий тузилмаси ва фойдаланиш самарадорлиги	93
4.3.	Айланма маблағларни норма (меъёр)лаштириш.....	99

4.4.	Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	103
4.5.	Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар.....	107

5-боб. Хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш чиқимлари, фойдаси ва рентабеллиги

5.1	Хўжалик юритувчи субъектларнинг харажатлари: моҳияти, таркиби, классификацияланиши ва самара- дорлигини баҳолаш.....	130
5.2.	Фойда, уни шакллантириш ва ундан фойдаланиш.....	137
5.3.	Рентабеллик ва уни ошириш йўллари.....	141
5.4.	Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	144
5.5.	Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар.....	147

6-боб. Хўжалик юритувчи субъектнинг баҳо сиёсати ва баҳоларни шакллантириш асослари, маркетинг стратегиясининг молиявий жиҳатлари

6.1.	Баҳоларни шакллантиришнинг объектив асослари	167
6.2.	Баҳо турлари, унинг таркибий тузилмаси ва баҳоларни шакллантириш методлари.....	170
6.3.	Хўжалик юритувчи субъект маркетинг стратегияси- нинг молиявий жиҳатлари.....	182
6.4.	Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	189
6.5.	Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар.....	193

7-боб. Ишлаб чиқаришни янгилаш ва модернизация- лаш инвестицион дастурларини молиялаштириш

7.1.	Хўжалик юритувчи субъектларни таркибий жиҳатдан қайта қуриш – комплекс муаммо.....	221
7.2.	Хўжалик юритувчи субъектнинг инновацион-инвес- тицион стратегиясини шакллантириш.....	222
7.3.	Инвестициялар: манбалари, баҳолаш ва самарадор- лиги.....	224
7.4.	Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	229
7.5.	Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар.....	231

8-боб. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий барқарорлиги: баҳолаш, кўрсаткичлари, ошириш йўллари

8.1.	Молиявий барқарорлик ва уни таъминлаш омиллари	249
8.2.	Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари ва уларни ошириш йўллари.....	254
8.3.	Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	258
8.4.	Мустақил ўзлаштириш учун чизма материаллар.....	260
	Муаллиф ҳақида	282
	АДАБИЁТЛАР	277

Тоҳир Маликов

Молия:
хўжалик юритувчи субъектлар
МОЛИЯСИ
(ўқув қўлланма)

Муҳаррир
Компьютерда саҳифаловчи

Ҳ. Тешабоев
Д.Тошходжаева

Босишга рухсат этилди 24.11.2009. Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{16}$.

Ҳисоб-нашр табоғи 18 б.т. Адади 250. Буюртма № 171

“IQTISOD–MOLIYA” нашриёти,
100084, Тошкент, Кичик ҳалқа йўли кўчаси, 7–уй

Тошкент Молия институти босмаҳонасида ризография усулида
чоп этилди. 100000, Тошкент, Амир Темур шоҳ кўчаси, 60^А-уй